

10.9/02
Ф 97
ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ҲАМИД СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚЎЛЕЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

ФУРҚАТ ИЖОДИЁТИ

50716

AHMAD AL-FARGHONIY NOMIDAGI
FARGHONA VILOYATI
AMU DARYS KUTUBXONA MARKAZI

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1990

Ушбу тўплам ўзбек халқининг сеvimли шоири Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фурқатнинг бой адабий мероси юзасидан олиб борилган илмий тадқиқотлар, изланишлар маҳсулидир. Тўпламда шоир ҳаёти ва ижодининг сўнгги йиллари-га оид бир қанча қимматли маълумотлар, ҳужжатлар, шунингдек, Фурқатнинг янги топилган асарлари ўз аксини топган.

Тўплам Фурқат ижоди билан шуғулланувчи мутахассислар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи, студентлари ҳамда кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Ма с ъ ул му ҳ ар р и р:
филология фанлари доктори А. ҚАЮМОВ

На ш р га т ай ё р л о в ч и
Д. РАСУЛОВА

Та қ р и з ч и л а р:
филология фанлари номзодлари
Ҳ. МУХТОРОВА, Д. РАҲМАТОВА

Ф $\frac{4603020102-319}{M355(04)-90}$ 212—90 © Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1990 й.

ISBN 5—648—00866—X

МУҲТАРАМ КИТОБХОНЛАР!

Ўзбек халқининг атоқли фарзанди, оловқалб шоир ва мутафаккир, маърифатпарвар Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатнинг туғилганига 1989 йили 130 йил бўлди.

Ўзбекистон адабий жамоатчилиги деярли ярим аср давомида Фурқат ижодини ўрганиб ва ташвиқ этиб келади. Унинг ижоди ва мўътабар оти республикамизнинг ҳамма ерида маълум ва иззатли. Шеърлар тўплamlари, мақолалари қайта-қайта нашр этилган. 1959 йили Фурқатнинг 100 йиллиги кенг нишонланди. 1984 йили Фурқат 125 йиллигига бағишланган қатор тадбирлар ўтказилди. Аммо Фурқатнинг бой ижодий мероси ҳамон тўласича топилган ва илмий истифодага киритилган эмас. Унинг ўзи тартиб берган девон, тарихий ва саёҳатнома асарлари, таржималари топилган эмас. Шунинг учун бу соҳада ҳали қилинадиган ишлар жуда кўп. Қўлингиздаги бу тўплам ана шу соҳадаги уринишларнинг кичик бир маҳсулидир. Ундаги энг қимматли нарса Фурқатнинг ҳалигача кам маълум бўлган, ҳозирги авлод учун эса тамомила янги бўлган шеърларидан кўпларининг илмий истифодага киритилмоғидир. Ўзбек ва тожик тилларида яратилган бу шеърларнинг кўплари биринчи бор эълон қилинмоқда. Тўпламдаги айрим мақолалар Фурқат таржимаи аҳволини янги материаллар билан бойитади, Фурқат ижодининг баъзи масалаларига аниқлик киритади. Ҳозирги ошкоралик ва кенг демократия шароитида мақола авторлари бир-бирлари билан баҳс ва мунозаралар ҳам қиладилар. Бу табиий ҳол ва илмий фаолият қондасидир. Хуллас, биз ушбу тўпламни тузар эканмиз Зокиржон Фурқатнинг ижодини ўрганиш ишига бир улуш бўлсин деб ҳаракат қилдик. Қанчалик бу ҳаракат натижали бўлганини белгилламак, сиз муҳтарам китобхонларга ҳаволадир.

ЎзССР ФА ҚЎЛЁЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

АЗИЗ ҚАЮМОВ

ФУРҚАТ ШЕЪРИЯТИДАГИ ИЖТИМОЙ ЛАВҲАЛАРДАН

Фурқат гуманизми шоирнинг севги мавзундаги лирик асарларида садоқатли, сабр-бардошли, вафодор, ўз муҳаббатини покиза ва баланд тутувчи чин инсон тимсоли бўлмиш лирик қаҳрамон — ошиқ образида кўринади.

Фурқатнинг маърифатпарварлик мавқеида туриб яратган манзумларида ўз она юрти, халқининг бахтли келажagini ўйловчи, ана шу келажакни яратмоқ учун илм-маърифат, замонавий маданиятга эришмоқ зарурлигини тинмай ташвиқ этувчи халқпарвар инсон образи гавдаланади. Шоирнинг кам ўрганилган асарлари илмий истифодага киритилган сари унинг ижодига хос бундай бой мазмун ва илғор ғоялар борган сари равшанлашади. Улардан бири «Бўлди» радиопли мухаммас. У ҳали эълон қилинган эмас. Биз бу мухаммасни 1958 йили Қўқонда тузилган Фурқатнинг қўлёзма девонидан олдик (Ушбу девон тўғрисида М. Хайруллаевнинг махсус мақоласи бор). Бу мухаммасда Фурқат мустамлака Туркистонда, хусусан, Фарғонада ўрнашиб келаятган капиталистик муносабатларнинг меҳнаткаш аҳоли ҳаётини янада оғирлаштирганини чуқур дард билан қайд этади. Халқпарвар шоирнинг қалби элу юрт бошига тушган балолардан: бозорнинг касодлиги, ҳунармайд усталарнинг иши юрншмай синаётганлиги, номуносиб кимсаларнинг ёмонлик билан иш тутиб бойиб бораётгани, элу юрт гамини чекувчиларнинг дил кўзгусидаги доғларни алам билан тасвирлаб ёзади:

Не журм ўтдики, биздин бунчалик Фарғона танг бўлди,
Яна бозори йўқдин халқимиз неча гаранг бўлди,
Кетиб дастмоя қўлдин устакор аҳли саранг бўлди,
Неча парвоси йўқлар базмида қонуну чанг бўлди,
Анингчун яхшиларнинг дилларини кўзгуси занг бўлди.

Шоирнинг лирик қаҳрамони эл бошига тушаётган мусибатларни кўриб қаттиқ изгиروب чекади. Иқтисодий ҳаётда содир бўлаётган янги кўринишлар — вексель, банк, кредит, член ва ҳок. турли жорчалонларга фойда келтирар; ҳалол, тўғри одамларни эса баттарроқ хонавайрон этар эди. Шоирнинг назокатли қалби халқ

бошига тушаётган бу кулфатлардан озурда бўлади. У халқ аҳволига қайғуриб ёзади:

Кредит катта деб онан фаонан банкада тайёр,
Членлардан кўрар борган ҳамоно беадад озор,
Келиб раста ичига кимсага қилмас буни изҳор,
Вале зоҳирда соғу ботинида ўлгудек бемор,
Халойиқ таъин анга гўёё тиру туфанг бўлди.
Бале, сизларгаки, вексель ғамнда боши қотганлар,
Боқолмай кимсларға ақлу хушини йўқотганлар,
Саккиз юз нася молни икки юз нақдига сотганлар,
Ани бир навъ этиб пулдор аҳлига узотганлар,
Наво қилмасмусизким, риштаи торинг таранг бўлди.

Фурқат мухаммасида шоирнинг эл дардини қанчалик оғир чекаётганлиги зўр куч билан кўринади. Капиталистик муносабатлар маънавий ҳаётда ҳам турли-туман иллатларни кучайтирмоқда. Юзсизлик, беномуслик, ичкилик, сатанглик авж олмоқда. Ҳамоқат аҳли тобора қутуриб боради. Чунки улар халқдан талаб олинган бойликларни ўзларида жамлаганлар. Шунинг ҳисобига айшу ишратга кўмилганлар. Бу иллат юққан баъзилар эса емоқ учун бир парча нон тополмайдилару, қўлларига озгина пул тушиб қолгудай бўлса, уни ҳам ичкиликка сарф этадилар:

Ҳамоқат аҳли ҳоло эл аро ўзини хамуш айлар,
Текин пулга иморатлар қилиб жўшу хуруш айлар.
Ғаҳи оҳиста тунда амри номашруъға дўш айлар,
Емакка нони йўқ бир пулни топса бода нўш айлар.
Кўрунг ўз наздиға аррос тортиб чун паланг бўлди.

Шеър охирида лирик қаҳрамон ўзининг жафокашларга ҳамнишин эканлиги, қалбининг ғам ва кулфатга тўлганлигини баён этади. Бу кулфатлар элу юрт ғамнда, халқнинг бошига тушаётган оғир савдолар туфайли содир бўлмоқда. Мухаммас ғафлат, нодонлик, беномусликни қатъий равишда қораловчи мисралар билан якунланади:

Жаҳон ичра меннингдек бўлмагай расвою бадкирдор,
Жафоға ҳамнишини ғам билан кулфатга хизматкор,
Ситам етган сари ғафлатдин асло бўлмадим бедор,
Менинг Фурқатлиғим шулдурки, бергандир бир иш озор,
Қийиб яхши этгик мардона, хотинлар сатанг бўлди.

Иккинчи мухаммас «Қаён қолди» радибли мухаммасдир. Унинг тўғрисида А. Абдуғафуров ўзининг «Зокиржон Фурқат» китобида эслатиб ўтади ва бир парча ҳам келтиради (127-бет). Қўқон давлатининг охириги хони Худоёрхон мамлакатдаги тахту тож талашувлари туфайли Қўқонни ташлаб Тошкентга қочди. Бу ерда Русия ҳокимияти паноҳида жон сақлади. Шундан кейин у Россия орқали чет элга кетди ва ўша ёқда вафот этди. Фурқат ана шу хон тилидан бир мухаммас ёзган. Бу мухаммасдаги асосий фикр дунё ишининг беқарорлиги, олдин шону шавкат эгаси бўлганлар ҳам кейин хору зорлик ва дарбадарликка мубтало бў-

лажақлари қайд этилган. Давлатдан маҳрум бўлган кишидан унинг барча яқинлари юз ўгирадилар. Кеча фидокорликка қасам ичганлар бугун сотқинлик йўлига ўтганлар. Аммо дунёнинг иши қанчалар оғир ва аччиқ бўлса ҳам унга кўникмай, рози бўлмай илож йўқ. Шеърнинг туб мазмуни шундай:

Демиш хон бир куни ким, давру давронлар қаён қолди?
Сарири салтанатда ҳукму фармонлар қаён қолди?
Мунаққаш хомалар, заррин намоблар қаён қолди?
Равоқу пештоқу қасри кайвонлар қаён қолди?
Муқарнас шаҳ нишин заркори айвонлар қаён қолди?

Шундан кейин собиқ хон ўз хизматида бўлган мирзалар, ясаул, сарбоз ва ҳ. кларни эслайди, ўз боғу ҳарамлари, хазинага тушадиган хирожлар, ову шикорлар тўғрисида сўзлайди. Сўнгра уларнинг ҳаммасидан маҳрум бўлганини айтиб зорланади:

Фалак чекти бу манзилга ғаму андуҳ ила рахтим,
Бошимдан кетти давлат, юз ўғирди толеъу бахтим,
Ҳаводис айлади барбод охир тож ила тахтим,
Кўрубон қилсалар ғамхорлиғ бу ҳолати сахтим,
Менинг чун жон нисор этган қадрдонлар қаён қолди?

Ҳокимиятдан маҳрум бўлган хондан барча саркардалар, қариндошу эмакдошу, бегу султонлар ҳаммалари юз ўғирганлар. Ваҳолонки, ўшалар бу давлатни ва унинг роҳатини хон билан бирга кўрган, давлат шукуҳини балки хоннинг ўзидан ортиқроқ сурган эдилар:

Бошинга тушса иш, биз бош берай деб лоф урганлар,
Узум бирла ҳамма давлатни ҳам, роҳатни кўрганлар,
Шукуҳи шавкатимни балки мендин яхши сурганлар,
Бузуб аҳдин, ёмонлиғ кунда мендин юз ўғирганлар,
Бугун ул кўрнамаклар, ваъда ялғонлар қаён қолди?

Бу мухаммаснинг охири бешлиги ўз Ватанидан мангу жудо бўлган бир ғариб мусофирнинг ноласидир. Афсус, минг афсуским, бу мисралардаги фиғону ҳасратлар охири бориб она юртидан жудо бўлган ватанпарвар шоир Зокиржон Фурқатнинг ўз қисматига айланди, улар ўз элидан олисда қолиб кетган шоирнинг ўз ярали юрагидан чиққан фарёд сасларидек янграйди:

Қабул айлаб худо бу тавба бирла оҳу зоримни,
Яна Фарғонага бир йўл етургайму гузоримни,
Қувонса нотавон кўнглим кўруб ёру диёримни,
Дуоғўйлар ичида яхши билган эътиборимни,
Дариғо, Фурқатийдек дийда гирёнлар қаён қолди?

«Қаён қолди» радифли бу мухаммас бахтсизликка учраган бир кишининг ҳасрату надоматидур. Бундай оғир, тахликали қисматдан ҳеч ким ташқарида бўлолмайди. Модомки, шоир инсон тақдирини, инсон ҳаётида Ватан, ёру диёр, яқинлар қанчалик катта ўрин тутганини кўрсатар экан, у қувғинда бўлган хонга

таассуф билдираётгани йўқ, аксинча, ҳар бир инсон учун азиз ва муътабар бўлган Ватан, Садоқат тушунчаларини бош ўринга қўймоқда. Ватангадоларнинг оғир изтиробларини тасвирламоқда. Шунингдек, шоир хиёнат, сотқинлик, фирибгарлик ва ёлғонни фош этмоқда ва рад қилмоқда.

«Улфатим мотамсаролар, ёр бахти қаролар» деб нидо қилган шоир Фурқат юқорида келтирилган ижтимоий мазмундаги бу икки мухаммасда Инсон, Ватан, Халқ тақдирини ҳамиша ўйлаган, унинг дардини чеккан гуманист шоир сифатида яна бир бор намоён бўлади.

АЗИЗ ҚАЮМОВ

БАЪЗИ АНИҚЛИКЛАР

Фурқат асарларининг 1959 йили Тошкентда нашр этилган икки томдан иборат тўплами (тузувчи ва сўзбоши муаллифи Холид Расул) ҳозирча шоир ижодини ўрганмоқ учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Фурқат лирик мероси билан синчиклаб танишув асносида шу икки томликка киритилган баъзи шеърларнинг тексти, уларнинг кимга мансублиги тўғрисида баъзи мулоҳазалар туғилди. Қуйида шуларни билдирмоқчимиз.

Бир ғазалнинг икки таҳрири. Фурқат ғазаллари орасида «Айрилиб қолдим» радифли иккита шеъри бор. Уларнинг бир-биридан анчагина фарқи бор. Аммо мазмуни бир хил. Шундан келиб чиқиб бу ғазал шоир томонидан иккинчи қайта таҳрир қилинган, деган фикр туғилади. Худди шу ҳол Фурқатнинг «Адашганман» радифли ғазалида ҳам кўринади. Шоирнинг ижод жараёнини кузатмоққа имкон берувчи бу мисоллар шубҳасиз, диққатга сазовордир. Қуйида шу ғазаллар билан муфассалроқ танишамиз.

«Айрилиб қолдим» радифли ғазалнинг бир нусхаси (А) қуйидаги мисра билан бошланади:

Фиргонким, ул бути сиймин зақандин айрилиб қолдим¹.

Бошқа нусха эса (Б)

Аламлик қумриман бир гул бадандин айрилиб қолдим².

мисраси билан бошланади.

(А) («Фиргонким...») — тўққиз байт; Б («Аламлик...») ҳам тўққиз байт. Ҳар иккала ғазалда айнан такрорланган мисра: А (76), Б (26)³.

Ушандоғ Юсуфи гул пирахандин айрилиб қолдим.

Айрим ўзгартишлар билан такрорланадиган мисралар:

А (16) Малоҳат богида сарви чамандин айрилиб қолдим.

¹ Фурқат, Танланган асарлар. II том. Тошкент, 1960. 131-бет.

² Уша асар, 140-бет.

³ а — биринчи мисра, б — иккинчи мисра.

- Б (16) Назокатда қадн сарви чамандин айрилиб қолдим.
 А (3а) Бу ҳола тушмайинму гул бадандин айрилиб қолдим.
 Б (1а) Аламлик қумриман бир гул бадандин айрилиб қолдим.
 А (56) Нигорим Лайли русоримки, андин айрилиб қолдим.
 Б (46) Нигорим Лайли атворимки, андин айрилиб қолдим.
 А (7а) Қўзум аъмо бўлуб Яъқубдек қон йиғласам арзир.
 Б (2а) Қафас байтулҳазан Яъқубдек қон йиғласам арзир.
 А (96) Ушал дилбар учун Фурқат ватандин айрилиб қолдим.
 Б (96) Муҳаббат йўлида Фурқат ватандин айрилиб қолдим.

Ўн саккиз мисрадан иборат бу ғазалда беш мисра сал-пал ўзгариш билан, бир мисра ҳеч қандай ўзгаришсиз такрорланади. Демак, шеърнинг учдан бир қисми таҳрирдан ўтган. Қолган учдан икки қисми эса қайта ёзилган (ўн икки мисра). Бадний тажрибада шоир ўзининг кўнглига яқин бўлган фикрларни ифодаловчи айрим мисраларини бошқа шеърда ёки бошқа ўринда такрорлаш ҳоллари учраб туради. Ҳозир эса биз бутун бир ғазалнинг янги таҳририга дуч келмоқдамиз. Бу мисол Фурқатнинг ўз айрим асарларига қайта-қайта мурожаат қилиб, уларни такомиллаштириб янгидан яратганлигини кўрсатиб туради.

Фурқатнинг икки томлик «Танланган асарлари»да «Адашганман» радифли уч шеър бор. Бири ғазал, иккитаси мухаммас⁴⁻⁵. Ғазални тўласича келтирамиз:

Ғариби бу вилоят хонумондин адашганман
 Басони мурғи ваҳший ошёндин адашганман.

Чекиб булбул каби афғон, саҳарлар йиғласам йўқ айб
 Баҳор айёми ўтти бўстонидин адашганман.

Азизим, муршидим, ҳам раҳбарим, тожи сарим-бошим
 Ушал соҳиб карамлик хонадонидин адашганман.

Қолиб саргашталиқ саҳросида ҳайрону саргардон
 Улуғ даргоҳларни остонидин адашганман.

Тирикман эл кўзига, шунчалиқ руҳи равоним бор
 Вагарки ҳоли суврат танда жонидин адашганман.

Бошимға тушди ғурбат офтоби найлайин, Фурқат
 Фалакнинг гардишидин соябонидин адашганман.

Жуда дардли шеър. Шоир калбини тўлдирган оғир изтиробларни ифодаловчи бу ғазалга Фурқат кейинчалик яна қайтган. Фурқат «Танланган асарлари»нинг II томида икки мухаммас шу ғазалга боғланган. Лекин мухаммаслардаги ғазалнинг байтларида шеърнинг руҳи ва мазмуни сақлангану, шакли ўзгача тус олган.

Бир мухаммас «Манам шўрида булбул бўстонидан адашганман» мисраи билан бошланади. Бундаги ғазалнинг биринчи байти:

⁴⁻⁵ Ф у р қ а т. Танланган асарлар. I том. Тошкент, 1959. 150-бет; II том. 1960. 73—74-бетлар.

Ғариби куйи гурбат хонумонидин адашганман
Ваё бир мурғи ваҳший ошёнидин адашганман.

Бу таҳрирда шеър таъсирлироқ жаранглайди. Чунки олдинги таҳрирда бу байт қуйидагича эди:

Ғариби бу вилоят хонумонидин адашганман
Басони мурғи ваҳший ошёнидин адашганман.

Олдинги таҳрирдаги бу вилоятдаги ғариб, яъни хонумонидан адашган мусофир тўғрисида сўз боради. У ваҳший қушга ўхшайди. Бу қуш ўз ошёнидан адашган.

Янги таҳрирда эса гурбат кўчасида адашган ғариб образи кiritилган. Яъни фикр умумлашма характерга эга. Уша ғариб ўз ошёнидан адашган «мурғи ваҳший»га ўхшатилади. Ўхшатишнинг («басони») истиборага айлантирилиши («Ваё» орқали) шеърнинг бадийятини оширган, таъсир кучини орттирган.

Ғазалнинг олтинчи байти мухаммасда иккинчи байт ўрнида ишлатилган. Бу байтнинг мазмуни сақланган. Лекин шакли ўзгартирилган.

Ғазалда:

Тирикман эл кўзига шунчалик руҳи равоним бор
Вагарна ҳоли суврат танда жонидин адашганман.

Мухаммасдаги ғазалнинг байти:

Тирикман зоҳир, аммо халқ бир одам гумон айлар
Вагарна маҳз суврат танда жонидин адашганман.

Ғазалнинг учинчи байти ҳам таҳрир этилган. Унда лирик қаҳрамон «соҳиб карамлик хонадондан» адашганига афсус қилар эди. Биринчи мисрада эса ўша хонадон соҳибининг ўзи учун қанчалик мўътабар эканини айтар эди. Таҳрирдан кейинги нусхада эса лирик қаҳрамоннинг «харобу бесару сомонлиги»га сабаб шу остонидан узилган эканлиги кўрсатилади. Яъни воқеанинг (адашмоқнинг) ўзи эмас, балки оқибати кўрсатилади.

Ғазалда:

Азизим, муршидим ҳам раҳбарим тожи сарим-бошим
Ушал соҳиб карамлик остонидин адашганман.

Мухаммасдаги ғазалнинг байти:

Харобу бесару сомонлигининг боиси шулдур
Ки бир соҳиб каромат остонидин адашганман.

Мухаммасдаги ғазалда яна шу соҳиб каромат зотнинг таърифи бағишланган бир байт бор.

Ғазалнинг еттинчи байтидаги тахаллус тушириб қолдирилган ва мухаммасдаги ғазал давом эттирилган. Шу билан етти байтли ғазал тўққиз байтга етказилган.

Қуйида «Адашганман» радифли ғазалнинг ҳар иккала нусха-сини келтирамиз:

(1) Ғазал:

- 1) Ғариби бу вилоят хонумонидин адашганман
Басони мурғи ваҳший ошёнидин адашганман.
- 2) Чекиб булбул каби афғон саҳарлар йиғласам йўқ айб
Баҳор айёми ўтти бўстонидин адашганман.
- 3) Азизим, муршидим ҳам раҳбарим тожисарим-бошим
Ушал соҳибкарамлик хонадонидин адашганман.
- 4) Кезиб дашти муҳаббатни сўроғи дўстни топмай
Адам анқосидек ному нишонидин адашганман.
- 5) Қолиб сарғашталиқ саҳросида ҳайрону саргардон
Улуғ даргоҳларни остонидин адашганман.
- 6) Тирикмен эл кўзига шунчалиқ руҳи равоним бор
Вагарна ҳоли суврат танда жонидин адашганман.
- 7) Бошимға тушти гурбат офтоби найбайин Фурқат
Фалакнинг гардишидин соябонидин адашганман.

(2) Мухаммасдаги ғазал:

- 1) Ғариби куйи хонумонидин адашганман
Ваё бир мурғи ваҳший ошёнидин адашганман.
- 2) Тирикмен зоҳир аммо, халқ бир одам гумон айлар
Вагарна маҳз суврат танда жонидин адашганман.
- 3) Харобу бесару сомондғимнинг боиси шулду
Қи бир соҳиб каромат остонидин адашганман.
- 4) Югурсам ҳар тарафга айб қилманглар бу водийда
Мисоли телба итман карвонидин адашганман.
- 5) Муҳаббат ўтида куйгач бўлиб бир тўда хок охир
Фано боди тегиб ному нишонидин адашганман.
- 6) Ўқиб гул дафтарини бир варақ фасли хазонидин
Жаҳон боғида булбулдек фиғонидин адашганман.
- 7) Тариқат мулкини шоҳи, ҳақиқат сиррин огоҳи
Ушандоқ пир комил хонадонидин адашганман.
- 8) Бошимға тушти гурбат офтоби на илож айлай
Фалакни гардишидин соябонидин адашганман.
- 9) Замона аҳли муҳлис бу сабабдин Фурқатий дерлар
Неча йилду бир ошуби замонидин адашганман.

Фурқатнинг «Танланган асарлари» (икки томлик)да «Адашганман» ғазалига яна бир мухаммас бор⁶. Унда ғазалнинг иккин-

⁶ Фурқат т. Танланган асарлар. II том. 73—74-бетлар.

чи таҳрири деярли айнан келади. Фақат биринчи таҳрирдаги Баҳор айёми ўтти бўстонидин адашганман мисраи бошқача берилган:

Ки келди фасли гул мен гулистонидин адашганман.

Бу тузатиш мазмун жиҳатидан байтнинг иккала мисраини кучлироқ боғлайди. Чунки биринчи байтда булбулнинг фиғон чекиши тўғрисида сўз боради. Бу фиғонга боис булбулнинг ўз гулистонидан адашгани бўлади. Олдинги нусхада эса баҳор айёмининг ўтиши эди.

Яна бу мухаммасдаги ғазал байтнинг биринчи мисраида «йўқ айб» ифодаси «тонг йўқ» билан алмаштирилган. Ғазалнинг иккинчи таҳриридаги 4, 6, 7 байтлар бу мухаммасда йўқ.

Шундай қилиб биз Фурқатнинг «Адашганман» радифи ғазалининг уч таҳрири борлигидан огоҳ бўлдик. Бу уч нусха бири-биридан анча фарқли экани кўриниб турибди. Иккинчи ва учинчи таҳрирдаги нусхалар шу ғазалга боғланган мухаммаслардир.

Фурқат «Танланган асарлари»да бу ғазалга боғланган икки мухаммас Фурқатнинг асарлари сифатида берилган. Нима учун Фурқат ўзининг бир ғазалига икки мартаба мухаммас боғлаган бўлиш мумкин? «Қиши ҳолимни билмас меҳрибонидин адашганман» мисраи билан бошланадиган мухаммас қуйидаги бешлик билан тугалланади:

Лақаб ҳар кимсага мардум бақадри одати дерлар
Ўшал ким анжуманда ўтса умри суҳбати дерлар
Фано куйнда кимки муътакифдур Хилватий дерлар
Замон аҳли бу боисдин тахаллус Фурқатий дерлар
Неча йилдур бир ошуби замонидин адашганман⁷.

Учинчи мисрадаги Хилватий Фурқатнинг замондоши наманганлик шоир Мулло Йўлдош Хилватий (1838—1922) бўлиши мумкин⁸. Унда бу мухаммас Хилватийнинг Фурқат ғазалига боғланган мухаммаси бўлиб чиқади. Шу билан Фурқатнинг ўз ғазалига икки мартаба мухаммас боғлагани тўғрисидаги муаммо ҳал бўлади.

Фурқат мухаммаслари орасида «Кокулнинг» радифи бир шеър бор. Фурқатнинг икки томлик «Танланган асарлари»да бу шеър мухаммас сифатида берилган⁹. Бу мухаммаснинг охириги бешлигининг учинчи мисраси бундай:

Ташладинг Фурқат аро эрдим ризожўйинг сенинг

Бу ерда Фурқат ўз тахаллусини лутф тушириб унинг луғавий маъносида бўлган. Бу бешликнинг охириги байти эса қуйидагича:

⁷ Ўша асар. 74-бет.

⁸ Хилватий тўғрисидаги адабиёт: «Тазкирани Қайюмий» (қўлёзма, диплом иши, қўлёзма, ТашГУ, Филфак, 1986).

⁹ Фурқат. Танланган асарлар. II том. 69—70 бетлар.

Бир ғуломи камтарин Равшан дуоғўйинг сени
Қасди торож этмасун кўнғлум саросар кокулинг

(таъкид бизники — А. Қ.)

Одатда бошқа шоирнинг ғазалига мухаммас боғлаган шоир ўз тахаллусини биринчи, иккинчи ёки учинчи мисрада келтиради. Аммо ўз мухаммасига тахаллусини хоҳлаган мисрага қўймоғи мумкин. Ушбу шеърнинг тўртинчи мисрадаги «Равшан» сўзи тахаллус сифатида келмоқда. Шунинг учун биз бу мухаммасни синчиклаб ўқиб чиққач, бу Равшан деган шоирнинг ғазалига Фурқат боғлаган мухаммас эмасмукин, деб ўйлаб қолдик. Аммо Равшан ким, ҳақиқатан ушбу ғазал бизга номаълум шоир Равшанникими экин? Бу саволга жавоб қидириб XIX аср Қўқон адабий муҳитини яхши билган ўлкашунос олим П. Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюмий» асарига мурожаат қилдик. «Тазкираи Қайюмий» қўлёзмасининг 586-саҳифасида ўқиймиз: (301) Равшан. Бу шоир хўқандлик бўлиб собиқ Хўжанд даҳаси Бешариқ маҳалласидан бўлиб, номи Бобо Мирзо бўлиб майда савдогарлардан; ашулчи, яллачи йигит эди. 52 ёшида вафот этди. Шермухаммад Мирзо ўғлидир». Бу «Тазкира»да Равшан ижодидан намуна қилиб, унинг «Кокулинг» радифли ғазали келтирилган. Бу ғазалнинг биринчи мисраи:

Шаҳлари Жибрил аминдур бошдаги ҳар кокулинг

(Мухаммасда бу мисра биринчи бешликнинг учинчи мисрада жойлашган). Ғазалнинг охириги байти эса бундай:

Бир ғуломи камтарин Равшан дуоғўйинг сенинг
Қасди торож этмасун кўнғлимни лашка ркокулинг.

Мухаммасда «лашкар» сўзи «саросар» билан алмаштирилган. Маълум бўладики, ушбу мухаммас Фурқатнинг ўз мухаммаси эмас, балки Фурқатнинг замондоши, ҳаммаҳалласи қўқонлик шоир Равшаннинг ғазалига Фурқатнинг боғлаган мухаммасидир.

Фурқат ғазаллари орасида «Кокулинг» радифли иккита ғазал бор. Бу нарса ўша пайтда шоирлар ўртасида шу мавзу, шу радифда мушоира бўлганидан дарак беради. Тагаббу кўринишидаги бу ғазаллар шу мушоира жараёнида яратилган бўлса керак.

Фурқат шеърларининг текстлари бўйича бу кузатишлар ана шундай аниқликларни келтириб чиқаради. Хулоса шуки, бундай кузатишлар давом этмоғи керак. Текстлар тўла аниқланмаса, таҳлил ва тадқиқ манбалари пухта бўлмайди, бинобарин, фикрлаш ҳам қийинлашади. Бизнинг галдаги вазифаларимиздан бири текстлар устидаги ишларни жадаллаштирмоқдан иборат бўлиши керак. Ушанда баъзи фикр ва хулосаларини ҳам қайта кўриб чиқишга тўғри келиб қолади.

* * *

Қўлёзмалар институтининг фондида № 322 қўлёзма сақланади. Унда бр муқова остида турли асарлар жамланган. Шу қўлёзмада Фурқатнинг «Сабоға хитоб» сарлавҳаси билан машҳур бўлган шеърининг икки нусхаси бор.

Биринчи нусха: Қўлёзманинг 521а, 522б саҳифаларида жойлашган бўлиб, байтларининг умумий миқдори 48 та. Бу нусха Фурқат шеърининг бир бўлагидир. У қуйидаги байт билан бошланади:

Олиб ҳиммат асосин аста қўлга
Юмиб кўзни киринг мардона йўлга

Охириги байтлари эса қуйидагича:

Улуғ кеч бад жунори макон ул,
Сақичмон кўчаси бирла равон ўл.

Шеърга «Ғазали Фурқат» деб сарлавҳа қўйилган. Охириги байтдан сўнг «таммат» (тугади) деб ёзилган. Демак, кўчирувчи ушбу шеърни тугал нусха сифатида кўчирган. Шеърда Фурқатнинг Тошкентдаги дўстларига йўллаган соғинчли саломлари ва айрим танишларидан ўртада бўлиб ўтилган англашилмовчиликлар учун берган шарҳлари баён қилинади. Шу қўлёзманинг 524б varaғида Фурқатнинг «Сабоға хитоб» шеъри тўласича келтирилган. Шеърнинг бошида шундай сарлавҳа бор:

«Саргаштан, саҳрон ғурбат Зокиржон Фурқатнинг
бир кун Истамбулда миллат боғчасида ўлтириб бодн
сабоға хитоб бирла Тошкентдаги аҳбобларига саломнома юборгани.
Бошлаб ёзиб бадийисига эҳтимоом айдуом.

Фурқат.

Аввали назм» (саҳ 524б)

Шеърининг биринчи байти бундай:

Бу гулшанким насиби файзрабдур
Ҳама илму ҳаё бирла адабдур.

Охириги байти:

Будур сўз эй сабо зинҳор-зинҳор,
Туганди сўз ва лекни йўқ бисёр.

Шеърни охирида «наسخ» хати билан қуйидаги жумла ёзилган:

«Номлари фаромуш бўлган биродарларга хоссан саломлар ҳам бордур. Аммо нечораки аксарлари китобат чоғи фаромуш ўлуб хотиримға келмади. Тамом бўлди вассалом. Таммат».

Бу шеърдаги байтларининг умумий миқдори 121 та. Мазмун жиҳатидан бу шеър Фурқатнинг икки томлигида нашр қилинган (1959) «Сабоға хитоб» шеърининг мундарижасига тўғри келади. Яна ушбу китобдаги «Ғазали Фурқат» деб номланган шеърининг тўла тексти ушбу нусхада мавжуд.

Шундай қилиб, № 322 қўлёзмада Фурқатнинг «Сабоға хитоб»

шеърдан икки нусха мавжуд эканлиги маълум бўлди. Ҳозиргача бу шеърнинг икки нусхаси маълум эди. Улардан бири УзФА Шарқшунослик институтида, иккинчиси эса Ленинградда Самойловичнинг шахсий архивида сақланади. Ленинград нусхасини адабиётшунос Ш. Юсупов Фурқатнинг ўз қўли билан ёзилган деб ҳисоблайди. Галдаги вазифа ҳар тўрттала нусхани бир-бири билан солиштириб қиёсий матн тузмоқдан иборат. Бу шеърга Х. Раул томонидан шарҳли равишда «Сабоға хитоб» деб сарлавҳа қўйилган. Фикримизча, Фурқатнинг «Боди сабоға хитоб бирла Тошкентдаги аҳбобларига саломнома юборгани», деган сўзларидан келиб чиқиб, ушбу шеърга «Саломнома» деб сарлавҳа қўйилса тўғрироқ бўлар эди.

№ 32 қўлёзмада Фурқатнинг бир қанча ғазаллари ҳам бор. Чунончи:

Сўрғали ҳолимни эйи қоши қалам кел эртароқ (519а)
Эл ичра ишқ доғини офшо қилиб бўлурму. (491а)).

Шунингдек, Махзунанинг Фазлий билан ёзишмаси ва «Ғазали Махзунаи Хўқанди» сарлавҳали бир ғазали мавжуд (саҳ. 507б—509б). Махзуна ғазали қуйидаги байтлар билан бошланади:

Азал деҳқони қаддинг нахлини то сарбаланд этди,
Муҳаббат риштасини кўнглим қуши бўйинга банд этди.

12 байтдан иборат бу ғазалнинг охири қуйидагича:

Қиё боққайму деб Махзун кўнгили кўп интизор эрди,
Биҳамдаллаҳки мужгон новакидин баҳраманд этди.

Ҳулоса қилиб шуни айтмоқ керакки, ҳар бир қўлёзма таърифи асносида ана шундай турли-туман маълумотлар учраб туради. Улар диққатдан четда қолмаслиги керак.

Фурқатнинг «Сабоға мактуб» шеърининг Қўлёзмалар институти қўлёзма № 322 нусхаси билан 1959 йилги нашр нусхасининг қиёси

Қўлёзма № 322

Нашрдаги 109—110 саҳифалардан 17 байт йўқ. Яъни:
«Убайдуллоҳ Мухдумдур анга ном» — дан то «Ўт андин сўнгра Дархон кўчасига»ча.

ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашрининг 1959 йил нашри

(«Сабоға хитоб», деб сарлавҳа қўйилган). Аслида «Саломнома» бўлгани дуруст)

№ 6-сафолар

№ 8 Жаҳон паймосану чўқ тезровсан нашрда: барқдавсан.

№ 10, 11, 12, 13, 21; 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33 байтлар йўқ.

№ 40-солгон;

№ 43, № 44, 45, 46 байтлар йўқ.

№ 47-дейуб.

№ 48: Муҳаббат пеша яхши ошномиз мисрасидан бошлаб 110 саҳифада берилган бир неча байтлар бошқа жойда берилган.

№ 53: Дили озурда

Ва гарна

№ 56: Қисматлик биродардур.

№ 57дан то 60 байтгача йўқ.

№ 74-ғамроҳи: № 80-бекус.

№ 82, 83, 84 йўқ. № 85-жон;

№ 87 дан то 91гача байтлар йўқ.

№ 95-дегонни: № 99-Румдан;

№ 102-Саройда Мирза Хошим ҳам
Ғиссхон. Қаримхон.

№ 106-Тикувчи ул чевар. Чечонга бо-
ғил.

№ 107-йўқ; № 116-афтодани ҳам.

№ 119-Қетурғилким эруру хирзи
омон ул. Менга таъзизи жонн ното-
вон ул.

№ 121-шавқ.

ЭРГАШАЛИ ШОДИЕВ

ФУРҚАТ ХҲЖАНДДА

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатнинг табаррук қадам-жойларидан бири бўлган Хўжанд шаҳри ўзининг 2500 йиллик тўйини нишонлади. Шаҳарнинг юбилеи кунларида бу улуг зотнинг номи ҳам қайта-қайта тилга олинди, ҳурмат ва эҳтиром билан эсланди. Шу муносабат билан «Ирфон» нашриёти кенг китобхоналар оmmasига тақдим этган «Хўжанд шоирлари ва ўзбек адабиёти» номли монографияда шоирнинг тожик дўстлари ҳузурда бўлиши, тожик адиблари билан дўстона муносабатлари масаласига алоҳида ўрин берилди.

Шоир Хўжандга келган йил одатда 1889 йил деб олинарди. Чунки шу йилнинг июнь ойининг охирларида ёки июль ойининг бошларида Тошкентга етиб келганини ҳисобга олиб, Хўжандда 3 ой яшаган деб тахмин қилинарди. Кўпчилик қаторида биз айрим тадқиқотларимизда ана шу фикрни такрорлаган эдик. Аммо кейинги кузатишлар бу фикрнинг унчалик тўғри эмаслигини кўрсатмоқда.

70-йилларнинг бошларида, ўша чоқларда ёшлари саксондан ҳам юқорироқ бўлган шоир Фавзий Хўжандий билан қилган мулоқотимизда у киши Зокиржон Фурқатнинг бу шаҳарда икки йилга яқин яшаганини таъкидлаган эдилар. Биз қўлимизда яна бирор бир муҳим асосимиз бўлмагани учун бу фикрга унчалик ишонқирамаган эдик.

Фавзий Хўжандийнинг хотирлашларича, шоир уларнинг хонадониди ҳам меҳмон бўлган. Тошхожа Асирийнинг уйида бўлган адабий суҳбатларнинг бирида бу икки шоирга нисбатан анча ёш бўлган Фавзий Хўжандий ўз хотиротларини завқу шавқ билан ҳикоя қилиб берган эдилар. Албатта, Зокиржон Фурқатнинг Хўжанд шаҳрида қанча муддат тургани аниқ кўрсатилмаган, бирор манбада йил ва ойлар аниқ қайд этиб қолдирилмаган. Аммо бу

масалани бир оз ойдинлаштиришда бизга яна Фурқатнинг ўз маълумотлари ёрдам берди. Адабиётшуносларимиз «Автобиография», «Эсдаликлар», «Фурқатнома» деб номлашган асарда Зокиржон Фурқатнинг ўзи таъкидлаб ўтишича, Қўқондан чиқиб, уч кечаю, уч кундуз деганда Хўжандга етиб келади ва бу вақтда «дай шиддати рўз ба рўз тараққий» айлаётган эди, яъни ноябрь ойларининг охири ва декабрнинг бошлари эди. Шу фактнинг ўзинёқ ҳеч бўлмаса 1888 йилнинг охирларида Хўжандга келгани аниқ эканлигини кўрсатмоқда. Агар июнь ойининг охири ва июлнинг бошларида шоирнинг Тошкентга етиб келганини ҳисобга олсак, энди уч ой эмас, 7 ой, балки ундан ҳам ортиқроқ муддат ичида Сирдарё бўйидаги бу гўзал шаҳарда яшаб ижод этгани аниқ бўлади. Агар бундан олдинги йилнинг қиш фасли бошланиш арафасида Хўжандга келган бўлса, у вақтда Фавзий Хўжандийнинг маълумотлари ҳам қисман тасдиқланган бўлиб чиқади. Ҳар ҳолда, шоир Хўжанд шаҳрида 1889 йилнинг ўрталаригача яшагани аниқ кўриниб турипти.

«Фурқатнома»да шоир ўзининг Хўжандга келиши ҳақида қуйидагича маълумот беради:

«...Марғинов вилоятким фирдавс нишонинг сифати бирла мавсуфдир, офтоб жадъ буржидин тулуъ қилиб, дай шиддати рўз-барўз тараққий айлағон вақтда бенхтиёр сафар айлаб, алас сабоҳ Хўқанди латифким, бандаға мавлид ва маншаъдур, дохий ўлуб, бир кеча-кундуз таваққуф кўргуздум. Андин таважжуҳи хотир азимат жаоибға айлаб уч кун тай тариқимда кечиб, Хўжанд вилоятким каъбаи мақсуднинг нахустин маъзилидур, анго дохий ўлуб, Мирзо Насрулло номли бир савдогар дўстум масканиға тушуб, не чанд кун анинг висоқинда бўлдум. Бир кун бозорға бориб, расталарни томоша қилиб юрур эрдим, баногоҳ Марғинов вилоятида ошно бўлғон бир хўжандлик киши йўлуқуб мусоҳаба айлади ва суҳбат қилдим, ривоятини маръи тутуб, кулбасиға таклиф қилди. Ул савдогар дўстумдан ижозат олиб, баъдаз он бориб, неча вақт анинг хоннда меҳмон бўлдум ва мезбонлик қавоидини камоҳувал муносиб бажо келтурди. Ба қадри иқтидор хотирим пос тутмоқда саъий балиғ кўргузди. Бу арода бир фозил киши бирла мувожиҳат дўст бўлуб, охируламр иртибот касратидин мадрасада анинг ҳузурида мустақил бўлдум ва баъзи илмлар икτισоб қилдим»¹.

Хўжанд мадрасаларидан бирига жойланиб, у ерда таҳсили илм билан қизғин машғул бўлди. Фурқат Хўжанднинг хушҳаво ва хушманзара жойларида, Сирдарё қирғоқларида дам олди, дўстлари билан балиқ овлади, бу ердаги олимлар ва шоирлар билан қизғин суҳбатлашди. Бу ҳақда шоир:

«...Ҳар қайда яхши одам ва олим киши бўлса, бориб суҳбатига мушарраф бўлдум. Гоҳо шеър арбоби бирла мушоира қилдим ва гоҳо тараб асҳоби бирла улфат махофилида нишаст кўргуздум ва

¹ Фурқат. Танланган асарлар. II том. Тошкент, 1959. 124-бет.

гоҳо шикор аҳбоби бирла бешаларға бориб кўнгил шаҳбовини ҳаво бердин. Голибан дарё канораларида тафарвужи ҳаво айла-дим»² деб ёзган эди.

Шоир ўз хотираларида Сирдарё бўйларида балиқ овлагани ва дарёнинг ўнг соҳилига қайиқда ўтиб икки кўзи нобино бўлган камбағал бир мўйсафид билан учрашуви тўғрисидаги хотирала-рини жуда тўққинлашиб эсга олади:

«...қазоро бир кун аҳли ваод, аҳбоблар рафоқати бирла ул дарё яқосида моҳий сайд қилмоқ қасдида ҳар фардимиз илкимиз-да риштан қуллоб юрур эрдик. Талаб дарёсинин сатъимиз домга ҳаргиз мақсуд моҳийси асир бўлмади. Чун заврақча бирла дарё-нинг бошқа тарафига ўтуб, соҳил устидин роҳгир ўлдук, бирмунча мурур воқеъ ўлғоч, назарға бир коза намоён ўлди, етушуб кўрдук. Бир мўйсафид кишиким, икки кўзи моҳий интизорида фуласи моҳий каби оқариб, қораси оҳулар дийдасига жой топибдур. Мун-доғ нобинонинг даҳр кўзи кўрмогон бўлғай, ул дарёга моҳийлар шасти учун домни дилраболар зулфи янглиғ ҳалқа-ҳалқа айлаб ташлаб ва анинг риштасини умид кафида тутуб, интизор қулоғини ул дом шафрасига солиб ўлтуродур. Чун бизлар аҳволимиздин муталлиъ бўлуб, меҳмон қилмоқ тақозосида не чанд мушфиқона каломлар ароға солди. Қабул кўруб ва ул коза ичинда саканапа-зир ўлдук. Бас ул нобино белига бир ресмон боғлаб андоғ баҳри нурамвождин шиноварлиқ тариқи бирла ўтуб, ул канораи дарё ким бешан беканор эрди, анго кириб, чангаллар шохидин сиду-руб, ул ресмонким белда камар эрди, анинг бирла орқасига олиб ул дарёдин батариқи собиқ мурожият айлади. Бу даражадаким ул чангаллардин бирор дона яғоч сув ичолмасдин ташнаком чиқ-дилар. Баъд ул пири равшанзамир бир тоза моҳийни қазонга со-либ, ниҳоят эътидолда табх айлаб ҳузуримизга кетурди, тановул айлаб мамнун ўлдук. Андин кайфияти ҳолот ва гузориши авқот масалат ўлунди. Чун баён маъразига еткурди: ҳамма вақт ул козада ўлтуруб сайди моҳий қилур эркан. Нақадар моҳий қай-диға асир ўлса, бозорға сотиб ани(нг) маблағини уч тақсим қи-либ, бир ҳиссасини дасти иродат топшурғон пирига ва бир ҳисса-сини аҳли аёлига бериб ва боқийсин ўзи ваҳҳи маош қилур эркан ва сулук гўшасини тутган дарвеш киши эркан. Илтимос қилдук, ҳақимизда яхши дуолар қилди. Видоёлашиб мурожият мароси-мини адо қилдук... Намози асир чоғи шаҳарға дохил ўлуб, ўз му-қарримизда мутаммакин ўлдук...»³.

Ўз замонининг илғор кишиси, етук шоири ва олими Зокиржон Фурқат Хўжанд шаҳрида бўлган пайтларида шаҳар ҳаёти ва бу ерлик меҳнаткаш халқ аҳволи билан танишди. Шоир Хўжанд халқ-қининг оғир аҳволийни кўриб ачинди, камбағал бечораларнинг кўплигидан, уларнинг аксарияти илмдан маҳрумлигидан афсус-ланди. Айниқса, бу шаҳардаги айрим жоҳил теббикларнинг даво-

² Уша асар, 125-бет.

³ Уша жойда.

лаш усуллари табобат илмидан тўла хабардор бўлган Зокиржон Фурқатга маъқул тушмади.

Шоир бу ҳақдаги ўз мулоҳазаларини қуйидагича ифодалади:

«Бу нажҳда фақир ҳар кун ул вилоятда ҳар тарафга бориб тамошо қилмоқни ўзумга лозим кўрур эрдим. Ҳар нечук одамлар била суҳбат ва нишаст айлаб, аҳволидин муталлиъ бўлур эрдим ва жаҳондийда кишилардин атроф ва анкоф оламидаги ажойиб шай ва ғаройиб умурлардин савол айлар эрдим. Хоса ул халқнинг ароларидаги русум-қоида тафаҳҳусида аксарини написание ва номағруб кўрунди. Ғолибо мардумлари беҳунар ва бекасб эрмишлар ва аҳли давлат кишилар кам ва бечоралари кўп маълум бўлди. Масалан, ул вилоят халқининг уч ҳиссаси деҳқончилик била тиркичилик қилсалар, бир ҳиссасидин бирмунчаси касби ҳунар қилиб, оз ададлари таҳсили илм қилур бўлғай. Ул ерда мавжуд бўлган даъвий ҳикмат ҳақимларни (нг) ҳаммасини жоҳил эътиқод қилдим. Бу далел бирлаким ул халқни (нг) кўзлари хийра бўлса қон олмоққа иштиғол кўргузурулар эркан. Аларнинг бу беҳуда муолижасидин кўп кишининг сиҳатиға нуқсон етмоқлигини мушоҳада қилдим»⁴.

Хуллас, «Фурқатнома»ни варақлаб кўрсангиз, унинг катта бир қисми Хўжанд шаҳрига, шоирнинг бу ердаги ҳаёти ва фаолиятининг баёнига бағишланган.

* * *

Фурқат Хўжанддаги адабий мажлисларда актив иштирок этди. Тошхожа Асирий, Фаҳрий Рўмоний, Файёз Хўжандий, Хожи Юсуф Ҳайъатий, Маҳзун Хўжандий, Маҳжур Хўжандий, Қорий Хўжандий, Мухлис Хўжандий ва бошқа ўнлаб бу ерлик шоирлар билан қизғин мушоиралар қилди. Унинг ижодиёти бу ерлик шоирларга ҳам маълум даражада ижобий таъсир кўрсатди.

Шоирнинг Хўжандга келиши муносабати билан адабий суҳбатлар янада қизғин тус олиб, унинг тожик дўстлари давраси янада гуллаб-яшнади, мушоиралар икки тилда давом этди.

Маҳжур Хўжандийнинг баёз шаклидаги қўлёзма дафтарларидан бирида «Эшони мулло Тошхожа Асирийнинг Фурқат билан учрашғони» сарлавҳаси билан бу икки шоир учрашувидagi бадеҳатан тўқилган шеърларидан қуйидаги мисралар келтирилади:

Асирий:

Келдилар ҳол сўрғали аҳли карам, бош устина.

Фурқат:

Рухсат айланг, кўргали аҳли рақам, қош устина⁵.

Бу шеърини мушоира тўлиқ ғазал ҳолатида яратилган экан. Аммо бу икки шоирнинг бадеҳатан битган бу ғазалининг тўлиқ нусхаси ҳалигача топилмаётир.

⁴ Уша асар, 126-бет.

⁵ Маҳжур Хўжандий. Қўлёзма. Шаҳсий нусха. 121-бет.

Маълум бўлишича бу учрашув ва шу муносабат билан тўқилган ғазал хўжандлик шоирлар орасида шу қадар машҳур бўлдики, улар юқоридаги сатрларни доимо ёддан айтиб юриш билан кифояланмай, уларнинг кўплари шу дўстона учрашув билан боғлиқ ҳолда уларга татаббу битишиб, «Устина» радифли бир неча ғазаллар битишди.

Яқинда Фавзий Хўжандийнинг табаррук хонадонларида меҳмонда бўлдик, шоирнинг фарзандлари билан биргаликда у кишининг қўлёзма дафтарларини, алоҳида варақларга ёзилган табаррук дастхатларини кўздан кечирдик. Бу дастхатлар орасидан алоҳида вараққа жуда чиройли хат билан ёзилган жуда муҳим хужжат учради. Бу ерда Махжур Хўжандий қўлёзма дафтарларида ёзиб қолдирилган юқоридаги мушоира келтирилганидан ташқари, бу мушоира кимнинг ҳовлисида, шаҳарнинг қайси ерида яратилгани аниқ кўрсатилганидан ташқари, ўзининг ҳам шу воқеа билан боғлиқ ҳолда яратилган ғазалидан ҳам байт келтирилади:

«Эшон мулло Тошхожа Асирий Хўжандий билан мулло Зокиржон Фурқатнинг хўжандлик мулло Ашур халифа кулбасида мулоқот бўлгонлари:

Асирий:

Келдилар ҳол сўргали аҳли карам, бош устина.

Фурқат:

Рухсат айланг кўргали аҳли карам, қош устина.

Мулло Ашур халифанинг кулбаси Хўжанд шаҳрининг Чумчуқ арал мавзесида бўлуб, ул мавзе Сирдарё ўртасидадур. Камина Фавзий камоли сухандонлик изҳор этиб, ўшал мавзеда шул икки зоти бобаракот бориб бақадри имкон суҳбат қилиб келгонларини шаънида муносиб кўруб икки мисраъи охирини вужудга чиқоргани будур:

Топдилар икки муриди ишқ бир-бир ахтариб,
Гарм улуб суҳбатлари қайтишда извош устина»⁶.

Маълум бўлишича, Фурқат Хўжанддалик даврида бир қанча янги шеърлар ижод қилган. Тожик дўстлари ҳузурда яратилган бу шеърларнинг катта бир қисми тожик тилида яратилган, бу ердаги адабий суҳбатларда, тожик шоирлари даврасида ўқилиб, уларнинг диққат ва эътиборини жалб этган. Тожик шоирларининг қўлёзма дафтарларидан, улар томонидан тузилган мажмуа ва баёзлардан унинг шеърлари ҳам ўрин олган. Махжур Хўжандийнинг қўлёзма дафтарларидан унинг қуйидаги тожикча ғазали ўрин олган:

То дар азалам риштан эъчод ба ҳам зад,
Асбоби қаҳонро ҳама як сў ба қалам зад.

⁶ Фавзий Хўжандий. Қўлёзма. Автограф. Алоҳида варақ.

Гул сўхту чунон шуд зи фироқи маҳи шарқӣ,
Хокистари бедранг ба товуси чаман зад.

Даръё ба талотум ҳаваси ғам натавон кард,
Хунбор шуд он днда, ки ҳам сар ба дам зад.

Мову туву маъшуқ ба ҳар чо натавон рафт,
Чун чугз ба вайрон қафас тиғи дудам зад.

Анқо ба шикор (рафту шуда) толиби васлаш,
Бо ҳамла фидо шуд, бо дами ту қадам зад.

Гул барги тараби ноз ба ағёр кушояд,
Гулгунчан боғи эрам аз рашк ба ғам зад.

Як лаҳза агар он пари рухсора намояд,
Мавҳум шуда оламу одам ба адам зад.

Фурқат чу хуш аст сабру тавон кард насиби,
Беҳол шуда сабр ба айвон қадам зад⁷.

Фурқатнинг Хўжандда яратган тожикча шеърларининг дастнависи Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 9971 номерли инвентарда сақланмоқда. Бунда шоирнинг учта тожикча ғазали ва ўз қўли билан ёзилган қуйидаги қисқача муқаддима бор:

«Ҳангоме, ки ман... Зокирҷони Фурқатнишон дар шаҳри Хўчанд будам, рўзе бо рафақати баъзе муҳиббон сайркунон гузарам ба мақоме афтод, ки Чашмаи Арзанақ ном буда зиҳи саҳройи васеву дилкушо ва фараҳафзо ва қадамгоҳи Алиюл Муртазо ва ҳазрат Каъбул ахбор будаст, ин ғазалҳоро дар болойи кўҳ бадеҳатан иншо намудам»⁸.

Мазмуни: «Мен Зокирҷони Фурқатнишон Хўжанд шаҳрида бўлганимда баъзи дўстлар билан биргаликда бир кун сайр қилиб, Чашмаи Арзанақ деган жойга бордик. У дилларга шодлик бахш этувчи ва кўнгилларни овловчи кенг саҳро бўлиб, ҳазрат Алиюл Муртазо ва ҳазрати Каъбул ахборнинг қадамжойлари экан. Тоғ тепасида ўтириб ушбу ғазалларни бадеҳатан (экспромт усулида — Э. Ш.) иншо қилдим».

Бу кичик муқаддимадан сўнг Фурқат Чашмаи Арзанақ таърифига бағишланган қуйидаги шеърини келтиради:

Чашмае, ки оби ӯ бошад чу ширу анғубин,
Арзанақ номаст зери кўҳ бо даръё қарин.
Баҳри нўши оби софаш меҳр бо сад изтироб,
Ҳар сабоҳи сар фуруд орад зи чархи чорумин.
Домани сатҳаш фароҳасту ҳавояш дилкушо,
Медиҳад фаслаш иншон аз гулшани хулдилбарин.

Хут дар даёси ӯ гўё, ки як моҳичае,
Дар чарогоҳаш ҳамал як гўсфанд икамтарин.
Суфан дилҷуи айвони фараҳбахшаш бубин,

⁷ Маҳжур Хўжандий. Қўлёзма баёз, 63-бет.

⁸ Қўлёзма баёз, ЎзФАШИ инв. № 9971. 363-бет.

Гунбази оли чу хуш афтода тарҳаш дилнишини.
Хочи Мирзон рафиулқадар шуда бонияш,
То ба итмоми бино сардори у Мулло Амин.
Халқ гуфтанд: «Ин қадамгоҳи Алиюл Муртазо»,
Омадам Фурқат, ҳамон шояд Начаф бошад ҳамин⁹.

Мазмуни:

Дарёга яқин тоғ этагида Арзанақ номли булоқ
Мавжуд бўлиб, унинг суви гўё сут билан асалдек.
Булоқнинг соф сувини ичши учун офтоб юз изтироб
Билан тўртинчи осмондан боши билан тушади.
Бу жойнинг кенг ва текис майдони дилқушолиги
Билан жаннат гулшанидан нишон беради.
Унинг дарёсида хут кичик бир балиқчадек,
Ҳамал эса яйловида қўзичоқдек кўринади.
Кўнгилини очувчи суласи ва шодлик бахш этувчи
Айвони гунбазлари дилларни ўзига жалб қилади.
Бу бинони қурдирган киши ҳурматли Ҳожи Мирзо
Бўлиб, унга Мулло Амин мутасаддий бўлган.
Одамлар бу ерни: «Алиюл Муртазонинг қадамгоҳи», дедилар
Мен, Фурқат, бу ер Нажаф бўлса керак, деб келдим.

Фурқат ғазалида тасвирланган Чашмайи Арзанақ ҳозир ҳам бор, у шаҳар яқинида Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги тоғ ёнбағрида жойлашган. Бу ер соя-салқин жой бўлиб, булоқлардан зилол сувлар отилиб туради. Хушманзара ва баҳаво бу чашма атрофларида ҳозирги кунларда ҳам шаҳар аҳолиси баҳор ва ёз фаслларида чиқиб дам оладилар, лола сайри қилишиб, тоғ ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас оладилар.

Фурқатнинг Хўжанддаги дўстлари уни ана шу жойга бошлаб боришган, биргаликда томоша қилишган эди. Жуда ҳам баҳри очилиб кетган шоир тўлқинланиб, юқоридаги тожикча ғазалини яратган эди.

Шоирнинг:

Кўҳканро теша чун аз оби ғайрат тез нест,
Шаҳди Ширин чуз ба коми Хисрави Парвез нест

матлаи билан бошланувчи ғазалини айрим адабиётшуносларимиз негадир Ёркент шаҳрида ёзилган, деб тахмин қилишарди. Лекин бу шеър ҳам Чашмайи Арзанақ таърифидаги шеърдан сўнг шоирнинг ўз қўли билан ёзилган. Бу ҳол мазкур ғазалнинг Ёркентда эмас, балки Хўжандда ёзилганини аниқ кўрсатиб турипти.

Фурқатнинг дўсти Тошхожа Асирийнинг асосий касби тош йўнувчилик эди. Асирий тегирмонлар учун ва бошқа турли буюмлар учун тайёрланадиган тошларни Чашмайи Арзанақ атрофидаги тоғ ёнбағирларидан кесиб йўнар эди. Фурқат тожик дўстлари ҳузурида меҳмонда бўлган пайтларида, айниқса, бу булоқ атрофларини томоша қилганида ўз дўсти Асирийнинг тош йўниш ҳунарини ҳам кузатган ва унга бағишлаб юқорида матласи келтирил-

⁹ Уша жойда.

ган шеърни яратган. Шеърда кўққан (тош йўнувчи)нинг ўткир тешаси ҳақида сўз юритилади, маълум сабаблар билан ўз ўлкасини (Қўқон шаҳрини) тарк этганини ҳам таъкидлаб ўтади.

Бу тожикча шеърни диққат билан ўқиб чиққан киши шоир ижодида ватанни қўмсаш мавзуидаги асарлар Хўжанддалиқ пайтидан яратила бошлаганини сезади:

Кўққанро теша чун аз оби ғайрат тез нест,
Шаҳди Ширин чуз ба коми Хисрави Парвез нест.
Дод аз дасти баҳори зиндагӣ к-аз чуши ў,
Як гули бехори пахтатбизу рангомез нест.
Дар ватан, аз ишқи хубон хуррами моро набўд,
Ин чи толеъ буд, ё раб, дар ғариби низ нест.
Хондаам гуфтоки Шамсиддин: «Ниҳоли бахти ман,
Хуррам аз obu ҳавои гулшани Табрес нест».
Андалеби гулшани Деҳли чи хуш гуфт ин сухан:
«Рў ба Ҳинд оварданн соҳибдилон бечиз нест».
Лаҳзаи орому осойиш кучо ёбад касе,
Дар чаҳон чуз шўриши ошуб растохез нест.
Сухбати ҳамдард, Фурқат, ҳар қадар бошад хушам,
Аз муқаррар нағман қонун малолангез нест¹⁰.

Мазмуни:

Тоғ йўнувчи тешаси ғайрат сувидангина ўткир бўлмаганидек, Шириннинг шаҳди фақат Хусрав Парвез коми учунгина эмас. Тириклик баҳори дастидан дод! Чунки ундаги хушбўй Гулларнинг бирортаси ҳам тикансиз эмас. Ватанимда гўзаллар ишқидан менга ҳуррамлик бўлмади. Ёраб, бу қандай толеъки, у ғарибликда ҳам йўқ. Уқигандим: «Бахтим ниҳоли Табриз гулшанининг сувидан Ва ҳавосидан сероб эмас» деган эди Шамс Табризий. Деҳли гулшанининг булбули қуйидаги сўзни хуш айтган: «Соҳиб дилларнинг Ҳиндга келиб қолиши бежиз эмас». Жаҳонда бир лаҳза осойишни киши қаердан топсин, Унда тўполоқлардан бошқа нарса йўқ-ку! Ҳамдарднинг суҳбати қанча бўлса, Фурқат, севинаман, Чунки, қонун куйи қанча чалинса ҳам зерикарли эмас.

Унинг бизгача етиб келган тожикча шеърлари асосан Хўжанд шаҳрида, тожик дўстлари ҳузурда яшаган пайтларида кўпроқ яратилган кўринади. Шубҳасиз, шоир кейинги йилларда ҳам кўп-лаб тожикча шеърлар ёзган. Айниқса, Ёркентдалиқ вақтида бир қатор тожикча шеърлар ёзгани ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Фурқат форс-тожик адабиётига жуда ёшлиқдан меҳр-мухаббат боғлаган эди. Ўзбек адабиёти намуналари билан бир қаторда Хофиз, Хусрав Деҳлавий, Саъдий, Абдураҳмон Жомийлар ижодини доимо мутолаа қилди, айрим тожикча шеърларида бу улкан адиблар ғазалларидан тазмин сифатида мисра ва байт олиб, уларга нисбатан ўз эҳтиромини ифодалади. Шоир Хўжанддалиқ пайтларида

¹⁰ Уша автограф, қўлёзма, 364-бет.

бу адиблар ижодига янада кўпроқ мурожаат қилди, тожик шоирлари даврасида уларнинг асарларини кўпроқ мутолаа қилди.

1889 йилнинг июль ойларининг бошларида Хўжанддан чиқиб Тошкент шаҳрига етиб келгач, Фурқат ўз дўсти Тошхожа Асирийга мактуб ёзади ва сихат-саломат етиб келганини, ўз аҳволини унга маълум қилади. Аммо, афсуски, Фурқатнинг бу мактубининг асл нусхаси ҳалигача топилмаган. Аммо, Тошхожа Асирийнинг Фурқат мактубига жавоби турли манбаларда сақланиб қолган. Бу жавоб мактуби 1912 йилда Тошкент шаҳрида чоп этилган «Армуғони Хислат» баёзида, шунингдек, «Баёзи муҳалло» ва бошқа айрим шеърий тўпламларда нашр этилган ва бу шеърга «Асирий Хўжандий жанобларининг йигирма беш ёшинда Фурқати марҳум мактубига жавоби ирсол буюрган ғазаллари» деб сарлавҳа қўйилган.

Маълумки, Тошхожа Асирий 1864 йилда туғилган эди ва 1889 йилда 25 ёшга тўлган эди. Фурқат шу йили Хўжанддан Тошкентга келган бўлиб, у бу шаҳарда яшамоқда эди, шоир 31 ёшда эди. Асирий ўз дўсти Фурқат мактубига қайтарган шеърий жавобда ўз аҳволини баён қилиб қуйидаги сатрларни тузган эди:

Ишқнинг дарёсида бир мавжи барҳамхўрдаман,
Захмайи тиги жафодин, яъни бурда-бурдаман.
Партавимдан бўлмади бир анжуман пуриқтидор,
Шўълайи тақфин надомат шамъи ҳасратбурдаман.
Бу чаманда бермади рангим тароватдан нишон,
Тунбоди даҳрдин гулбарги ғампажмурдаман.
Кишвари ранжу балода қаҳрамонни пешгард,
Ҳаббазо бир арки олии аломат ўрдаман.
Жисми бедармону тоқат, жони маъдуми мадор,
Қолиби дардозмо, қалби алам озурдаман.
Риндлар майхонайи базмида софи рўзгор,
Шиншаман, аммо маломат тошдан афсурдаман.
Саъй ила бўлмас тилим, ҳусни фасоҳат таржимон,
Хомайи дасти Асирийи снёҳи дурдаман¹¹.

Фурқат ғазаллари орасида «Ишқ саҳросида» сарлавҳали бир шеъри мавжуд бўлиб, бу ғазал Асирийнинг юқоридаги шеърига жуда яқин туради. Асирий ғазали «ишқнинг дарёсида бир мавжи барҳамхўрдаман» сатри билан бошланса, Фурқат шеъри «Ишқ саҳросида бир Мажнун беидрокман» мисраси билан бошланади. Мана, Фурқат ғазали:

Ишқ саҳросида бир Мажнун беидрокман,
Топмай ўз Лайлимни ҳасратдан яқсон чокман.
Масг ҳар сори борурман қўл солиб, ўздин кетиб,
Шиншалар қўйнимдадур, донм бисоти токман.
Нотавон жонимни мулча ўртаднинг, эй ишқ ўти,
Тоб келтурмай санго бир муштча хошокман.
Телбаллик қилсам агар не бок эрур, эй аҳди хуш,
Ким асрир бир парни золими бебокман,
Қон эрур қўнғлум ўшал гуяруҳ ғамидини ғунчадек,

¹¹ Армуғони Хислат, 96-бет.

Хотирим маҳзун, ўзим жавсан каби ғаммоқман.
Чўх эрур дарди дилм, чеҳрам турур ондин сарне,
Йўқса махмури маю хашхошу не тарёкман.
Таъна айлар билмайин, бир неча бадандешалар,
Ишқ йўлида, биҳамдиллаҳқи, Фурқат покман¹².

Тахминимизча, Фурқат Тошкентдан Хўжандга юборган мактубига юқоридаги шеърни ҳам илова қилиб юборган, «бир неча бадандешалар билмайин таъна айлаганини» дўсти Тошхожа Асирийга маълум қилган, шу мактубдан илҳомланиб, Асирий ўзининг юқоридаги ғазалини яратган ҳамда уни Фурқат мактубига жавоб сифатида юборган бўлиши мумкин.

Тошхожа Асирийнинг ўғиллари ва яқин қариндошларининг гувоҳлик беришича, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат чет элларда бўлган пайтларида ҳам Тошхожа Асирий билан хат орқали алоқа боғлаб турган. Аммо, афсуски, шоирнинг бу мактублари ҳали қўлимизга кирган эмас. Маълум бўлишича, Асирий Фурқат орқали шоир Тажаллий билан танишган ва бу иккала шоир ҳам ўзаро муқотибот қилиб туришган.

Фурқатнинг жўшқин ғазалларини ва Асирийнинг бизгача етиб келган қўлёзма дафтарларини кўздан кечирган киши бу икки шоир адабий алоқалари ва ҳамкорлиги бир неча йиллар давом этганлигининг гувоҳи бўлади. Асирий ғазаллари орасида:

Жоду чашминг этса истилзом агар тахсирнинг,
Сабт этар бир лаҳзада ҳам Ҳинду ҳам Кашмирнинг.
Нуқтан холингни тавсифини хат ёзмоқ маҳол,
Ушбу оятдур матин имкони йўқ тафсирнинг...¹³

байтлари билан бошланган лирик шеър мавжуд бўлиб, у кўп жиҳатлари билан Зокиржон Фурқатнинг «Кашмирлик қизга» деб ном олган:

Бир қамар сиймони кўрдим балдайн Кашмирда,
Кўзлари масхуру юз жоду эрур тасхирда.
Зарра-зарра зар сочар бошига ҳар кун офтоб,
Субҳ келгач, кеча ётиб чашмайин иксирда...
Қоши узра холиннинг асроридин бир нуқтадир,
Сурайи «Нун» ўқудим пайваста ҳар тафсирда...¹⁴

сатрларини эслатиб туради. Асирий ғазали мазмунидан англашилишича, Фурқатнинг бу ғазалини шоир Хислат орқали қўлга киритган. Шунинг учун ҳам ғазал мақтасини Асирий қуйидаги байт билан якунлайди:

Бўлмади бир йўл Асирийдин мунаввар, Хислато,
Бедил ила равшан эрди базми Оламгирнинг¹⁵.

¹² Ф у р қ а т. Танланган асарлар. I том. Тошкент, 165-бет.

¹³ Ашъори мунтахаби Тошхоча Асирий, 160-бет.

¹⁴ Ф у р қ а т. Танланган асарлар. Тошкент, 1975. 21-бет.

¹⁵ Ю с у п о в Ш. Фурқат йўлларида, Тошкент, 1984. 27-бет.

Бундай мисолларни шу икки шоир ижодидан яна қўплаб келтириш мумкин. Аммо, шу маълумотларнинг ўзи ҳам Фурқат ҳаёти ва ижодининг айрим саҳифаларини тўлдирди, шоирнинг тожик дўстлари билан муносабатларининг айрим нуқталарини янада яққолроқ тасаввур қилишимиз имкониятини беради.

Фурқатнинг Хўжандда бўлиши унинг ижодий камолот томон юксалишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ерли қалам аҳллари ижоднетида бу адиб мероси сезиларли из қолдирди, энг муҳими, икки қардош халқ адабий алоқалари Фурқатдек ажойиб шоирлар воситаси билан янада мустаҳкам иплар билан боғланди.

ХОЛИД РАСУЛ

ФУРҚАТ АСАРЛАРИНИНГ ЙИҒМА ИЛМИЙ-ТАНҚИДИЙ МАТНИ ҲАҚИДА

Фурқат асарларининг деярли ҳамма қўлёзмаларининг автографлари йўқ (айримларидан бошқа). Турли баёзларга киритилган, тошбосмаларда нашр этилган, «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган асарларини йиғиб, бир-бирига солиштириб, таққослаб энг тўғри йиғма илмий танқидий матнини нашр этиш муҳим вазифалардандир.

Совет даврида бир неча бор (13 марта) биз томонимиздан нашр этилган асарлари турли ҳажмда бўлиб, революциядан илгари тартибга солинган бир қанча қўлёзмалар, тошбосма баёзлар таркибига киритилган шеърлари ва «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган асарларининг ҳаммасини ўз ичига олмаган эди. Биз улардан танилаб олиб имконият борича айримларини нашр этган эдик. Лекин шоирнинг айрим шеърлари ғоявий бадиий жиҳатдан турли савияда, турли йўналишда бўлганлиги туфайли ҳатто икки жилдлик «Танланган асарлар»и (1959)га киритилмаган эди.

Энди Фурқатнинг адабий меросини, адабиёт тарихидаги маъқенини, унинг жамият, маданият тараққиётидаги ролин, тилини, услуб хусусиятларини янада тўлиқ ўрганмоқ ва шоир ҳақида тўла тасаввурга эга бўлмоқ учун йиғма илмий матнини яратмоқ, бадиий меросини оригиналга мувофиқ илм аҳлларига тақдим этиш айни муддаодир.

Фурқат асарларининг тўла йиғма илмий матнини таркиб топтириш учун унинг шеърлари кирган бутун қўлёзма, тошбосма баёзлар тўпланиб, ўрганилиб бирма-бир кўчириб чиқилди, илмий тавсифи берилди. «Туркистон вилоятининг газети»да босилган асарлари ҳам кўчириб чиқилди ва шу йиғма илмий матн тўпламига киритилди.

Биз 1959 йилда нашр этилган Фурқат асарларининг икки томлигига ғоявий-бадиий жиҳатдан шоир ижодининг энг муҳим, қимматли томонларни кўрсатадиган асарларини мумкин қадар тўлиқ

текстини беришга интилган эдик. Энди бу йиғма илмий матнга шу вақтгача маълум бўлган шоир асарларининг ҳаммасини тўла киритдик. Биз бу қўлёзма икки томликда Фурқат ғазаллари, мустазод, мураббаъ, мусаддас, маснавий, мактублар, қасидалар, мусаббаъ, фард, насрий баён, умуман, поэтик асарларини девон тарзида беришга интилдик. Шунингдек, 2-жилднинг охири саҳифасида шоирнинг насрий асарларини ва Фурқат ҳақидаги хабар ва мақолаларни хронологик равишда жойладик.

Қўлёзма ва тошбосма баёзларга киритилган ҳамда «Туркистон вилоятининг газети»да босилган ва бошқа қўлёзмалардан илгари бизга маълум бўлган Фурқат шеърлари 7806 мисрадан иборат бўлса, энди қуйидагичадир:

Ғазаллар—272 та (2293 байт, 4586 мисра); мустазод—1 (9 байт—36 мисра); мураббалар 2 та (29 банд, 116 мисра); мухаммаслар—25 та (2039 банд, 1195 мисра); мусаддаслар—4 та (38 банд, 288 мисра), мусабба—1 та (7 банд 49 мисра); таржиъабанд—1 та (12 банд, 216 мисра); маснавийлар—15 та (759 байт, 1512 мисра), шеърий мактублар—7 та (259 байт, 518 мисра); қасидалар—5 та (194 байт, 388 мисра), туюқ 2 та (8 мисра); фард—1 та (2 мисра)—ҳаммаси бўлиб Фурқатнинг 8800 мисрадан кўпроқ шеърий асарлари қўлимиздадир.

Фурқат асарларини тўплаб нашрга тайёрлашда шоирнинг, умуман, автографи ёки асосий ишончли манбанинг бўлмаслиги, бунинг устига шоир асарларининг сочилган ҳолда турли қўлёзма ёки тошбосма баёзларда бўлганлиги, бир бутун тўплам шаклида бўлмаслиги ишимизда қийинчилик туғдирди. Ҳамма шеърларни йиғиб, мукамал ҳолда нашр этиш учун бизга маълум бўлган ҳамма бор баёзлар кўрилиб, бир-бирига солиштирилиб чиқилди. Маънавий бадий жиҳатдан Фурқат услубига хос бўлган хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда тўғри матнлар берилди.

Фурқат шеърлари киритилган қўлёзма ва тошбосма баёзлар ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти, Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти, Тошкент Давлат педагогика институти, Қўқон Адабиёт музейи фондида сақланади. Шунингдек, бу ишни тайёрлашда бошқа айрим шахслар архивидаги қўлёзма ва тошбосма баёзлардан ҳам фойдаланилди.

Умуман, 21 та қўлёзма баёз ва 16 та тошбосма баёзга киритилган ва революциядан илгари вақтли матбуотда эълон қилинган шоир шеърлари ва асарларини кўчириб олиб, бир-бирига солиштириб фарқларини кўрсатиб бу ишга киритдик.

Биз бу йиғма илмий танқидий матни тузишда, асосан, 21 қўлёзма баёз ичида ШИ, 7521, Ш 10072₁, Ш 5736₂, Ш 6352 каби 4 қўлёзма баёзни таянч нусхаси сифатида қабул қилган бўлсак ҳам шоирнинг бошқа қўлёзма, босма баёзлардаги матбуотда эълон қилинган айрим асарларини ҳам эътиборга олиш зарурлигини кўрсатди. Шу тўғрисида биз мумкин қадар асосли деб ҳисоблаган матннинг тўғрироқ бўлган нусхаларини асосга олишга, бу иш таркибига киритишга ҳаракат қилдик. Шунингдек, Ўзбекистонда хиз-

мат кўрсатган ўқитувчи, адабиётшунос олим Пўлатжон Қаюмов томонидан турли қўлёзма, тошбосма баёз, газета, журнал, китоблардан умумий дафтарга кўчириб олиб тузилган «Девон Фурқат Хўқандий» деб номланган асарларидан 3 ғазал, 2 мухаммасни кўчириб олиб тўпламга киритдик. Бу асарда айрим кичик изоҳлар берилган. Дафтар сўз бошисида 1959 йил, 16 март деб ёзилган. Биз бу ерда баёзлар тавсифини келтирмадик. Ҳар қайси баёзнинг ўзига хос хусусиятлари бор.

Биз бу йиғма матни ўтмиш адабиётимизнинг анъанасига мувофиқ араб алифбоси тартибида девон шаклида мужассамлантирдик. Лекин қайси қўлёзма, қайси тошбосма баёзда ёзилиш усули, қондаси, тартиби, имлоси қандай бўлса ўша ҳолатни сақладик. Аслида кўчириб ёзишга риоя қилдик. XIX аср адабий тили, услуби, имлосини (хилма-хил бўлишига қарамай) ўз ҳолича беришга ҳаракат қилдик.

Фурқат шеърларининг турли баёзларда турли котиблар томонидан кўчирилиши, баъзи шеърларида етишмаслик, ноқислик, вази камчиликлари учрайди. Уша тўлиқ бўлмаган мисралар ўз ҳолича қолдирилди. Айрим баёзларда турлича кўчирилган мисра, сўзларнинг фарқлари ўша саҳифа остида берилди.

Қўлёзма нусхаларнинг имлосини ўрганиш тил тарихи учун катта аҳамиятга эга. У тил, имло хусусиятларини ўрганишга фактик материал беради. Фурқат шеърларидаги сўзлар араб тили қондаси ва имло талабларига мувофиқ шаклда ёзилган. Улар матн ўқишлишига, талаффузига, тилимизнинг бундан юз, юз эллик йил илгариги ҳолатини билишга ёрдам қилади.

Биз адабиёт, маданият ихлосмандларига шоир асарларини ўз ҳолича етказишга интилдик.

* * *

Мен биринчи бор Фурқат ижоди билан шуғулланиб, унинг асарларини нашр этиб, ижодий фаолияти ҳақида илмий ишлар ёзганлигим учун сўнгги йилларда Фурқат ҳаёти ва ижоди ҳақида баён этилган айрим, баъзи фикрларга ўз қарашимни билдирмоқчиман.

Маълумки XIX партия конференцияси ижодда гоёвийлик ҳамда юксак маҳорат байроғини баланд кўтариб боришни тақозо этади. Биз адабиётшунослик фанини очиқчасига гаплашув, ошкора баҳс ва мунозаралар йўли билан ривожлантирмоғимиз даркор. Шу нуқтан назардан «Фурқат йўлларида»¹ китоби тўғрисида баъзи мулоҳазаларни билдирмоқчиман. Бу китобда буюк демократ шоир Зокиржон Фурқатнинг 1889—1891 йилларда Тошкентда яшаб ижод этган пайтидаги замондошлари ҳақида сўз юритилади. Муаллиф Фурқат асарларининг яратилиш тарихини ўрганиш, маърифатпарварлик руҳидаги асарлари поэтикасини чуқурроқ

¹ Юсунов Ш. Фурқат йўлларида. Тошкент, 198-бет.

тадқиқ этиш, «бу асарнинг тағ мазмунига нигоҳ ташлаш», шоир қиёфасининг янги қирраларини ёритишни ваъда қилади.

Хўш, Ш. Юсупов ўз ишини қандай бажарган?

Менимча, у Фурқат ҳаёти, ижодининг 2—3 даражали айрим масалаларини тилга олиб шоирнинг фаолияти, ижодий маҳоратини кўрсатиб беришга ваъда қилган бўлса ҳам, асосан, ўздан олдин айтилган фикрлардан илгари кета билмаган. У шоир атрофида юз берган айрим воқеа-ҳодисаларни, шоирга замондош бўлган кишилар таржиман ҳолини архив ҳужжатлари, айрим кишиларнинг ишонарли, ишонарсиз сўзлари асосида ёритишга интилади. Лекин тўғри бўлмаган фикрларни ҳам илгари суради.

Муаллиф «Болаликдан балоғатга» деган бобида, умуман, Фурқат ҳаёти, ижоди тўғрисида шоирнинг ўзи ёзган таржиман ҳоли, тадқиқотчилар айтган фикрларини қайтариб, шоир замондошлари ҳақидаги кишиларнинг хотираларини, айтган сўзларини бир бошдан майдалаб ёзиб чиқади.

Умуман, Ш. Юсупов бир қатор шахсларни ҳеч бир асосиз, фақат ҳужжатларга бир ёқлама, субъектив ёндошиб, уларни халқ тарафдори, Фурқат дўстлари, деб атайди. Лекин қаерда, қандай дўст бўлган, нимаси билан Фурқат ғояларига тарафдор, майл билдирган? Бу ноаниқ. Уйда китоб сақлаш, газетага обуна бўлиш, мансаби юзасидан мактаб ишларига аралashi билан том маънодаги маърифатпарвар бўла оладими? Тағин бунинг устига Шарифхўжа Қози Фурқатга янги тахаллус таклиф этганда «уни хумоюн» кўриб қабул қилган», ундан муборак натижалар ҳосил бўлган. Бу тахаллус янги байтлар билан шуҳрат топган» (156) эмиш? Қани ўша шеърлар?! Фурқат уни қабул қилган бўлса нега ўша тахаллус билан шеърлар ёзмади! Кўрсата оладими, ҳеч бўлмаса бирорта шеърини?! Бунинг устига Шарифхўжа билан Фурқатнинг муносабатлари ёмон бўлган» деган ўша нообъектив фикрни (ўша бет) ким айтибди? Бу ёлғон-ку! Тағин мен нима дейману қўбузим нима дейди?» каби мақол билан ноўрин, бемаъни фикр юритилади, бу одобдан эмас-ку!! 1889—1891 йиллар орасида Ш. Юсупов таърифича: «Ўзбек маърифатпарварларидан иборат қудратли бир тўда бутунлай ва беистисно худди шу прогрессив позицияда турганлиги маълум бўлади» (31-бет) деб «улардан ҳар бирининг фаолиятида улуг маърифатпарвар шоир Фурқатнинг таъсирини» (31-бет) кўради. Шу «қудратли тўда»га Инъомхўжа Умриёхўжа, Жўрабек Қаландаров ўғли, Шарифхўжа Пошоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли каби чор амалдорлари, қозилар, ҳукмрон синф вакилларини мансуб деб билади.

Ш. Юсупов айрим кишиларнинг тўғрими нотўғрими хотираларини келтириб тилга олган кишиларини ёпасига «маърифатпарвар», «тараққийпарвар» зиёли деб атайверади. Масалан, уларни таърифлаш учун ҳар бирига бир неча бетлаб қоғоз сарфлайди. Ваҳолонки, ўзининг айтишича, улар бир неча турли тоифадаги кишилар: Аҳмадхўжа мингбоши, Маҳмудхўжа пудратчи бой базмларни севиб, уларда созанда, ашулачиларни иштирок эттиришни яхши

кўради. Юсуфбойвачча Абдурасулхожи ўғли — савдогар, Сиддиқ қори Мирзахўжа — чойфуруш, Ёқубхўжа Қелганбой ўғли — базозлик саройида савдо билан шуғулланувчи. Ғиёс Шоилёс чонон билан савдо қилади. Қаримхўжа Хонхўжаев — базоз ва ҳ. к.

Хўш, улар қайси ишлари билан халққа маърифат, билим ва маданият тарқатибдилар? Кўзга кўринадиган қандай амалий иш қилибдилар? Айрим шахсларнинг неваралари ёки таниш-билишларидан сўраб, уларни ўринсиз мақтаб ёзиш яхшими? «Эшонхўжа мударрис билан Хўжахон муфти жасур маърифатпарвар кишилар сифатида халқимиз тарихида қолдилар» (66-бет), «уларнинг номлари олтин ҳарфлар билан битилгандир» (?) Нимаси билан, қайси катта халқона, маърифатпарварлик иши билан?! Халқ учун, ватан учун қилган эзгу ишларидан мисоллар кўрсата олганми? Йўқ!

Фурқатнинг «Бўмбайдан хат», «Сабога хитоб» шеърларида номлари тилга олинган деб уларни «маърифатпарвар», «тараққийпарвар», халқ манфаати учун курашган дебиллаверадими? Ёки Жўрабек Қаландаров, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қози кибиларнинг «уйида қимматбаҳо қўлёзма, классикларнинг нодир асарлари сақланган, маърифатпарвар, зукко» кишилар деб ўринсиз мақтайвериладими? Факт, ҳужжат асосида гапирилса бўлмайди? Уларни Сатторхон Абдуғафоров, Саидрасул Сайдазизов каби маданият-маориф жарчилари ёнига қўшишга қандай журъат этилди? Ш. Юсупов китобининг бундай саҳифалари ижтимоий, спёсий нуқтаи назардан қаралса нообъектив, китобхонни ногўри тасаввур билан чалғитадиган фикрлар боён этади. Унинг фикрича, ўша вақтдаги ерли амалдорлар, қозилар, бойлар маърифатпарвар маҳаллий аҳолини рус халқи билан дўстлаштиришга, рус тили ва маданиятини эгаллаш орқали уни жаҳон маданияти хазинасининг ноёб бойликларидан баҳраманд этишга» (31-бет) ундаган эканлар-да?!

Текширмай, ўйламай, XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Туркистонда бўлиб турган ижтимоий-сиёсий ҳаётни чуқур ўрганмай, қози, бой, амалдорларни ёппасига маърифатпарвар деб талқин этиш ленинча дунёқарашдан четга чиқиб деб ўйлаймиз.

Фурқатнинг «Адашганман» радиопи мухаммаси тўғрисида.

Менинчга, «Адашганман» ғазалига ҳеч қандай шонр мухаммас боғламаган. Бу ўзи мустақил мухаммасдир. Фурқатнинг ўзи «Адашганман» ғазалини биринчи байтини келтириб (биринчи банд охирида) давом эттирган. Бошқа байтларни келтирмаган. Ундаги ички кечинмалар, ташбиҳлар, образлар, штрихлар, бўёқ чизилар, ҳаёт лавҳалари, ғурбат аламлари шоирнинг бошидан кечирган ғурбатдаги оғир аҳолининг ўзгинасидир. Бундай ҳолатни Ватандан айрилиб яшамаган лирик қаҳрамон ҳеч бир тасвирай олмайди. Ҳар қандай Хилватий, ҳар қандай Улфатий бўлмасин бундай ҳолатни Фурқат тасаввур қилганича ёрқин бўёқларда, реалистик чизиқларда гавдалантира билмайди. Бу мухаммас — «Киши ҳолимини билмас меҳрибонидан адашганман» деб

бошланган шеър Фурқат ҳаёти ва ижодининг ўзгинасидир. Менга даврлар ўзгариши қор қилди (иш берди), нима илож қилай — чора кўрай менга хўрлик, хорлик еб-ичиш насиб бўлди, нима чора кўрай, ташнаман, бир коса сув ҳам йўқ (3-мисра), нима илож қилай? Бошимга ғурбат — ватандин жудалик офтоби тушди. Нима чора кўрай? Фалак — даврнинг айланмиши ўзгаришида ўз соябони — ватандан ажралганман. Кишилар ҳар кимга ўз қадрига яраша кўниқиб қолган ишига одатланса унга одатий дейдилар. Қимнинг умри йиғинда-суҳбатда ўтса суҳбатий дейдилар. Қимки йўқлик кўчасида муътакиф — босилиб янчилган бўлса, хилватий (Фано кўйида қимки муътакифдур хилватий) четда, қимсасиз ерда ўлтирувчи дейдилар. Ана шунинг учун замон кишиларни тахаллусимни Фурқатий — ажралган фироқда яшовчи дейдилар. Неча йиллар бўлди замон ғавғоларидан, яъни ватан шов-шувидан адашиб қолганман — дейди шоир.

Бу шеър меннингча шоир Фурқатнинг ўз мухаммасидир. Хилватий сўзининг ишлатилиши одат бўлгани каби четда, қимсасиз ерда яшовчи қимсани хилватий дегани каби айрилиқда, ғурбатда яшовчини ҳам фурқатий дейдилар деб уқтиради. Бу сўзни касратий, меҳнатий, улфатий каби сифатлаш тарзида ишлатган.

Демак, «Мухаммас Фурқатнинг «Ғарибий бу вилоят» хонимонидин адашганман» деб бошланган ғазалига «киши ҳолимни билмас» деб бошланган ғазалига «киши ҳолимни билмас» деб бошланган шеър мухаммас қилинган деган сўз келиб чиқмайди. Чунки ғазалининг ўзгартирилган биринчи байти ва ғазалининг 3-мисраси мухаммаснинг 5 бандидаги «чекиб булбул» деб бошланган 4-мисран ёки 7 байтнинг 1-мисран мухаммаснинг 6-бандида бошимга тушди ғурбат офтоби на илож айлай деб нолигани шоирнинг бу шеъри бошқалар томонидан мухаммас қилинган деган фикрга ҳеч асос йўқ. Мухаммаснинг ўзи фақат Фурқат ижодига мансуб.

ХОЛИД РАСУЛ

ФУРҚАТНИНГ БАЪЗИ АРХЕОЛОГИК ВА ИЖТИМОИЙ ФИКРЛАРИ ҲАҚИДА

XIX асрнинг иккинчи ярмида ва XX аср бошларида яшаб ижод этган буюк маърифатпарвар, демократ ва лирик шоир Зокиржон Фурқат турли жанрларда шеърлар ёзиши, бадий ижодда юксак погоналарга кўтарилиши билан баробар ижтимоий ҳаётда ҳам катта аҳамиятга эга бўлган ишларни амалга оширди. У иқтисодий масалаларда ҳам фикр юритиб қалам тебратди. Айниқса, шоир археологик қазилмалар, топилмалар ҳақида бир неча мақолалар ёзиб, ўзининг тарихдан ҳам чуқур билимга эга эканлигини намоён этди.

Шоир 1891 йилда Тошкентдан Самарқанд шаҳрига борганида

у ерда яшовчи, археология қазилмалари ва топилмалар билан қизиқувчи, билимдон Мирзо Бухорий уйда бўлиб, унинг тарихий обидалар, топилмаларни йиғиб, уларни кўз қорачиғидай сақлаб юрганлигини мароқ билан тасвирлайди:

«Мирзо Бухорий уйда кўрдимким, неча дона қаро пул, тахминан саккиз мисқол келадур, уч минг йилдан зиёда бўлгон экан. Ва яна бир нуқра асбоб ким, ани устида тоғларни ва одамларни ва ҳайвонларни суратлари бордур» деб ўша асбобга берилган ўй-ма нақшларни моҳирона тасвирлаб, ўз фикрларини баён этади.

Фурқат археологик қазилмалар ва топилмалар тўғрисида кенг фикр юритиб, ўзи билимдон тарихчи, археология мутахассиси сифатида уларни атрофлича, икир-чикиригача таърифлайди:

«Ва яна беш олти юз дона қаро пул, ҳар хил зарби бор ва ҳар хил яхши тошлар, суратлар ва хатлик ақиқалар ва минг йилдан зиёд шига асбоблар ва нақшлик сафол асбоблар ва сикка урулгон ва уч дона гўшвора бронзовой, тахминан чорак қадоқ келур. Икки дона ангуштар, кумуш, бронзовой, тош кўзлар, катталиги ҳар қандоқ одамни икки фарангушти киродур, бир пиёлача нуқрадон, атрофида нақшлар бор. Бир румкача, қаро бодиндур. Остига нуқрабанд қилиб, атрофига исми ё боқийнинг хатти кўфи бирлан нақш қилибдур. Ва икки дона бронзовой ойна ва бир ўғурча бронзовойдин, тахминан вазни 15 қадоқ, атрофига хатти кўфи бирлан бир неча арабий иборалар ёзилубдур». Бу келтирилган мисол муаллифнинг ўта синчков тадқиқотчи эканлигини, ҳар бир буюмнинг энг кичик, нозик белгиларини, хусусиятларини диққат билан текшириб чиққанини кўрсатади. У ҳар бир буюмни яхши билади, фарқига боради. У ҳақда археологик олим сифатида мушоҳада, фикр юритади.

Шоир ҳатто айрим ноаниқ бўлган битик, ёзувларни кўриб, уларни аниқлаш учун тарихга онд китобларни ўқиб чиқади, ёзувлардаги номларни аниқлайди. Масалан, у ёзади: «Ўзи ниҳоятда эскидур. Ва яна бир мисдан ясолгон олти кунжлик бир эски асбобки, неча рахтлари бор. Ва яна бир ақиқ яманига қозилгон муҳр: «*المتوكل على الله*» (ал-мутаваккил али-оллоҳ») деб ёзилгондур.

«Равзат-ал сафо» деган бир таворих китобда кўрдимки, ал мутаваккил али-оллоҳ деган подшо Халифан бинни Аббос экан. Ўтганига бир минг ва бир юз етмиш икки йил бўлибдур».

Фурқат осори атиқаларни кўрибгина қолмай, балки унинг яратилган, вужудга келган вақтини аниқлашдан ҳам эринмайди. У муҳрдаги ал мутаваккил али оллоҳ номини кўриб, тарих китобларини варақлайди, синчиклаб ўқиб муҳр эгаси ким, қачон, қаерда яшаганлигини ҳам аниқлайди. Унинг «Равзат-ус сафо» китобидан аниқлашича, ўша подшо милодий 720 йилларда яшаган экан.

Шоир археологик қазилма, топилмаларни кўздан кечириб, айрим нуқра жомларда, сафол идишларда ҳар хил ҳайвонлар ва

одамлар суратини кўриб, ўтмиш ота-боболар, аждодлар меҳнатига қойил қолади ва ўша топилмаларни йнғиб сақлаган Мирзо Бухорийга таҳсинлар ўқийди. Бу эса шоирнинг турли фанларга қизиқганини ва ҳар бир соҳада ўз замонасига нисбатан чуқур билимга эга бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, шоирнинг «Туркистон вилоятининг газети» 1891 йил 22 июнь 24-сонида «Самарқанд шаҳрида турғувчи ҳурматли Мирзо Бухорийнинг хабарлари» номли мақоласида ҳам археологик топилмалар ҳақида шоён диққатга сазовор фикрларни баён этади. Баҳрайн қишлоқда деҳқончилик қилувчи Раҳмонқул номли бир кишининг ерида кўзача топилгани ва унда беш дона тўрт кунжлик эски тилла борлиги ҳақида хабар беради. Яна беш газ қавланган бир ерда кўзача топилгани ва унда 23 дона кумуш танга борлиги, тангада ҳар хил ёзувлар бўлиб, бирига «Зарб Қамар» деб ёзилгани, лекин Мирзо Бухорий кўп тарихий китобларни ўқиб, Қамар деган шаҳар ё подшоҳ борлигини билолмаганини айтади.

Фурқат самарқандлик Мирзо Бухорий ўқимишли, олим бўлиб, археологик топилмалар билан қизиқгани ва шундай қазилма, топилмаларни ўзида авайлаб сақлаганини ҳурмат билан ёзади. Ҳақиқатан Мирзо Бухорий ўз даврининг етук билимдон кишиларидан бўлиб, тарих ва археология, қазилма ишлари билан шуғулланган ва ўз замони учун хизмат қилган кишиларни маърифатли қилиш учун интилган.

Шоир Ёркентда яшаган даврида Қашқардаги маданий ҳаёт, савдо-сотиқ ишлари ривожлана боргани ҳақида ҳам фикрлар юритади.

Қашқарда Истанбул, Лоҳур, Калькутта шаҳарларидан бир қанча китоблар келтирилиб, халқ орасида тарқатилгани ва халқнинг ўз билимлари ва маданий савияларини ошира борганликларини фоят қизиқиш билан тасвирлайди¹. Шу билан бирга, Қашқарнинг Россия билан олиб борган савдо муносабатлари ҳақида ёзиб, улар орасида Россия моллари Фаранг (Европа) молларидан яхшироқ, пишиқроқ бўлганлиги сабабли кенг тарқалганлиги тўғрисида фикр юритади.

Фурқат «Туркистон вилоятининг газети»га ёзиб юборган мақолаларида Қашқар халқининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти ҳақида кўпгина қизиқарли фикрларни баён этади. У Қашқарда 1825 йилдан 1864 йилгача беш марта гавго-тўполон бўлиб, халқнинг қўзғолон кўтарганлигини айтади.

1868 йилда Яъқуббек хон бўлганидан кейин 1877 йилгача ўзаро уруш-талашлар кучайиб кетади. Чунки халқ энди тинч, осойишта яшаб, ўз тирикчилигимиз билан шуғулланамиз деб ўйлаган эди. Лекин Яъқуббек хон бўлгач, халқ яна азоб-уқубатда кун кечиради. Шоир ўзининг «Яъқуббек марҳумнинг қўлига тушган Қашқар вилоятининг аҳволоти хусусида» деган мақоласида шундай деб ёзади:

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1896, 25 июнь.

«Яъқуббек бул тариқа урушлар ила овора бўлиб, ...фуқароларини қараб, аларга тинчлик ва адолатлик қилмоққа фурсати бўлмади»... Яна:

«Яъқуббек замонида дин тўғрисида ниҳоятда маҳкам ушлаб, намоз ва рўза қилмагонларни жазога гирифтор қилиб, хотунларни кўчада юзларини очиб юрмоққа рухсат бермай, кўп қаттиқ ушлади. Яна мусулмония яхши кўрадургон ўюнларини, чунончи пойга ва нағма ва нағма базми ва базм ва хонишларни манъ қилди... Қашқар халқининг юмшоқ кўнгил ва ғариб навоз деб айтса бўладур»²...

«Қашқар вилоятидаги халқлар ўз вақтида кундузи ишларини қилиб бўлгонидан сўнгра кечқурун кўп одамлар бир жойга жамъ бўлиб, ҳар хил ўюн ва нағмотлар қилишади»... Ул тариқа нағмалар чалишиб ашула айтганларида эркак, хотунлар бирдан қушулиб ўйнайдур»... деб тасвирлайди шоир. Шу ҳолатларни муфассал таърифлар экан, сўнгра ҳукмрон бўлиб олган Яъқуббек бу ҳаракатларни таъқиқлаб «Тамоми вилоятни масжиддек билиб, халқни зоҳид фаҳмлаб, меҳнат қилиб топганларини тартиб олди» дейди. Зулм ошиб кетди; кўп беклар хазинани талаб қочди, Хитой ҳукмронлари Қашқарни босиб олди. Хитой босқинчилари аввал яхшилик қилган, Қашқарни босиб олишга ёрдам берган бекларнинг ҳаммасини ўлдирди, Яъқуббекдан ҳам ёмон зулм ўтказди деб ёзади шоир. Улар Қашқар халқини талаб молларини олиб, қаттиқ ишлатиб жабру зулм қилганларини тасвирлайди.

Порахўрлик, хотин-қизларни тартиб олиш авж олганини, тенглик, адолат, раҳм-шафқат йўқлигини муфассал ёзади.

Шоир у ердаги ижтимоий аҳволни Россиядаги аҳволга таққослаб, Россияда тартиб-иттизом, бир оз бўлса ҳам адолат борлигини, лекин Хитой ҳукмронлари қўлостида бўлган Қашқарда адолат йўқлиги, арз-дод тингланмаслиги, порахўрлик авж олганлигини тасвирлайди. Бундай мақолаларда айтилган, келтирилган фикрлар ва унга мисоллар, шоирнинг фақат шеърят билангина шуғулланиб қолмай, ҳаётда турли ижтимоий масалалар, ўзи яшаб турган мамлакатдаги воқеалар, ҳодисалар билан ҳам ғоят қизиқиб, ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилганлигини Қашқар халқининг софдил, ҳалол меҳнатқаш, бир-бирига меҳрибон халқ эканлигини самимий юрак билан таърифлайди.

Энди икки оғиз сўз Фурқатнинг вафоти йили тўғрисида. Бу ҳақда турли тахминлар юради. Ваҳолонки, Фурқат 1909 йилда Ёрқентда яшаб, 1903, 1905, 1907 йилларда ҳам «Туркистон вилоятининг газети»га ўз шеъри ва мақолалари билан қатнашиб турган³. Ундан сўнг 1909 йилда вафот этган. Бу фикрни қуйидаги факт — матбуот исбот қилади:

«Посещение туземцем Ташкентской библиотеки» сарлавҳаси остида шундай фикрлар баён қилинган: «Ушбу 1909 нчи йилда 20

² Туркистон вилоятининг газети, 1897, 5 декабрь.

³ Туркистон вилоятининг газети, 1903, № 22; 1905, 27 август.

октябрда Тошкент шаҳридаги катта китобхонага азбароӣи тамошо учун бориб эдим... «Туркистон вилоятининг газети»ни... олиб ўқудим... 1880 нчи йилдоғи Туркистон газетини ўқуб кўрсам, аксар жойида марҳум Зокиржон Фурқатнинг газалларидан ёзилгон экан ва ўзининг Тошкандга келгонидаги газаллари ва Таржимаи ҳоли ва Соир ахборлар босилгон экан...»⁴. Саид Ҳабибулло Ҳўжа Саид Ориф ўғлининг 1912 йилда нашр этилган «Баёзи Муҳалло» китобида ҳам «Фурқат марҳум» деб қайд этилган. Бу босма газета ва китоб ахбороти, аниқ факт сифатида шоир Фурқатнинг 1909 йилда октябрь ойига қадар вафот этганини билдиради ва шоир ўлими ҳақидаги бошқа ҳар қандай ёзма ва оғзаки гувоҳликларни рад этади.

АБДУРАШИД АБДУҒАФУРОВ

ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ ҲАҚИДА ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

I

Устоз Ғафур Ғуломнинг улкан меросида демократ шоир Комил ижоди билан боғлиқ «Гонорар» деб номланган мақола мавжуд. Унда Хива хонининг сахийлиги тутиб, мадҳ этувчи шеърлар учун «қалам ҳақи» тайин қилганлиги ҳақида сўз боради. Мақола аччиқ киноя билан сугорилган. Гап шундаки, хоннинг бу «илтифоти» аслида шоирлар меҳнатини тақдирлаш эмас, балки таққирлаш бўлган. Чунки ажратилган гонорарга бозорда ҳатто жўхори дони ҳам бермас экан...

* * *

1890 йил 17 апрелида Зокиржон Фурқатнинг эндиликда «Гимназия» деб юритилаётган асари «Туркистон вилоятининг газети» саҳифасида эълон қилинди. Бу шеър шоир ижодий фаолиятининг муҳим қисмини ташкил этган янги маърифатпарварлик йўналишининг илк намунаси эди. Кейинчалик (йил давомида) газетанинг қатор сонларида «Илм хосияти», «Виставка хусусида», «Нағма базми», «Акт мажлиси хусусида», «Суворов» каби асарлар биринкетин босилиб чиқдики, булар фақат Фурқат ижодидагина эмас, балки бутун ўзбек демократик адабиёти миқёсида катта ижобий ҳодиса бўлди.

Уша 1890 йил 4 декабрь 47-сониди эса газета ҳайъати қуйидаги хабарни эълон этди:

«Ул баланд даражалик Туркистон генерал-губернатори генерал-лейтенант барон Вревский Зокиржон Фурқат шоирга ушбу

⁴ Туркистон вилоятининг газети, 1909, 8 ноябрь.

газетда ёзилгон шеър назмлари учун марҳамат қилиб мовут чакмон инъом берибдурлар».

Хўш, «марҳамат қилинган мовут чакмон»нинг ўзи нима? У қандай мукофот ва конкрет қайси асарлар учун шоирга «инъом» этилди? Газетанинг ўша йили октябрь ойи сонларидан бирида Фурқатнинг чор молия министрининг Тошкентга келишига бағишланган шеъри ҳам эълон қилинган эди. Генерал-губернаторликка шоир онгидаги маълум чекланганликдан дарак берувчи ана шу шеър ёқиб тушмаганмикин?

Мутахассисларни ўйлантирувчи бу каби саволлар то шу кунга қадар жавобсиз эди. Ўзбекистон Давлат Марказий архивдан биз аниқлаган ҳужжатлар ана шу саволларга аниқ жавоб бериш билан биргаликда шоир ҳаёти ва ижтимоий-ижодий фаолиятининг кўлгина нуқталарига равшанлик ҳам киритади.

Аввало шунини айтиш керакки, демократ шоирга инъом этилган мовут чакмон чор генерал-губернаторлиги томонидан маҳаллий халқ вакиллари тақдирлаш учун таъсис этилган «мукофотлар»нинг энг тубани, энг арзимаси эди. Архивда сақланаётган «Фахрий чакмонларни тайёрлаш, сақлаш ва топшириш» делосидаги (фонд 1, опис 27, дело 1459) ҳужжатлар I, II ва III даражали зар уқали чакмонлардан кейингина оддий (уқасиз) мовут чакмон туришини кўрсатади. Маърифатпарвар шоирга ана шуниси «марҳамат қилинган» эди.

Чор генерал-губернаторлигининг бюрократик идораларида ана шу «мукофотлаш» муносабати билан бирмунча расмий ҳужжатлар тайёрланганки, шоир шахсияти, ҳаёти ва фаолияти ҳақида уларда келтирилган фактлар фурқатшунослик учун ниҳоятда аҳамиятлидир.

Зикр этилган архивдаги «Маҳаллий халқ вакиллари чакмон ва медаллар билан мукофотлаш» деб аталган делода (фонд 1, опис 28, дело 122) бир маълумотнома (справка) сақланмоқда. «Туркистон вилоятининг газети» бланкасига 1890 йил 31 июль санаси билан унинг редактори Н. Остроумов томонидан тузилган бу ҳужжат генерал-губернаторликнинг йирик амалдорларидан бири Г. П. Федоров номига йўлланган. Қуйида уни таржимада бирор ўзгартиришсиз тўла келтирамиз:

«Справка. «Туркистон вилоятининг газети»нинг шу 1890 йил 26 ва 28-сонларида ўз шеърларини бостирган «Фурқат» тахаллуси билан машҳур бўлган Зокиржон Холмуҳаммедовдир. 31 ёшда. Шу кеча-кундузда Тошкентда, Мирза Абдулланинг уйида истиқомат қилади. Шу пайтга қадар у, Зокиржон Хол-Муҳаммедов мукофотлар олган эмас.

Маҳаллий газета муҳаррири Н. Остроумов.»

Агарда бу ҳужжат ҳозирланаётган вақтда Фурқатнинг ўзи шу газета ҳайъатида расман хизматда бўлганлигини назарда тутсак, ундаги маълумотлар ишончли эканлигига ҳеч қандай шубҳа қолмайди.

Келтирилган маълумотнома бўйича, аввало, шoir шахсияти ва ҳаётига онд бир неча хулосалар чиқариш мумкин.

Биринчидан, шoir 1890 йил июль ойида 31 ёшда бўлган. Бу эса бизнинг 1977 йилда нашр этилган монографиямизда бошқа манбалар асосида Фурқат 1853 йилда эмас, балки 1859 йилда туғилган, деб киритган тахриримизни яна бир қарра тасдиқлайди.

Иккинчидан, 1889 йил июлида Тошкентга келган Фурқат 9 ой чамаси Кўкалдош мадрасаси ҳужрасида турганидан кейин 1890 йил март ойида янги шаҳарга яқин бўлган Шайхонтаҳур даҳасига кўчади. Баъзи мақолаларда кўрсатилганидек, шoir Эшонқули додхо мадрасаси ҳужрасида эмас, балки маълумотномада аниқ айтилганидек, Мирзо Абдулла ҳовлисида истиқомат қилади.

Зокиржон Фурқатнинг 1890 йил мартидан кейин Мирзо Абдулла ҳовлисида турганлиги шу делода сақланаётган бошқа бир ҳужжатда янада равшанроқ бир шаклда қайд этилган. Тошкент шаҳар бошлиғи номига 1890 йил 22 ноябрь санаси билан тайёрланган расмий мактубнинг сақланиб қолган қоралама нусхасида «Қўқон фуқаросининг ўғли Зокиржон Хол-Муҳамедовнинг чакмон билан тақдирлангани маълум қилинади» ҳамда «мактуб билан бирга юборилаётган чакмонни Тошкент шаҳрининг Шайхонтаҳур даҳаси, Дарҳон маҳалласидаги Мирзо Абдулла ҳовлисида истиқомат қилаётган» шoirга топшириш ҳақида кўрсатма бериши сўралади (лист 65).

Фурқат кейинчалик чет эллардан ёзган баъзи хатларида худди шу шахсга ҳам махсус саломлар йўллайди. Масалан, 1896 йил 8 декабрь санаси қўйилган ва Ёркентдан Н. Остроумов номига юборилган мактубида «Мирзо Абдуллага дуо еткурурсиз», деб илтимос қилади. 1891 йил охирларида Стамбулдан ёзган «Сабога хитоб» деб юритилувчи машҳур шеърий мактубида эса Дарҳон маҳалласи ҳам, Мирзо Абдулла ҳам ҳурмат-эҳтиром билан тилга олинади:

Жамиъ хўжа Шайхованд Таҳурда,
Сўраб топ, бўлсалар қайси чуқурда!
Дуо ҳар қайсиға махсус еткур!
Ғуборе дилларида бўлса кеткур!
Ут андин сўнгра Дарҳон кўчасига —
Ки, бир дўсту қадрдои кўчасига!
Муҳаббатпеша яхши ошномиз,
Дароз андешалик Мирзо акомиз!..

Аммо шеърий мактубнинг кейинги 6 байти Фурқат билан Мирзо Абдулла ўртасида қандайдир кўнгилсиз ҳодиса ёки англашилмовчилик юз берганлигига очиқ ишора этади. Шoir бунга сабаб қилиб ғаразгўй «бир-икки аҳмоқ» кишиларнинг («марди ҳамоқат») фитна-фужурини, тўхмат ва асоссиз шикоятларини кўрсатади. «Туз ҳақи менинг бўйнимда» деб ҳовлисида турганлигига имо қилган Фурқат ўзида «мутлақ гуноҳи йўқлигини» ва Мирзо Абдулланинг «ноҳақ дили озурда бўлган»лигини алоҳида таъкидлайди:

Дилида бор эди мендин кудурат,
Ниҳон айларди, лекин бил зарурат
Дегилким:—«Фурқатий Сизга ризоҷў
Эди бир беғараз, холис дуоғў.

Қўп эрди бошқалардин эътиқоди,
Муҳаббат бирла азбас эътимоди.

Валекин, бир-икки марди ҳамоқат,
Анга мендин қилиб ёлғон шикоят.

Дили озурда мендин бўлди ноҳақ,
Вагарна йўқ гуноҳе менда мутлақ.

Чиқор кўнглидин ул тухмат ғубори,
Намак ҳаққи мени бўйғумда бори!»

Афтидан, худди ана шу «туҳмат ғубори» оқибатида Фурқат ўша 1890 йил охирларида Мирзо Абдулла ҳовлисида чиқиб кетишга мажбур бўлган. Ҳар ҳолда, «Туркистон вилоятининг газети»да 1891 йил 22 январда босилган мақоласида Шайхонтаҳур мадрасасининг ёнгинасида яшовчи адабиёт ва санъат мухлиси Маҳмудхўжа «висоқида»— ҳовлисида туришлигини очиқ кўрсатган.

Учинчидан, Зокиржон Фурқатнинг шоир сифатида донг таратганлиги — «машҳур бўлганлиги» келтирилган ҳужжатда алоҳида қайд этилади ва ниҳоят,

Тўртинчидан, худди шу маълумотнома бўйича эндиликда аниқ айтиш мумкинки, «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1890 йил 26 ва 28-сонларида эълон қилинган шеърлари учун Фурқат генерал-губернаторликнинг «илтифотига» сазовор бўлган. Газетанинг 2 июлда чиққан 26-сониди 1890 йил «3 июнда Тошкент шаҳрининг гимназиясида бўлган акт мажлиси хусусида бир неча толибул-илмлар бирлан кириб тамошо қилган жиҳатдин фақир Зокиржон Фурқат бирмунча сўз маснавий бирла адо қилдим» изоҳ-сарлавҳа остида 51 байтдан иборат бўлган ажойиб асари эълон қилинган эди. Бутунисича, илм-маърифатни, рус маорифи ва ўқитиш системасини улуғлаб, тарғиб этувчи худди шу асарида Фурқатнинг халқ мақоллари даражасидаги мана бу пурҳикмат қўйма мисралари битилган эди:

Жаҳон равшан зиёси илмдандур,
Кўнгул софи сафойи илмдандур.

Чароғ ўлса агар ҳар ким қўлида,
Хатар бўлмас қаронғуда йўлида.

Архивдаги Н. Остроумов фондида «Акт мажлиси хусусида»нинг алоҳида варақа шаклидаги типографик нашри ҳам сақланмоқда. Икки устун шаклида терилган маснавийнинг ҳар мисраи қаршисида унинг сўзма-сўз таржимаси ҳам берилган. Бу варақанинг нашр этилиши биз сўз юритаётган масала билан бевосита боғлиқ, деб тахмин этиш мумкин.

Газетанинг 14 июль 28-сонида эса «Тошканд шаҳрида бўлгон нағма базми хусусида» сарлавҳаси остида 1890 йил 1 июлда рус саҳна усталарининг берган концертга бағишланган маснавий эълон қилинган. Бунда шоир рус музикаси ва санъатига, рус артистларининг ижрочилик маҳоратига сидқидилдан офаринлар ўқийди, ўз ҳамюртларини рус маданиятидан ибрат олишга даъват этади.

Демак, равшанлашадики, ўзбек демократик адабиёти хазинасига жиддий улуш бўлиб қўшилган худди шу мазмунан ғоятда прогрессив, бадий баркамол асарлар чор маъмурияти томонидан «оддий мовут чакмон» баҳосида «қадрланган»...

Зикр этилган архивда шу масала (уни «тақдирлаш» каби ёқимли сўз билан аташга ҳам тилинг бормайди, киши) билан боғлиқ яна бир неча ҳужжатлар сақланади. Улар ҳам, биз учун, аввало, демократ шоирнинг ҳаёти ва ижтимоий фаолияти саҳифаларига аниқлик киритувчи ишончли фактлар сифатида аҳамият касб этади. Маълум бўладики, Туркистон генерал-губернаторлик канцеляриясининг бошқарувчиси К. А. Нестеровский Фурқат шахсиятини суриштириб у туғилган шаҳарга махсус хат юборган. Фарғона область ҳарбий губернатори вазифасини бажарувчи М. Ю. Мединский номига 1890 йил 1 августида ёзилган 4140 рақамли яширинча мактубда «Қўқон фуқароси Хол-Муҳаммаднинг Тошкентда истиқомат қилаётган ўғли Зокиржон Хол-Муҳамедовнинг мукофотланишига Сизнинг тарафингиздан монелик йўқми?»,— деб сўралган. «Агарда монелик бўлмаса,— дейилади мактубда,— у илгари мукофотлар олганми, қачон ва нима учун олганлигини ёзиб юборсангиз». Мактубда қайд этилишича, бу маълумотлар Туркистон генерал-губернаторига етказиш учун сўралган. Зикр этилган бу мактуб чор маъмуриятининг Фурқат ёзган асарлар билангина эмас, балки унинг умуман шахсияти билан ҳам, умуман, ўтмиш фаолияти билан ҳам жиддий қизиққанлигини аниқ кўрсатувчи далилдир.

Архивда М. Ю. Мединскийнинг Янги Марғилон шаҳридан 1890 йил 5 октябрда 6913 рақами билан юборган расмий жавоб хати ҳам мавжуд. К. У. Нестеровскийга йўлланган бу хатни қуйида тўлалигича ўз таржимаида келтирамиз.

«Шу 1890 йил 1 августда юборган 4140 рақамли хатингизга жавобан Сиз жаноби олийларига маълум этиш шарафига муясарманки, ҳозир Тошкентда истиқомат қилаётган Қўқон фуқароси Зокиржон Хол-Муҳамедов ўз ватанида яшаган вақтида суд қилинмаган ва терговга тортилмаган, ўзини яхши тутган, қайпоқ чөй савдоси билан шуғулланган (самоварчи), мукофотланмаган, унинг «Зокиржон Хол-Муҳамедовнинг тақдирланишига ҳеч қандай монелик йўқ. М. Мединский».

Келтирилган ҳужжат ҳам ўзининг асосий мазмунидан ташқари шоирнинг 1889 йил ёзида Хўжанд орқали Тошкентга келгунига қадар Қўқон ва Марғилонда ўтказган ҳаёти ва ижтимоий фаолиятининг характерини янада конкретлаштиришга ёрдам беради.

1891 йил январь-май ойларида «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида баён этилган «кечмиш ҳолатлари»дан маълум эдики, Фурқат 1880 йиллар бошларида Янги Марғилондан ота-онаси олдига қайтиб келиб то 1887 йилгача Қўқонда асосан ижодий иш билан шуғулланади. Худди шу йилларда у Муқимий билан яқин ижодий муносабат ўрнатиб, у бошлиқ адабий йиғиннинг актив иштирокчиларидан бирига айланади. 1887 йилда эса дўсти Муҳаммад Шарифнинг таклифига кўра Марғилонга боради, у ернинг фозил ва шоирлари билан учрашиб суҳбатлар қуради, ўз илмини оширишга катта эътибор беради. Айни замонда, шу «дўсти имдоди (кўмаги — А. А.) бирла чой ва дигар ашёлар савдосига дўкон очади». Лекин тез орада ўз сўзларига кўра, «дўкон истиқоматининг дилгир бўлуб уни тарк» қилади ҳамда ўша ерлик Султон Муродхоннинг савдо-сотик ишларидаги ҳисоб-китоб «таҳриротига мадад етқуриш» билан шуғулланади. Фурқатнинг ўз иқдорига кўра, худди шу машғулоти ташлаб «саёҳат орзуси кўнглига тушиб, Тошканд тарафига мутаважжих бўлади» (зикр этилган газета, 1891 й, 20 апрель, 16 сон).

Кўришиб турибдики, Фурқат ўзининг самоварчилик ҳам қилганлиги ҳақида ҳеч нарса демайди. Туркистон генерал-губернаторлиги канцеляриясига юборилган расмий хатда эса шоир сўзлаган «чой ва дигар ашёлар савдосида» очган «дўкон» тўғрисида эмас, балки очиқ-ойдин чойхоначилик ҳақида (ҳужжатнинг аслида: «занимался торговлю горячим чаем — самоварчи» — деб ёзилган) сўз боради. Худди шунга кўра, шоир маълум бир муддат Марғилон (ёки Қўқон)да чойхона очган ва у ер, биринчи навбатда санъат ва адабиёт шинавандалари тўпланиб суҳбатлар уюштирадиган маконга айланган, деб тахмин этиш мумкин.

Архивда Фурқатнинг «тақдирланиши» билан боғлиқ яна икки ҳужжат — хат мавжуд. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир кунда — 1890 йил 22 ноябрда генерал-губернаторлик канцеляриясининг бошқарувчиси томонидан тузилган. Канцеляриянинг «Кирим-чиқим бўлими» бошлиғига кўрсатмадан иборат бўлган 6061 рақамли хатда «бир мовут чакмон (уқасиз) тайёрлаб кирим ва чиқим дафтарларида расмийлаштириб, Тошкент шаҳар бошлиғига юбориш» таклиф этилади. «Бу чакмон — дейилади хатда. — Қўқон фуқароси Зокиржон Холмуҳамедовга инъом этилгандир».

6063 рақамли хат эса Фарғона область ҳарбий губернатори вазифасини бажарувчисига «Тошкентда истиқомат қилаётган Қўқон фуқароси Зокиржон Хол-Муҳамедов мовут чакмон билан тақдирлангани» маълум қилиниб, унга топшириш учун чакмон Тошкент шаҳар бошлиғи ихтиёрига юборилгани билдирилади.

Орадан 12 кун ўтгач «Туркистон вилоятининг газети» биз юқорида келтирган хабарни босиб чиқарди. Аммо архивда чакмоннинг ким томонидан қачон ва қандай вазиятда топширилгани ҳақида бирор маълумот учратмадик.

Ишонч билан айтиш мумкинки, демократ шоир «Акт мажлиси хусусида» ва «Тошкент шаҳрида бўлган наъма базми хусуси-

да» каби катта илҳом билан юксак мақсадлар кўзлаб ёзган асарларининг бундай «тақдирланиши»га жуда лоқайд муносабатда бўлган...

II

Зокиржон Фурқатнинг ўз қўли билан кўчирилган бир неча бадиий асарлари, рисола ҳамда насрий мактублари республика Давлат архивида, шунингдек, турли қўлёзма фондларида сақланиб қолган, шоир дастхатининг айрим намуналари (фотосуврат шаклида) унинг «Танланган асарлари»да босилиб ҳам чиққан. Шундай бўлса-да ҳар бир янги топилган дастхат муҳим илмий ва маърифий қимматга эга бўлиб, у ёки бу конкрет асарнинг юзага келиш тарихини ўрганишда, унинг ёзилиш сабабларини белгилашда, ижодкор биографияси ва ижтимоий-ижодий фаолияти саҳифаларига аниқлик киритишда тадқиқотчига кўпгина ишончли маълумотлар беради.

СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими қошидаги Қўлёзмалар фондида бир қатор ўзбек ижодкорларининг дастхатлари мавжуд. Унда, жумладан, Д-21,7 рақами остида Зокиржон Фурқатнинг йирик бир шеърий мактубининг асл нусхаси сақланмоқда. Катта ҳажмли бир варақдан иборат бўлган дастхат учун махсус қилинган қалин муқова устига машҳур шарқшунос олим академик Александр Николаевич Самойлович (1880—1938) қўли билан араб ҳарфларида «Ашъори Фурқат» деб ҳамда рус тилида «Тошкентлик ўз дўстларига ёзилган шеър. Стамбулда — «Миллат боғи»да ёзилган» сўзлари битилган. Бу бошдан-оёқ чуқур ватанпарварлик ғоялари билан суғорилган, деярлик ҳар бир мисраида жудолик ва ғурбат азобларидан дардли шикоят ҳамда азиз она тупроқни, суюкли ҳамюртларини сидқидилдан қўмсаш оҳанглари уфуриб турган машҳур «Сабоға хитоб» асаридир. Унда оташин қалбнинг айрилиқдаги изтироблари, руҳий кечинмалари қуюқ романтик бўёқларда ниҳоятда самимий ва таъсирчан очилган. Шу характерлики, шеърий сатрларда номлари саналган ўттизга яқин «ёру ошнолар»у энтиқиб тилга олинган «сўри» ва «ҳавзалар» ҳам, «равонлик катта айвонлар»у дўстлар тўпланадиган мадраса «ҳужра»лари ҳам она юртнинг реал бир бўлаги — Ватан рамзи сифатида гавдаланади ва шу боисдан ҳам уларни эслаш, улар томон талпиниш чин ватанпарварликнинг табиий кўринишига айланади. «Рум аро мусофирликка» тушиб қолган шоир «боди сабоға хитоб» қилар экан, зудлик билан «ўзини Тошканд шаҳрига еткурушини», у ердаги қадрдонларга «саломи ожизона» топширишини илтижо қилади. Бугина эмас. Шоир боди сабоға ёлбориб:

Тўкуб ёш, қолмасун юз сурмаган ер!
Кўзунга хоки пойин тўтиё қил!

— дея нидолар қилади.

Фурқатнинг чет элда битилган бу шеърый мактуби тезда шуҳрат тутади, қўлдан-қўлга ўтиб кенг тарқалади. Тошкент қўлёмалар фондларида ҳам унинг ишончли нусхалари бор. Аммо шоирнинг ўз қўли билан оққа кўчирилган асари қандай тақдир билан машҳур Ленинград қўлёмалар фондига тушиб қолди? Бу воқеанинг ўз тарихи бор.

Ўзбек адабиёти тарихи бўйича, хусусан, Отойи, Лутфий, Алишер Навоий, Бобурлар ҳақида ҳанузгача ўз қимматини йўқотмаган илмий ишлар муаллифи А. Н. Самойлович қўлёмаларни тўплаш соҳасида ҳам таҳсинга лойиқ ишларни амалга оширган. Худди шу рус олимнинг ташаббуси ва меҳнатлари туфайли асримиз бошларида ўзбек адабиёти ва маданияти тарихига онд кўплаб нодир қўлёмалар жамланган ҳамда Петербургдаги Осие музейи фондига топширилган.

Фурқат асарининг биз сўз юритаётган дастхат нусхаси ҳам А. Н. Самойловичнинг тўпловчилик фаолияти туфайли бизгача етиб келган. А. Самойлович 1908 йил 19 октябрь санаси қўйилган «Ўрта Осие — турк адабиётидан материаллар» номли мақоласида (у 1910 йилда Санкт-Петербургда «Рус археологик жамиятининг Шарқ бўлими қайдларининг» XIX томида босилган) ўзбек адабиётига онд бошқа қўлёмалар қаторида Фурқат автографи ҳақида ҳам маълумотлар келтириб, дастхатнинг қўйидаги тавсифини берди:

«28-нчи қўлёмза. (Қоғоз формати — А. А.) 35×22, Тошкент, 1908 йил баҳори. Хўжа Аҳрор мадрасаси мударриси Мулла Камолиддиннинг туҳфаси. Кўк чизиқли рус оқ қоғози устига чизиқсиз бошқа қоғоз ёпиштирилган. Худди шу қоғоз юзи фарғоналик машҳур шоир Фурқат (Мулла Камолиддин маълумотига кўра) қўли билан қамиш қаламда ёзиб тўлдирилган. Фурқатнинг ўз қўли билан ёзилган бу шеърый мактуби Истанбулдан номлари шеърда санаб ўтилган тошкентлик дўстларига йўлланган. Шеър маснавий шаклида ёзилган. (Дастхатнинг — А. А.) бошланиши.

«Саргашта саҳрои ғариб Зокиржон Фурқатнинг бир кун Истанбулда «Миллат боғчаси»да ўлтуруб боди сабога хитоб бирлан Тошканддаги аҳбобларига салом сўйлагани:

Бу гулшанки, насими файзи рабдур,
Гули хилму ҳаё бирла адабдур.
Зиҳи боғеки, «Миллат боғи» дерлар,
Хўган мушки — қаро туфроғи дерлар.

Мактубда жамъи 130 байт бор. Сўнгги байт:

Будур сўз, эй сабо, зинҳор-зинҳор,
Тугонди сўз ва лекни шавқ бисёр.

Номлари фаромуш бўлгон биродарларга ҳоссан саломларим бордур. Аммо, на чораки, аксарлари номлари китобат чоғи фаромуш ўлуб, хотирга келмади,— маъзур тутқайлар. Ёзилди бу мактуб доруссалтана Истанбулда...»

Маълумки, 1891 йилнинг кузида Истамбулга кетган Фурқат 4—5 ой давомида бу шаҳарда истиқомат қилган. Сўз юритилаётган шеърий мактуб 1891 йил охирлари ёки 1892 йил бошларида ёзилган. Академик А. Н. Самойлович унинг ҳажмини кўрсатишда бир оз чалкашликка йўл қўйган — шеърий мактуб автографда, тадқиқотчи кўрсатганидек, 130 байт эмас, балки 140 байтдан иборат (назардан четда қолган ўн байт қоғознинг орқа бетига битилган). Бинобарин, уни Фурқатнинг шу кунга қадар бизга маълум шеърий асарларининг энг йиригидир, деб айтиш мумкин. Қора сиёҳда чиройлик ва равон ёзилган дастхатнинг фақат букланган жойларидагина айрим ҳарф-сўзлар ўқиб бўлмас даражага келган. Қуйидаги 98-байт эса кейинчалик номаълум шахс томонидан бошқа ранг сиёҳ билан кўчирилган:

Кн, анда Авлиёхўжа мабодо
Утурган бўлса қилма ошкоро.

Ленинград фондида сақланаётган дастхатнинг катта илмий аҳамияти ҳақида шуни айтиш кифояки, шеърий мактубнинг шу кунга қадар эълон қилинган нусхаси фақат 100 байтдангина иборат эди, холос. Дастхатдаги нашрларга кирмай қолган 40 байт ҳам ғурбат азобларида нолиш руҳида ёзилган бўлиб, она юрт соғинчи ва унга талпиниш, ватандошларга ҳурмат-садоқат, чин инсонийликни улуғлаш ғоялари билан суғорилган. Айни замонда сўз юритадиган боришни мўлжаллаган мамлакат ва шаҳарларни ном-баном тилга оладиган, бу шоир таржимаи ҳолини тўлароқ ёритишда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, мавжуд нашрлардаги:

Добон манди анга юз минг дуолар,
Утур олдида айтиб марҳаболар —

мисралари ордидан дастхатда қуйидаги байтлар мавжуд:

Қулоғига дегин очиб забонинг,
Ушал Фурқат деган аҳбоби жонинг,
Дилида бор экан бир муддаоси,
Муяссар ўлгай ўлса ҳақ ризоси,
Яқин фурсатда мақсудига етқай,
Насиб ўлса Мадина сори кетқай...

Дастхатдаги сабога хитобан битилган қуйидаги мисралар ҳам нашрларимизда учрамайди — улар ғурбатдаги шоир ҳис-туйғусини, она юртни энтикиб эслашини, чин ватанпарварлик туйғуларини ниҳоятда самимий ва сеҳрли ифодалайди:

...Кириб кўрганда ер ўлғил, дуо қил!
Кўзунгга ҳоки пойин тўтиё қил!

Дегил: эй наҳли боғи шаҳриёри
Гули парвардан давлат баҳори

Ки, бор овори саҳрон ғурбат,
Эрур ном анга Зокиржон Фурқат.

Эмиш ул хастадил кечмиш замона,
Намакпарвардан бу остона...

Фурқатнинг Ленинградда сақланаётган бу дастхати шоир ижодий меросини чуқурроқ ўрганишда ҳам, асарларининг мукамал наشريни тайёрлашда ҳам энг муътабар манбалардан бири бўлиб қолади.

III

Зокиржон Фурқатнинг «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» асари «Туркистон вилоятининг газети»да 1891 йил 14 февраль 6-сонида босилиб чиққан. Илмда Фурқатнинг илғор адабий-эстетик қарашларининг муҳим нуқталарини ифода этувчи асар сифатида ҳақли равишда юқори баҳоланган бу шеър аслида, шоир томонидан конкерт шароит тақозосига кўра аниқ амалий мақсадларни кўзлаб яратилган.

Гап шундаки, Фурқатнинг 1890—1891 йилларда яратган илғор рус фани, маданияти ва санъатини тарғиб этувчи, Россия билан ҳамкорликка даъват қилувчи асарлари, шунингдек, ижтимоий-ҳаётий мазмундаги шеърлари газета саҳифаларида эълон қилинар экан, ҳар бир ҳолатда, беистисно, уларнинг русча насрий баёни ҳам илова этилган. Шу тариқа Фурқат асарлари бир вақтнинг ўзида рус ўқувчиларига ҳам ҳавола қилинган. Афтидан, бу ҳол ўз асарларининг тақдирига бепарқ қарамаган шоирда табиий ғурур ва қониқишигина эмас, балки, айни замонда, жавобгарлик ва талабчанлик ҳиссини ҳам уйғотган, ўз ғоя ва образларининг рус ўқувчилари томонидан ҳам тўғри тушунилишидан манфаатдорлик туйғусини ҳам шакллантирган. «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида»нинг майдонга келиши худди шу ҳолат — маълум маънода ижтимоий зарурат билан изоҳланади: Фурқат асрлар давомида ўз миллий ва Европа шеърияти анъаналари руҳида тарбияланган рус ўқувчиларига ўзбек (умуман, Шарқ) шеърияти, унинг етакчи хос хусусиятлари ҳақида тушунча-изоҳ беришни лозим топади, жумладан, мазмун ва ғояни тўла тушуниш ва аниқ талқин этишда кўтаринки руҳ, романтик услубнинг анъанавий устунлигини назарда тутиш шартлигини таъкидлайди. Далил сифатида Ҳофиз, Саъдий ва Фирдавсий каби Шарқ шеърияти даҳолари тажрибаларига ишора этади. Фурқат хусусан шеъриятимиздаги муболаға санъатига, унинг турли кўринишларига диққатни тортади. Машҳур «Шоҳнома»дан мисолга бир байт келтириб, таҳлил этар экан, ундаги «ҳаддин баланд балоғат» мазмунни ниҳоятда беаганлигини, олий даражада бадийлик ва таъсирчанлик бахш этганлигини таъкидлайди:

Ушал байт бизларга марғуб эрур,
Латофатлар анда босе кўб эрур.

Фурқат асарларининг барча нашрларида бу 25-байт бўлиб, унинг ортидан қуйидагича уч якунловчи байт келади:

Езармиз баче шод бўлса кўнгул,
Ваё ғамга муътод бўлса кўнгул.

На ҳол ўлса — анга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунга лойиқ қилиб.

Баҳар ҳол яхши сўзла тақрир этиб,
Қилурмиз баён элга таҳрир этиб.

Аммо, текширишлар юқоридаги байт билан бу уч байт ўртасида аслида яна олти ёки етти байт бўлганлигини ва бу байтлар ҳозирча аниқланмаган сабабларга кўра газетада эълон қилиниш олди-дангина тушириб қолдирилганини кўрсатади. Гап шундаки, Фурқатнинг бошқа асарлари каби бу шеър ҳам русча насрий баёни билан бирга босилган. Шеърни мисрама-мисра рус тилига, одатдагидек, газета муҳаррири Н. П. Остроумов таржима этган. Бу ишда худди шу йилларда газета ҳайъатида расман хизматда бўлган Фурқатнинг ўзи ҳам иштирок этган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Ана шу таржима билан шеърнинг мавжуд нусхасини таққослаш натижасида шу нарса равшанлашадиги, аввалида «Шоир аҳволи...» тўлалигича босилиши мўлжалланган ва шунга кўра шеър бутунисича рус тилига таржима қилинган. Аммо амалда, шеърнинг асли, айтилганидек, қисқарган ҳолда босилган, унга илова бўлмиш русча насрий баён эса тўлалигича эълон қилинмаверган. Н. П. Остроумов Фурқат шеърининг асл нусхасидан қилган таржимасини кейинчалик этнографик материаллардан ташкил топган ўз китобида ҳам тўла келтиради.

Ана шу насрий баён — таржима орқали биз эндиликда Фурқат асаридаги қисқартирилган ўша байтларнинг аниқ мазмун-ғояси билан танишиш имкониятига эгамиз. Бу ўринда эса мақоламиз мавзуйга бевосита алоқадор байтлар ҳақидагина сўз юритиш билан чекланамиз.

Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида»нинг асл нусхасида мавжуд бўлган (бизга Н. П. Остроумов таржимаси орқалигина етиб келган) байтлар Фурқатни ўз даврининг илғор фикрли етук маърифатпарвари бўлганлигини яна бир қарра ва тўла-тўқис тасдиқлайди, уни рус халқ билан дўстлик ва ҳамкорлик куйчиси, рус маданияти ва санъатининг изчил тарғиботчиси сифатида янада яққолроқ ва асослироқ характерлайди. Бу байтлар ўзбек шоирининг рус адабиётига катта муҳаббат ва ҳурмат позициясидан жиддий қизиқиш билан қараганлигини, уни ўрганиш ва ўзлаштиришга астойдил интилганини кўрсатади. Бугина эмас. Байтлар мазмуни Фурқатнинг рус адабиётидан, биринчи навбатда, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов ва А. Н. Некрасов каби буюк намояндалари меросидан маълум

маънода хабардор бўлганлигига, уларнинг ҳар бири хусусида ўз тасаввурига эга эканлигига аниқ ишора этади.

Қуйидаги жумлалар бундай жиддий хулоса учун етарли далил бўла олади, део ўйлаймиз. Н. П. Остроумов Фурқат мисраларини шундай таржима этган:

«...Они — русские люди читают и хорошо знают своих поэтов
— Пушкина, Лермонтова, Некрасова,
Эти три поэты писали своеобразно и
Показали стихотворство в своих сочинениях.
Наши стихи не похожи на те
И образы наши не похожи на ихние...»¹

Ўзбек (шарқ) шеърятининг хос хусусиятлари, кўп асрлик анъаналари ҳақидаги асарнинг узвий қисми бўлиб келган бу жумлалар аслида демократ шоирнинг қалами остида қандай жилва ва жаранг топганини, афсуски, то янги манба топилгунича фақат тахмин этиш мумкин. Ҳозирча эса таржимани қайта таржима этиш билан чекланишга мажбурмиз:

«...Улар, яъни рус кишилари (китобхонлари — А. Р.) ўз шоирларини —

Пушкин, Лермонтов, Некрасовларни яхши биладилар ва асарларини мутолаа қиладилар:

Бу уч шоирнинг ҳар бири ўзига хос услубда ижод этган ва ўз асарларида шоирликнинг юксак намуналарини намоён қилишган:

Бизнинг шеърятимиз улар шеърятига ўхшамайди,
Бизнинг образларимиз ҳам уларникига ўхшамайди...»

Қарийб юз йил бурун ўзбек шоирининг А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасовлар ҳақида, уларнинг шеърӣ мерослари тўғрисида шундай илиқ гапларни ёзиши факти, юксак баҳо ва ҳурмат-эҳтиром изҳор этишининг ўзи ҳар қандай таҳсин ва олқишга лойиқ.

Таъкидлаб айтиш керакки, бундай баҳо ва ҳурмат Фурқат дунёқараш ва ижоди учун асло тасодифий ва якка учровчи ҳодиса эмас. Демократ шоир, чиндан ҳам, рус адабиёти ва унинг йирик вакиллари ҳақида маълум даражада тасаввурга эга бўлган, айниқса, А. С. Пушкин асарларининг айримлари мазмуни ва руҳи билан таниш бўлган. Бу бежиз эмас, албатта.

Гап шундаки, Урта Осиё Россияга қурол кучи билан қўшиб олинач, улка ҳаётининг турли соҳаларида ижобий силжишлар бўлганидек, адабий-маданий ҳаётда ҳам маълум ўзгаришлар юз берди. Жумладан, Тошкент, Самарқанд, Қўқон каби йирик марказларда лито-типографиялар ишга туширилиб, турли китоблар нашр этила бошланди, илғор фикрли рус зиёлилари меҳнати туфайли ва улар иштирокида кутубхоналар, адабий тўғарақлар, илмий

¹ Остроумов Н. П. Сарты. Этнографические материалы. Изд. второе, дополненное. Ташкент, 1896. С. 125—126.

жамиятлар ташкил этилди, концерт труппалари, театр пайдо бўлди, рус-тузем мактаблари учун тузилган дарсликларда рус адабиёти ва санъатининг йирик вакиллари ҳақида маълумотлар тарғиб этилди ва ҳоказо. Рус адабиёти ўлкага, жумладан, халқимизга тўла тушунарли бўлган озарбайжон ва татар тилларига қилинган таржималар шаклида ҳам тарқала бошлади. Ўзбекча нашр этилувчи «Туркистон вилоятининг газети» саҳифалари орқали планли ва мунтазам бўлмаса-да, рус адиблари ва асарлари ҳақида хабар ва мақолалар берилиб турди, биринчи бадний таржималар эълон қилинди. Масалан, газетанинг 1888 йил 6-март сониди каттагина мақола босилиб, унда рус адабиёти ва унинг аҳамияти, халқ томонидан севиб ўқилиши, бошқа тилларга ҳам таржима этилганлиги тўғрисида сўз боради, ўзбек тилига ҳам таржима этишга даъват қилинади. Мақолада, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

«...Хусусан, Пушкин деган шоирнинг шеърларини ва Гоголь ва Тургенев деган мусаннифларнинг таснифларини қадри кўплиги сабабдин машҳур ва маълумдур».

Маълумки, Фурқат бир неча ой давомида шу газета ҳайъатида ишлади, узоқ йиллар давомида эса унинг саҳифаларида ўз асарларини эълон этди. Ҳеч ажаб эмаски, рус маданияти ва санъатининг, рус фани ва техникасининг оташин жарчиси бўлган, рус халқи билан дўстликни куйлаган шоир газетадаги бу хил материалларни катта қизиқиш билан кузатиб борган.

Бугина эмас. Шоир рус бадний адабиётидан қилинган таржима асарларни тарғиб этади, уларнинг мазмуни ва ғоявий йўналишини шарҳлаб, газетхонлар диққатини тортади. Бу жиҳатдан қуйидаги факт алоҳида диққатга сазовордир. Газетанинг 1890 йил 16 сентябрь 36-сониди рус шоирларидан бири (бизнингча, А. А. Фет)-нинг кичик бир шеъри таржимада эълон қилинган. 10 октябрдаги 40-сониди эса Фурқатнинг шу таржимага бағишланган махсус шарҳ-изоҳи берилади. Фурқат дунёқараши ва ижтимоий-адабий фаолиятининг кенг доирасини кўрсатувчи бу муҳим материалларни қуйида тўлалигича келтирамиз:

«Туркистон вилоятининг газети», 1890 йил, 36-сон:

«Одам кўнгли авсофи». Ушбу байтни бир Русия китобида ўқуб таржима қилдуқ:

Одамизод кўнгли бир маъдандурким,
Аксари анда кўб қувват ва куч ниҳондур;
Ул маъданда ҳар хил баҳоси
Йўқ ва асл жавоҳирот,
Чунончи, олтун ва кўмуш бордур;
Гоҳо анда темир ва жузв бўлса ҳам
Кўб фойда турадур;
Асл мақсуд ул жавоҳиротни
Ул маъдандин не тариқа (олтун) қилиб олмоқдадур;
Лекин баъзилар кўнгли тагнеча кавласанг — фаҳм беҳудадур;
Чунки андин қум ва тошдин бошқа ҳеч нимани тополмайсан».

Мана, «Туркистон вилоятининг газети», 1890, 40-сонидаги Фурқат мақоласи:

«36-нчи нумерлик газетдаги кўнгул хусусида айtilган сўзларнинг шарҳи.

Одамзоднинг кўнгли мисоли бир маъдандурким, ул маъдандин олтун ва кўмуш чиқодур. Ва баъзи кўнгул бир маъданедурким, андин мис ва қалай чиқодур. Ман ўйламанки, агар иксири илмидин (иксири илмдин — А. А.) баҳра топса — анинг шарофати бирла мис ва қалайлик мартабасидин чиқиб тилло ва кўмушлик даражасига етадур. Андин одамизодға кўб фойдалар етадур. Мунга ўхшаш илмсиз кўнгулдин кишига нафъ етмайду. Агар етса ҳам оз етадур. Агар ўшандоқ кўнгулга риъзат воситаси бирла илм ҳосил қилсалар бул паст мартабадин чиқиб, аъло даражаға етиб мис ва қалайлар олтун ва кўмуш бўлгон каби кўб фойдалиқ ва қувватлик бўладур. Бас, мис ва қалай кўнгуллик одамға лозимдурким, риъзат кўрасида (оташида—А. А.) кўнгулларини гудоз бериб ғилу ғаш рутубатидин тозалаб, қобили асбобҳ қилсалар ва балки илм иксери бирла олтун ва кўмушға мубаддал қилсалар.

Зокиржон Фурқат».

Кўриниб турибдики, Фурқат газетада босилган бадий таржималарни мунтазам кузатиб борган. Диққатга сазовор томон шундаки, шоир ўзининг бу изоҳи билан, аввало, маърифатпарвар сифатида қалам тебратиб, инсоннинг маънавий камолотида илмнинг ролига юксак баҳо берган. Фурқат рус шоирининг рамзий-мажозий образлари мазмуни ва ғоясини очишга ҳаракат қилади, бизнинг традицион шеърятимиз учун «бегона» бўлган ўхшатиш-параллелларнинг асл мақсадини тушунтиришга уринади. Оригиналнинг моҳияти ва бош ғоясини чуқур тушуниб изоҳлашдан ўйлаш мумкинки, Фурқат, қай даражада бўлмасин уни таржима қилиш процессида бевосита иштирок этган ҳамда ўқувчилар томонидан уни тўғри тушунилишидан манфаатдор бўлган.

Аммо, демократ шоирнинг рус адабиётининг йирик намоёндалари мерослари билан танишиш имконияти айtilганлар билан чекланмаган. Маълумки, шоир Тошкентда ниҳоятда актив фаолиятда бўлган, жумладан, рус зиёлилари билан ҳам бевосита алоқага киришган. Фурқат турли расмий амалларда ва сиёсий ақидаларда бўлган бу зиёлилар билан яқинлашишдан, биринчи навбатда, рус тилини, рус халқининг ҳаёт тарзини ўрганиш мақсадини кузатган, улар воситасида Россия тарихи, рус маданияти ва санъати ҳақида, рус адабиёти ва унинг йирик намоёндалари тўғрисида кўпроқ билим орттиришга интилган.

Шоир кейинчалик Стамбулда ёзган мактубларининг бирида худди шу мақсадда Тошкентдалиқ даврида мунтазам равишда «Русия халқининг гимназия деган катта мадрасасига бориб-келиб юрган»лигини алоҳида таъкидлайди. «Русиялик ошноларим мани Русия хати ва лисонини бетакмил билмоғимни хоҳлаб таклиф қилур эрдилар»², деб ёзади у мактуб давомида. Ишонч билан айтиш

² Фурқат. Тапланган асарлар. Икки томлик. II том. 149-бет.

мумкинки, ана шундай шахсий учрашувларда, уюштирилган адабий суҳбатларда Фурқат жиддий манфаатдорлик кўрсатган, баҳс мавзунини белгилашга, ўз қизиқиши томон йўналтиришга ҳаракат қилган. Н. П. Остроумовнинг «Кундаликлар»идаги 1890 йил 14 октябрь якшанба санаси остида битилган қайдлар худди шу ҳақда гувоҳлик беради. Унда ёзилишича, ўзаро суҳбат вақтида Фурқат, айрим маҳаллий тақводор бой ва руҳонийларнинг «огоҳлантиришларига қарамай русларни билишга ва рус шеърятини тушуниб олишга интилиб» рус зиёлилари билан мулоқотда бўлишини очиқ-ойдин сўзлаган (ЎзССР Давл. Марк. Архиви, фонд 1009, оп. 1, дело 67, лист 17^о).

Айтиш керакки, шоирнинг бундай астойдил интилишлари зое кетмаган. «Гимназия директори,— деб ёзади у ўз таржимаи ҳолида,— фақирнинг илми шеърдин хабардорлигим мафҳуми улуб, Русия шуароси (шоирлари — А. А.)нинг манзумлари (шеърый асарлари — А. А.) дин нақт қилиб» берарди. (Туркистон вилоятининг газети, 1891, 22 январь).

Келтирилган парчаларда рус зиёлилари билан тез-тез уюштирилган суҳбатларнинг характери ва мавзу доираси жуда аниқ айтилмоқда. Россия, рус халқи ҳаёти ва тарихи қаторида Фурқат қизиқишлари марказида рус адабиёти, биринчи навбатда, рус шеърятини турган. Ана шулар ҳисобга олинса, «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» шеърда Фурқатнинг А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов номларини ҳурмат билан тилга олиши, уларнинг юксак шоирлик қобилиятларини махсус таъкидлаши асло тасодифий эмаслиги, бу мисралар маълум билим ва тушунчалар асосида яратилганлиги равшанлашади.

Бугина эмас. Фактлар Фурқат худди у 1890—91 йилларда, хусусан, А. С. Пушкин ижоди билан анча яхши танишганлигини, ва ҳатто, улуг рус шоири асарларидан бирини ўзбек тилига таржима этиш тараддудида ҳам бўлганлигини кўрсатади. Гап, А. С. Пушкиннинг «Пророк» («Пайғамбар») номли машҳур шеъри ҳақида бормоқда.

Озодлик ва эрксеварлик ғоялари билан сўғорилган шу шеърини (уни бизнинг давримизда Миртемир жуда гўзал таржима этган) Фурқат ўзбек тилида баён этмоқчи бўлган, маълум муддат худди шу «дард»— ижодий режа билан яшаган, эҳтимол айрим қораламаларни яратган.

Н. А. Остроумовнинг «Кундаликлар»ида 1890 йил 25 август санаси остида битилган қайдлардан маълум бўлишича, Фурқат «Пушкин «Пайғамбар»ининг мазмунини шеърый баён қилиш вазифасини удалаш қийин эканлигини англагач», бу ниятдан афсус ва ачиниш билан қайтган. «Кундаликлар»да зикр этилган қайдлар бўйича шундай тахмин этиш мумкинки, аввалига Фурқат ўзбек тилидаги газета муҳаррири, гимназия директори Н. П. Остроумовнинг Пушкин шеърини таржима этиш ҳақидаги таклифини қабул қилган. Аммо, бевосита ишлаш жараёнида таржиманинг нечоғлик оғир ва жавобгарлик эканлигини, афтидан тўла ҳис эт-

ган шоир ўз узрнини очиқ айтишни афзал билган. (Қаранг: зикр этилган архив, фонд 1009, оп. 1, дело 67 лист 37*).

Бу «муваффақиятсиз» уринишнинг ўзи ҳам Фурқат ижодига, унинг гоё ва образлари оламга ижобий таъсир кўрсатганлигига, ижодидаги халқчиллик ва гуманизмнинг янада кучайишига янги туртки бўлганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Чиндан ҳам, тахмиқан шу йилларда ёзилган машҳур «Сайдинг қўябер, сайёд» мусалласида чуқур гуманизм ва эрксеварлик гоёларининг қуйланишида, нисон қадрини улуғлаш, нисоний ҳақ-ҳуқуқларни рамзий образларда бу қадар изчил ифодаланишида А. С. Пушкин «Пайғамбар»нинг ҳам таъсири йўқмикан?!

Шу аниқки, А. С. Пушкин номи эндиликда Фурқат дилидан мустаҳкам жой олди, мангуликка унинг маънавий ҳамроҳи бўлиб қолди. Бу шунчаки баландпарвоз мадҳия, қуруқ даъво эмас. Она заминдан узилиб узлатда яшашга мажбур бўлган шоир 1890—91 йилларда Тошкентда рус зиёлиларидан олган «Пушкин сабоқлари»ни асло унутмади, аксинча, маънавий озукланди, руҳланди. Бунга унинг 1903 йилда ёзган яна бир асари ишончли далил бўла олади. Гап «Туркистон вилоятининг газети»да 9 июнь 22 сонда эълон қилинган «Қасида» асари устида бормоқда. Шоир дунёқарашиндаги маълум маҳдудликлардан ҳам аниқ дарак берувчи бу асарда, айни замонда, Ўрта Осиё Россия составига куч билан қўшиб олинган катта қирғин келтирувчи ички ўзаро урушларига барҳам берилгани мамнуният билан таъкидланади. Россия шаънига мақтов сўзлари битилади.

Худди шу асарда биз демократ шоирнинг А. С. Пушкин ва унинг асарлари ҳақидаги мана бу мисраларини ҳам ўқиймиз:

...Замони мезий Русия аро Пушкин деган шоир
Жамин шаҳларни ўз китобида баён этти.

Демшиким: «Бизин бир солдат Мағрибда ўқ отса,
Садоси этти Ҳиндустонга — Машриқин ишон этти».

Бу сўз гимназия ичра ўшал Пушкин китобидин
Ўқубон Остроумов тўра бизга тражимон этти.

Биз юқориди Фурқатнинг рус шеърятини билишга интилгани, шахсий суҳбатларда рус зиёлилари Русия шоирларининг асарлари ҳақида сўзлаб берганликлари тўғрисида ўз сўзларини келтирган эдик. «Қасида»дан олинган мисралар бу иқдорларнинг амалда катта ва конкрет мазмунга ишора эканлигини тасдиқлайди. Фурқат рус тилини «батакмил» ўрганиш ташаббусида Тошкент гимназиясига мунтазам қатнаб юрган вақтларида гимназия директори бўлмиш Н. П. Остроумов унга улуғ рус шоирининг қандай «китобларини таржима қилиб берган»лигини ҳозир айтиш қийин. Келтирилган байтларда А. С. Пушкиннинг қайси асаридан иқтибос ва ишора мавжудлигини ҳам аниқлаш мушкул. Аммо, байтлардан шу ҳақиқат равшанлашадики, Фурқат улуғ рус шоири ва унинг ижоди ҳақида бирмунча кенг тасаввурга эга бўлган, унинг

фаолиятини шубҳасиз ижобий баҳолаган. Бугина эмас. Фурқат адабиётимиз тарихида биринчи бўлиб А. С. Пушкин номини ўзбек шеъриятига киритди, эндиликда анча салмоқдор бўлган ўзбек пушкинномасининг илк заррин саҳифасини яратди...

1899 йил ёзида бутун Россияда бўлганидек, Туркистонда ҳам улуғ шоир туғилганининг 100 йиллиги нишонланди. Бу ишда 90-йилларда ташкил этилган «Халқ ўқишларини уюштириш ҳамда халқ маорифи ривожига кўмаклашиш Пушкин жамияти»нинг роли, айниқса, катта бўлди. Ўлканинг турли жойларида пушкинхонлик кечалари ўтказилди. Шу факт диққатга сазоворки, бу тадбирларда маҳаллий ўзбек зиёли ва талабалари ҳам иштирок этганлар. Масалан, 1899 йил 26 май куни Тошкент билим юрти залида ташкил этилган махсус юбилей йиғилишида А. П. Вансовичнинг А. С. Пушкинга бағишланган доклади ортидан ўқитувчилар семинариyasi талабаси Камолитдин Хусайнов шоирнинг машҳур «Ҳайкал» шеърини ўқиб берган³.

Юбилей муносабати билан А. С. Пушкин асарларини ўзбек тилида тарғиб этиш ишлари ҳам анча жонланиб кетди. «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида (1899 йил, 17, 18, 19, ва 20-сонлари) В. П. Анненковнинг шоирнинг ҳаёти ҳақидаги анча батафсил очерки эълон қилинди. Худди шу ўринда Оренбургда татар тилида нашр этилувчи «Таржимон» газетасининг 1899 йил 19 сонига илова тарзида босилган махсус варақанинг ҳам ўлкамизда тарқатилганини эслатайлик. «Буюк шоир Александр Пушкин» деб номланган бу варақада шоирнинг расми остида ҳаёти ва ижодининг муҳим нуқталари баён этилган. Лекин энг муҳими А. С. Пушкин ижодидан айрим намуналарнинг ўзбек тилига таржимада нашр этилишидир. «Шоир», «Шоирга», «Боқчасарой фон-тани» (парча) каби асарлар А. С. Пушкин туғилганининг 100 йиллиги арафасида ўзбек газетасида (1899 йил, апрель-июль ойлари) бирин-кетин эълон қилинди. Машҳур «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак» асари ва қисқа муддат ичида ўзбек тилида насрий баён ва шеърий таржимада босилди. Кейинчалик бу таржималарнинг айримлари алоҳида китобча шаклида ҳам тарқалди.

Таржималарнинг савияси ва давр маданий-адабий ҳаётида жиддий ижобий воқеа бўлганлиги тўғрисида батафсил сўзлаш имконияти йўқлигидан, бу ўринда фақат бир нуқтани қайд этиш билан чекланамиз. Гап Зокиржон Фурқатнинг зикр этилган таржималарга алоқадорлиги масаласи. Айрим муаллифлар уларни Фурқат қаламига нисбат берадилар. Бизнингча, Ватанидан чиқиб кетганидан анча кейин ҳамда А. С. Пушкиннинг 100 йиллик юбилейи муносабати билан амалга оширилган бу таржималарга Фурқатнинг бевосита иштироки йўқ. Аммо, шу расмий хулоса билан чекланиш ҳам адолатдан эмас.

Биз юқорида келтирган қатор далиллар атоқли ўзбек демократ шоирининг улуғ рус шоирига нисбатан шахсий ҳурмат-муҳаб-

³ Қаранг: Ўша архив, ўша фонд, дело 144, лист 1.

батинигина эмас, балки, айни замонда, унинг номини Туркистонда кенг тарқалишини, халқ ўртасида асарларига нисбатан қизиқишнинг шаклланишида ҳам катта хизмат қилганлигидан дарак беради. Худди шу маънода Зокиржон Фурқат ўтган асринг охиридаёқ А. С. Пушкиннинг қатор асарларининг ўзбек тилига таржима этилишига мустаҳкам замин яратишда ҳам актив иштирок этган, дейишга тўла асос бор.

ШАРИФ ЮСУПОВ

«САРГУЗАШТНОМА»НИНГ ЯНА БИР БОБИ

Зокиржон Фурқатнинг адабиётшуносликда гоҳ «Саргузаштнома», гоҳ «Фурқатнома» деб юритилаётган катта автобиографик асари кўп йиллардан буён ўқувчилар ва тадқиқотчилар эътиборини жалб этиб келмоқда.

Маълумки, Фурқатнинг бу асари биринчи марта «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1891 йилги ўн уч сониди, яъни 2, 3, 5, 8, 10, 14, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 25-сонларида чоп этилган. Совет даврида бу асар Фурқат таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан 1959 йили нашр этилган икки томлик «Танланган асарлари» гина ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилди, шундан сўнг бошқа босилмади.

«Саргузаштнома» эълон қилинган «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1891 йилги подшивкалари Тошкентда умуман йўқ. Шу вайдан асарнинг ишончли варианты билан танишишни истасан киши уни Ленинграддаги М. Е. Салтиков-Шчедрин номли Давлат халқ кутубхонасининг газета-журналлар бўлимидангина топиши мумкин, холос. Ана шу бўлимда «Саргузаштнома»нинг ишончли манбаи билан танишар эканмиз, Фурқатнинг бу асари билан қизиқувчиларга, албатта, маълум қилиш лозим бўлган баъзи моментларга дуч келдик. Аввало гап шундаки, унинг матнини Фурқат «Танланган асарлари»га киритиш учун тайёрлаган адабиётшунос Ҳолид Расул араб графикасидаги мураккабликлар туфайли бўлса керак, бир қанча сўзларни нотўғри ўқиб, нотўғри кўчирган ва ўша ҳолича ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилган. Уларнинг баъзилари асар маъносига кўпроқ, баъзилари камроқ ҳалал беради. Бундан ташқари, асардаги айрим сўз ва жумлалар, ҳатто газетанинг ўша йил 8 июнь 22 сонидаги бутун бир боб ҳеч қандай асоссиз тушириб қолдирилган. Вақти келиб Фурқатнинг «Саргузаштнома»си тегишли тузатиш ва изоҳлар билан тўлалигича қайта нашр этилади. Лекин унга ҳам Фурқат ижоди билан қизиқувчилар бу асарга қайта-қайта мурожаат қилишларига тўғри келмоқда. Масаланинг шу томонини ҳисобга олиб, ўқувчилар «Саргузаштнома» ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлишларига кўмаклашадиган баъзи тузатишларни киритмоқчимиз.

Газетанинг 15 январиди 2-сониди эълон қилинган қисмда (бу

қисм Фурқат танилган асарларида «22 январь 3-сон» тарзида нотўғри кўрсатилган) Фурқат хўжандлик дўсти билан учрашгани ҳақида сўзларкан, у «суҳбати қадим ривоятини тутган»ини ёзади. Китобда эса биз «суҳбати қадим ривоятини тутиб» деган сўзларни ўқиймизки, «ривоят» ва «ривоят» ибораларининг луғавий маъноси бир-бирига сира тўғри келмайди. 22 январь 3-сонда «ул халқнинг ароларидоги русум-қавонд» ҳақида гап бораркан, сўнги жуфт сўз «русум-қонда» тарзида берилган. Маълумки, «қавонд» кўплик сонни англатса, «қонда» бирлик сондир. Яна шу сонда «тез-тез ҳаво мукаддар бўлуб, улуғ селлар келиб муҳаббат бўлур экан» деган хато жумла бор. Чунки улуғ селлар келгандаги ҳолатнинг «муҳаббат» сўзига асло алоқаси йўқ. Шундай бўлгач, матбаа хатоси бўлган бу сўзни матнни тайёрлаш вақтида «қўрқинчли манзара» маъносини англатувчи «маҳобат» сўзи билан алмаштиривериш керак эди. Шу сонда «Шайхованд Таҳур марқадлари жазоридо мутаваттин Маҳмудхўжа» хусусида сўз юритилган ўринда «яшовчи, истиқомат қилувчи» маъноларини англатувчи «мутаваттин» ибораси тушириб қолдирилган. Яна шу Маҳмудхўжа Фурқатни «яхши мутрибу нодир муғаннийлар мажлисидан мамнуи қилган»лиги айтилар экан, муғаннийларга нисбат берилган «нодир» сўзи эътибордан соқит қилинган. 6 февралдаги 5-сонда эски ўзбек мактабларидаги ўқув-тарбия ҳақида сўз борганида Фурқат «адаб бериш» маъносини билдирувчи «таъдиб» иборасини ишлатгани ҳолда китобни нашрга тайёрловчи уни икки ўринда ҳам бутунлай бошқа маънони англатувчи «тадбир» ибораси билан алмаштирганилиги ажаблантиради.

12 мартдаги 10-сонда Фурқат мактабда «Мирзо Абдулқодир Бедил девони газалиётига дил боғлаб» беш ойгача ундан бўшамагани ҳақида гапиради. Бунда ҳам «боғлаб» ибораси ўрнига китобда «бағишлаб» ибораси ишлатилганки, улар орасидаги тафовут кўпчиликка маълум. 13 апрель 15-сонининг биринчи абзанида «Амир Алишер Навоий» ёзилгани ҳолда китобда «амир» сўзи ташлаб кетилган. Яна шу сонда Фурқат Тошкентнинг руслар яшайдиган янги шаҳар қисмини тасвирлар экан, «ўрамлари Русия шаҳри ўрамларидек ораста» эканини ёзади. Кўрнини турибдики, «ўрам» деганда автор «кўча» сўзини назарда тутаяпти. Лекин бу ибора китобда «ўрмон» тарзида берилиши ноҳўя иш бўлган, албатта. Чунки Фурқат истиқомат қилган вақтда ҳам, ундан кейин ҳам Тошкентда ўрмонлар, умуман бўлмаганлиги ҳаммага маълум. Газетанинг 25-майдаги 20-сонидо Фурқат фотографияда сурат олиниши жараёнини ифодалар экан «мазкур ойина юзидин ҳижоб олғонда машина орқасидаги бошқа ойинага ул одам акси баайни нашқ бўлур экан», деб ёзади. Лекин китобда «ул одам акси ўрнига «ул ойина акси» деб ёзилганки, бу ҳол ўқувчини чалкаштириши турган гап.

«Саргузаштнома»нинг ҳозирги мавжуд нашрида йўл қўйилган энг катта камчилик «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1891 йил 8 июнь 22-сонидоги қисми бутунлай тушириб қолдирилганини айт-

ган эдик. Бу қисм, асосан, Тошкентда тугалланган «Саргузаштно-ма»нинг якуний қисми бўлиб, унда Фурқат маърифатгарварлик фаолиятининг янги жиҳати намоён бўлади. Бу қисмда Фурқат рус халқининг қўйи табақаси ўз оилалари билан биргаликда бўш вақтнинг ўтказадиган клублар фаолияти хусусида ўз ҳамюртлари учун гоаят қизиқарли фикрлар баён қилади. Совет ўқувчилари ҳукмига биринчи марта ҳавола этилаётган бу қисмнинг матни қуйидагича:

«Ўз сўзумни тамом қилатуруб мен русия халқини икки катта байрамни, яъни Исо масиҳнинг мавлуд кунин ва пасхасини не тарихқа қилишларини айтаманким, аввалғи байрам 25 декабрда бошланиб, 6 нчи январгача бўладур. Ул кунларда мадраса ва мактабхоналарда ўқуш бўлмайду. Кечқурун бойлари бир-бирига меҳмон бўлиб бориб, танс қилмоққа ярадурун иморат бўлса, танс қилмоқ ўйнайдурлар. Русия халқида бир яхши одат бор экан: чунончи, катта шаҳарларда клуб деган катта иморат бўлуру экан. Ул иморатда таъйинланган кунларда музика бўладур. Хоҳлаган одам танс, яъни базм қиладур, хоҳлагувчи одамлар анда пул бериб, чой ва кечқурунги таомни оладур. Гоҳо анда кўб одамлар йиғиладур. Кечқурун клубга бормоқ учун ул жойда член бўлиб, йиллик вазъ қилинғон пулни бермоқ керакдур. Лекин ҳар ким клубга член бўлолмайду. Ямон одамни клубга олмайдулар. Лекин клубнинг членлари ўз ошноларини олиб борса бўладур. Лекин ошноларининг муомилалари учун олиб борғонлар жавоб берадур. Тошканд шаҳридағи клубда ҳар кунин дежурний офицер тўра бўладур. Алар тартибни пайқаб турадур. Ман ҳам ул клубга бир мартаба бир ошном бирлан бордим. Ул вақтда кичкина болалар учун тамошо бор экан. Бир неча юз-юз ўғул ва қиз болалар анда ўз ота-оналари бирлан келган эканлар. Музика ўйнаб, болалар танс қилишдилар. Пули бор одамлар ўз болаларига чой ва таом олиб, ичируб-егуздилар. Клубда ҳамма бир хилда, ҳеч бир улуглиқ қилмас эканлар. Анда бир неча русиялар менга мулоҳаза юбориб, клубнинг иморатларини кўрсатиб, чой бирлан меҳмон қилдилар.

Русиянинг бу одати кўб хуш келди. Русиянинг аксарин тамошо қилмоқ учун катта ўйлари ва пуллари йўқлари ул клубга бир йиллик вазъ қилинғон пулни бериб, анда бориб, ўзи ва бола-чакалари тамошо қиладурлар. Биз мусулмонда ул тарихқа расми йўқдур. Бизнинг тамошаларимиз ҳаселида, очуқ жойларда бўладур. Совуқ вақтларда ва ёмғур бўлган вақтда кўб меҳмон чақириб бўлмайду. Аммо русия халқин ул клубга совуқ ва ёмғур вақтларда ҳам борса бўладур. Клуб иморати жуда яхши ва ниссиқ ва равшандур. Музика ҳам хўб яхши ва одамлари боодобдурлар. Катта одамлар, кичкина одамлар ибрат олсалар бўладур. Русия одатининг энг яхши расми шул эканким, русия халқин бекор вақтда ўзининг бола-чақаси ва хотунлари бирлан вақтин хушлиқ қилса бўлуру экан. Яна ул клубда ўзининг ҳар қандоқ ошноларини учратадур. Алар бирлан ишлар тўғрисида сўзлашуб бўладур. Анда ўқумоқ

учун алоҳида уй бордур. Ҳар ким танс қилмоқни хоҳламаса китоб ва газет ўқуса бўладур.

Мен Тошканд шаҳридаги клубда бир неча мусулмонларни борғонини кўрдим ва эшитдим. Мен ўйлайманким, мунинг гуноҳи йўқдур. Балки биз мусулмон халқи русия тирикчилигини кўруб, хурсандлик ва марғуб ишларини ўзимизникига қиёс қилиб, тақлид қилмоқ керакдур.

Русия халқи янги йилнинг аввалги кунида бир-бириникига бориб, янги йил билан муборакбод қилиб, саломатлик ва бахтни тилайдурлар. Алҳол баъзи мусулмонлар ҳам ул расмга тақлид қила бошладилар.

(Юқорида келтирилган қисм Фурқатнинг икки томлик «Танланган асарлар»нинг иккинчи томига, 144-бетга, «Вақтеки русия халқининг энг катта байрами...» деб бошланадиган абзац олдига киритилади).

ШАРИФ ЮСУПОВ

ФУРҚАТ ФАОЛИЯТИНИНГ БАЪЗИ ҚИРРАЛАРИ

Фурқат биографиясининг катта қисмини ташкил этувчи чет эл даври унинг фаолиятида ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ижодкор сифатидаги эволюциясида янги, юқори босқич ҳисобланади. Шунинг учун ҳам кўпгина фурқатшуносларнинг тадқиқотларида, жумладан, Ҳ. Расул, А. Абдуғафуров, Ҳ. Воҳидов, Э. Қаримов, Ж. Усмонов китобларида, В. Зоҳидов, И. Султон, М. Шайхзода, Ғ. Қаримов, Л. Қаюмов, М. Юнусов, С. Мирвалиев мақолаларида атоқли ўзбек маърифатпарвар шоирнинг чет эллардаги фаолияти хусусида бирмунча қизиқарли фикрлар баён қилинган ва ўқувчилар бу ҳақда маълум тасаввурга эга деб ҳисоблаш мумкин. Лекин айни вақтда Фурқатнинг бу давр фаолиятида айрича аҳамиятга эга бўлган бир қанча масалалар тадқиқотчиларимиз томонидан етарлича ёритилган эмас. Бу, биринчи навбатда, Фурқат чет элларда эканида унинг рус тилига, рус тилини ўрганишга муносабати масаласидир. Фурқат Фарғона ва Тошкентда яшаган вақтида рус тилини ўрганиш ҳақида бирор махсус асар ёзганлиги ҳам, бу ғоят муҳим ишга юртдошларини очикчасига даъват этганлиги ҳам маълум эмас. Улка аҳолисини рус тилидан баҳраманд этишдан иборат олижаноб мақсад у вақтларда Фурқат асарларининг ботиний мазмунидангина англашиларди, холос. Чет эл шарқи мамлакатлари ҳаёти билан чуқурроқ танишгани сари Фурқатда ўз ҳамюртларини рус тилини ўрганишга даъват этиш истаги кучайгандан кучая боради. 1892 йил илк баҳорида Истанбулдан йўллаган дастлабки хабарларидан бирида у «русия хати ва тилини батакмил билмағонимға кўб афсуслар қилдим», дегач, «бу мамлакат (Туркия демоқчи — Ш. Ю.) халқи французча ва олмонча хат ва лисон билмоқни ўзларига лозим билур эканлар», деб ёз-

ганлиги маълум. Шу заҳотиёқ у: «Туркистон вилоятларидаги му- сулмон ўрусча хат ва лисон билмоқни гуноҳ билурлар ва фойда- сини назарга олмаслар. Фикр қилсалар керакки, биз халқни ўрус- ча хат ва лисон билмоғимиздин... фойдаси ўзларимизгадир», дея ўша давр Туркистон ҳаёти учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга молик бўлган хулоса чиқаради.

Орадан бир неча ой ўтгач, Фурқат «Кавкабаи носирӣ» номли газетада Европанинг йирик мамлакатларида рус тилини ўрганиш- га катта эътибор билан қаралаётгани хусусидаги махсус материал билан танишади, унда кўтарилган масаланинг халқаро аҳамияти- ни пухта идрок этади ва дарҳол газета материалини тўлалигича кўчириб, «Туркистон вилоятининг газети» ўқувчиларига маълум қилиш учун Тошкентга жўнатади. Газетанинг 1893 йилги сонлари- дан бирида эълон қилинган, лекин ҳали фурқатшунослар назари тушмаган ўша материал тексти қуйидагича: «Давлати кўй-шавка- ти англис муқаррар доштастки, ҳар кадом аз сарбозон ва соҳиби мансабони ў ба мамлакати Россия рафта, таҳсили забони руси бикунад, Илова бар мусрифи сафар аз дувист понд лиран тилло ба зиёда ҳам инъом дода мешавад, ба ҳар тавр мумкин бошад. Тарғиб мекунандки, англисҳо низ дар таҳсили ин илму забон саъй бошанд, забони форси ва араби ва турки ва ҳиндироки, го- либан медонанд» (таржимаси: Шавкатли англиз давлати сарбоз- лар ва сардорлар ва мансаб эгаларининг ҳар бири Россия мам- лакатларига бориб, рус тилини ўргансин деб қарор қилган. Сафар сарфлари учун икки юз понд лира тилло ва ундан ҳам кўпроқ (маблағ) қўшиб берилади. Ҳар қалай англизлар бу илму тилни ўрганишга яна ҳаракат қилинсин, деб тарғиб қилмоқдалар; форс, араб, турк ва ҳинд тилларини эса яхши эгаллаб олганлар). Олди- дан оққан сувнинг қадрини билмаган кишилардек иш тутган ва рус тилини ўрганишга жиддий киришмай турган ҳамюртларига Фурқат чет элдаги газета материали орқали шу тариқа танбеҳ берган, уларни ҳаётини зарурат бўлган бу муҳим ишга даъват этган эди.

Шундан кейинги бутун фаолияти давомида Фурқат рус тилини ўрганишга ҳамюртларини қайта-қайта даъват қилиш билангина чегараланиб қолмай, ўз амалий фаолиятида уларга ўртак кўрсат- ди. Чунончи, Ёркентда истиқомат қилган йилларида Тошкентга махсус хат йўллаб бундай илтимос қилади: «Ёркандда турғувчи ўрус тобеъи Юсуф Қодирхон ўрусча хат ўрганмоқни хоҳлайдур. Марҳамат қилиб бир дона «Самоучитель» юборсалар, зиёда хур- санд бўлурмиз. Мундин бошқа ҳам бирмунча савдогарларни бо- лалари ўрусча хат ўрганмоқни хоҳлайдилар».

Бунда гап М. Орақулов томонидан рус тилини мустақил ра- вишда ўрганувчилар учун 1887 йилда Тошкентда нашр этилган қўлланма ҳақида бормоқда. Бу қўлланмадан Фурқат Тошкентда яшаган йилларида ҳам фойдаланганлиги мумкин. Бинобарин, ёр- кентлик рус тили ишқибозларига бу хайрли ишда шoirнинг ўзи раҳнамолик қилиб, ғоят муҳим маърифатпарварлик миссиясини

бажарганлиги ҳам ҳақиқатга яқин. Фурқат Тошкентда эканида рус тилидаги газеталарни мустақил ўқиганлиги ҳақида манбаларда ҳозирча бирор маълумот учрамайди. Лекин «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1905 йил 6 апрель сонидан босилган «Хорижия шаҳардан ёзган бир ошпоннинг сўзи»да: «Чунончи мен русия газеталарини ҳам ўқудум. Ҳеч қачон ёпун халқини шиквау шикоят қилмайду», дея бу соҳада ўзи эришган катта муваффақиятлардан ҳамюртларини воқиф этган эди.

Фурқатнинг Ёркентда рус тилини анча пухта ўрганганлигини унинг «Туркистон вилоятининг газети» учун мўлжалланган материалларида ва мактубларида кўзга аниқ ташланиб туради.

Фурқат асарлари тилини тадқиқ этган У. Турсун, ва Б. Урунбоев ўзларининг «Ўзбек тили тарихи» қўлланмасида¹ шоир ишлатган 20 чоғли русча сўзни келтириш билан кифояланадилар. Фурқатнинг ҳозирда қўлимизда мавжуд бўлган эълон қилинган ва қилинмаган бей меросига чуқурроқ назар ташласак, уларда 150 чамаси русча сўзлар ишлатилганлиги маълум бўлади. Уларда кредит, вексель, шграф, судья, советник, бронза, танца, клуб, член, стул, печь, консул, фабрикант, билет, фантазия, адрес, медаль, магазин, бошпурт, дўхтур, конверт, вентилятор сингари ўнларча сўзлар борки, У. Турсун ҳамда Б. Урунбоев қўлланмасида бу сўзлар келтирилган эмас.

Фурқат газета учун мўлжалланган материалларида ўзбекча таржимаси мавжуд бўлган бир қанча сўзлар ўрнига русча сўзларнинг ўзини бераверади. Масалан, «темир йўл» ўрнига «железний дорог», «оташ кема» ўрнига «парохот», «шаҳар» ўрнига «город», «мирзо» ўрнига «писарь», «Туркистон вилоятининг газети ўрнига «Туркестанской туземной газет» ва ҳоказо.

Фурқатнинг ҳали қўлга киритилмаган бебаҳо «Саёҳатнома»си ва бошқа қўплаб йирик асарларининг қўлёзмалари топилса, улкан маърифатпарвар шоир ишлатган русча ва интернационал сўзлар доираси яна ҳам кенгайиб кетиши турган гап. Хуллас, Фурқат рус тилини баъзи тадқиқотчилар айтганидан кўра анча мукамал билган, бу гоят муҳим иш билан хорижда яшаган йилларида, айниқса, қаттиқ шуғулланган. Чет элда Фурқат рус тилидан ташқари бир неча тилларни ҳам муваффақият билан ўрганган. Масалан, у Истанбулда бирмунча вақт яшаганидан сўнг ёзган «Эй, сабо» радибли ғазалда Фурқатнинг турк тилини билиши аён бўлса, юқорида зикр этилган «Кавкабаи носир» газетаси афгон тилида эди. «Ҳаблул матин» ва «Песаи ахбор» хусусида фикр юритган материалларида Фурқат уларнинг ҳинд тилида эканини қайд этади. Ниҳоят «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган сўнгги асари «Қавоиди Чин ва умуроти сиёси»ни Фурқат хитой тилидаги манбага — Гуан Шуйнинг китобига асосланиб ёзганлиги маълум.

Фурқатнинг чет эллардаги фаолияти билан боғлиқ муҳим ма-

¹ Ўзбек тили тарихи. Тошкент: Ўқитувчи. 1982.

салалар ҳақида сўзлаганда унинг аниқ фанларни ўрганиш соҳасидаги муваффақиятларига ҳам тўхталиб ўтиш зарур. Тўғри, Фурқат Тошкентда яратган маърифатпарварлик руҳидаги асарларида бу фанларни ўрганиш инсон маънавий камолотида муҳим аҳамият касб этишга ишоралар бор. Бу ўринда «Илм хосияти» шеърисидаги:

Керак ҳар илмдан бўлмақ хабардор,
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор

мисраларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бироқ бу асарларида Фурқат аниқ фанлардан қайсиларини ўрганиш зарурлигини конкрет кўрсатган эмас. Фурқатнинг чет эллардаги фаолиятини тадқиқ этаркан, тожик тарихчи олими З. Ражабов унинг физика, химия, астрономия фанларини анча кенг ўрганганлигини қайд этган эди. Кейинги вақтда илмий истифодага киритилган манбалар З. Ражабов фикрларини анча тўлдирди ва конкретлаштирди. Биз буларга қўшимча равишда ҳали фурқатдошликда жуда кам ўрганган «Қавоиди Чин ва умуроти сиёсий» асаридан бир мисол келтирмақчимиз. Бу асарда Фурқат тўрт физик элемент, яъни олов, сув, тупроқ ва ҳавонинг хоссалари, улар таъсир кучининг ўзгариш сабабларини аниқ материалистик позициядан туриб изоҳлайди. У бундай ёзади: «Ўтнинг ҳарорати ва сувнинг барўдатининг қувваи аслисининг даражаси ҳукамолар ижод қилган асбоблар воситаси билан маълумдур. Бу ўт бирлақ маълумдур. Бу ўт бирла сув ҳар қайси ўз марказида ниҳоятда кучлидир. Тағйири ҳаво ва табдили макон бирла қувван асиллариға нуқсон етиб, филжу жумла ажз бўладур. Аммо ажз бўлмоқларин дуруна зоти кўрмак керакким, аносири арбаъким, оташ ва ҳаво, об ва ҳокдир. Оташни маркази ҳамани устида, фалакка яқиндур. Ул оташни марказида қайдоғ бақувватлиги ҳукамоларга маълумдур. Ва лекин ерда ўз марказида бўлгондек қувваи ҳарорати йўқдур. Муниинг сабаби табдили макондур. Яна қиш кунларида ёз фаслидагидек қувваи ҳарорати йўқдур. Муниинг сабаби тағйири ҳаводур». Материалистик характердаги бу илмий изоҳлар Фурқатнинг дунёқараши масалалари билан бевосита боғлиқдир. У хорижда яшаган йилларида табиат ҳодисаларинигина эмас, балки жамият ҳодисаларига қарашларида ҳам катта ижобий ўзгаришлар содир бўлганини кўрамиз. Фурқат Тошкентда яратган маърифатпарварлик йўналишидаги асарларида шоир жамиятнинг қўйи табақалари манфаатини ёқлаётганидан далолат берувчи айрим имо-ишоралар бор эди. Чунончи: «Гимназия»да:

Ҳама аҳли фаросат тўра ўғли,
Бўлуб гимназия андин мақоми,

«Нағма базми»да:

Кўброғи лекин улуғлардин эди,
Номдору ҳам тузағлардин эди.

«Бал хусусида» асарида:

Келиб русиядан ул неча бисёр,
Мусулмон халқидин ҳам кўб амалдор,

Ниҳоят «Акт мажлиси хусусида» асаридаги:

Улуғлар бор эди ҳам анда ҳар хил,
Баёнға бўлмади фурсат батафсил

сингари мисралар Фурқатнинг симпатияси қўйи табақада эканидан далолат берувчи имо-ишоралар эди (бу ўринда афсус билан таъкидлаш лозим бўлган бир жиҳат шуки, шоир асарларидан келтирилган ва алоҳида эътиборга лойиқ бўлган бу тўрт шеъринг парчанинг атиги биттаси (охиргиси) Ҳ. Расул томонидан нашрга тайёрланган Фурқат танланган асарларига киритилган), холос. Қолган уч парча эса шахсга сиғиниш давридан мерос қолган но-жўя ҳадиксираш оқибатида ҳануз асарлари тўпламларидан қис-қартириб ташланмоқда.

Кейинчалик «Яъқуббек марҳумнинг қўлига тушган Қашғар вилоятининг аҳволи хусусида» деб аталувчи публицистик асарида Фурқат «деҳқон фуқаролар (яъни камбағал деҳқонлар — Ш. Ю.) эҳкан экинларининг ҳосилотининг тўртдан бир ҳиссасини ҳам ўзларига ололмай, қолғонини ҳаммаси улуғларга кетатурғон бўлғони», уйғур меҳнаткашлари «хитой ҳокимлари ва ўз мусулмон улуғларидин алла қанча зулмтаадди кўруб, бу жабр-жафолар хусусида абёт ва ғазаллар тўқигани» хусусида зўр ички алам билан рўй-рост ёзади².

Фурқат турли мамлакатлар ҳукуматлари билан уларнинг халқлари ўртасидаги кескин фарқни анча равшан кўрганлиги унинг Ҳиндистон, Афғонистон, Шарқий Туркистон ҳаёти материаллари асосида ёзган асарларидан ташқари, рус-япон урушига бағишланган асарларида ҳам кўзга ташланиб туради. Адабиётшуносларимиз, айниқса, А. Абдуғафуров томонидан салбий баҳоланган рус-япон уруши ҳақидаги Фурқат шеърлари шоир ҳам Тошкентдаги, ҳам Ёркентдаги маъмурларнинг кундалик таъқиб ва тазйиқи остида иш кўришига тўғри келган ғоят танг бир вазиятда яратилганини асло ёддан чиқармаслик керак. Масалан, Фурқат Тошкентга Остроумов йўллаган ва 1904 йил 24 сентябрда етиб келган бир мактубида «Масарратнома» ҳақида гапириб: «Фармойишларига мувофиқ 31 нчи номра газет мазмунида бир манзума таҳрир айлаб хизматларига юбордим»³ деса, «Туркистон вилоятининг газети»нинг ўша йил 29 майдаги 21 сониди босилган бошқа бир «Масарратнома»нинг кириш сўзида: «Ёрканд шаҳрида Комилжон оқсоқолнинг ишорати бирла» ёзилганлигини ўқувчиларга ошкор қилиш имконини топган эди. Лекин Фурқатнинг буюк ижодкор сифатидаги тадбиркорлик ва жасорати унинг елкасида қасос қиличи ўйнаб

² Туркистон вилоятининг газети, 1897. 13 декабрь.

³ ЎзССР МДА, фонд № 1009, опись № 1, дело 135, 45-бет.

турган ана шу вазиятда ёзган асарларида ҳам кўзга ташланиши айниқса эътиборга лойиқдир. Чунончи, ҳозирда «Рус аскарлари таърифида» деб юритилаётган асарнинг кириш сўзида чоризм бошлаган ва босқинчилик характериға эға бўлган урушни «Русия давлатининг ёпун халқи бирла қилгон муҳорибаси», деб атаса, «Хорижия шаҳардан ёзган бир ошнонинг сўзи»да уни тўғридан-тўғри «Русия салтанати бирла ёпуния халқи муҳорибаси» деб атай-веради. Фурқатнинг бу сўзларини ўқиганда доҳиймиз В. И. Ленин рус-япон уруши ҳақида айтган ҳаммага машҳур фикр беихтиёр ёдға келади: «Бу мустамлакачилик урушини рус халқи эмас, балки рус самодержавиеси бошлади».

Фурқат шу билангина чекланиб қолмайди. Рус-япон уруши ҳақида фикр юритар экан, у рус самодержавиеси бошлаган уруш беғуноҳ япон халқи бошиға қандай зўр фожиалар келтирганини ҳам ўрни-ўрни билан очиб ташлашға муваффақ бўлади:

Бориб Манжурия сори урушда,
 Ёпун халқини турди ўлдурушқа.
 Урушмоқдинки андоқ қон тўкушти,
 Шафақ гўё фалактин ерға тушти.
 Ёпун халқидин андоқ бўлди кушта,
 Қўлуб ул куштаалардин пушта-пушта⁴.

Бу «Рус аскарлари таърифида» асарида тасвирланган фронт даҳшати. Рус-япон уруши мавзуидаги бошқа бир асарида Фурқат самодержавие бошлаган бу урушнинг мамлакат ичкарисидаги оддий халққа келтирган чексиз фалокатларини ҳам тасвирлайди:

Газет мазмуни бирла бу урушда,
 Ушал ёпуиларға кўп зиёндур.
 Эмиш мулки талотўбу паришон,
 Қаҳатдин халқи, дер, муштоқин нондур.
 Қаҳатлик инчунон шиддатда эрмиш,
 Қаён бугдой эрур, қайда сомондур⁵.

Маълумки, бу урушда чоризм, унинг мустамлакачилик сиёсати шармандаларча енгилди. Уруш тугагач, Россиянинг, рус халқининг чет эллардаги душманлари бу мағлубият учун чор самодержавиесини эмас, балки саҳоватли рус халқини айбдор қилиб кўрсатиш пайиға тушдилар, сотқин буржуа матбуотида ана шу чиркин мақсадни кўзлаб ёзилган кўплаб материаллар пайдо бўлди. Ёр-кентда истиқомат қилиб, турли тиллардаги турли мамлакатлар матбуотини кузатиб борган Фурқат уларға жавоб тариқасида ёзган катор асарларида академик В. Зоҳидов ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Урушда енгилишға сабаб қилиб рус халқи ва рус аскари эмас, аксинча чоризм, унинг чиринган системасини айбдор қилмоқчидек кўринади»ки, бу фикр унинг инглиз-бурлар урушида қаттиқ зарба еган Англия ҳукуматини айблаб, бунда инглиз хал-

⁴ Туркистон вилоятининг газети, 1905, 27 август.

⁵ Туркистон вилоятининг газети, 1904, 8 октябр.

қига таъна қилиш ножўя эканини таъкидлаб ёзган қуйидаги мисралари мағзига сингдириб юборилган:

Инглис-бурларнинг воқеотин,
Урушган чоғда бўлгон ҳодисотин,
Газетларда ўқиб кўрдук билурмиз,
Инглисга қачон таъна қилурмиз...
Анга лозим эмас асло таарруз,
Қилур нодон киши бежо таарруз.

Тўғри, Фурқатнинг рус-япон уруши ҳақидаги асарлари бошдан-оёқ шу руҳда ёзилаверган эмас. Уларда биринчидан, ўша асарларни ёзишни буюрган юқори мавқели маъмурларнинг, редакция ва цензуранинг тўсиқларини, иккинчидан, ўз газетхонларига етказмоқчи бўлган асосий фикрларнинг энгилроқ ўтиб кетишини назарда тутиб ёзилган ва подшога, унинг амалдорига хуш ёқадиган анчагина ўринлар ҳам бор. Булар учун Фурқатнинг ўзи: «Қусур ўлса, маоф ўлсун» дея газетхонлардан қайта-қайта уэр сўрайди. Фурқат ижодининг доно тадқиқотчиси М. Шайхзода бундай ҳолларда қандай йўл тутниш лозимлигини айтиб бундай ёзган эди: «Албатта бир санъаткорнинг ижодини текшираётганимизда унинг асарларидаги кўйларни процент ҳисоби билан тақсимлаш, «яхшлик» ва «ёмонлик» категорияларига ажратиш тўғри эмас. Масалан, Фурқат газалларида нечта мисра «оптимистик» ва нечта мисра «пессимистик» кайфиятда эканини ҳисоблаб чиқиш ва шу асосда хулосалар чиқариш илмга ва ҳақиқатга хилоф усулдир». Устоз тадқиқотчининг бу фикрлари Фурқатнинг хорижда яратилган ва рус-япон урушига муносабат билдирилган асарларига ҳам бевоқиф алоқадордир.

Фурқатнинг бутун ижоди учун, айниқса, унинг чет элларда яратган асарлари учун хос бўлган ғоят муҳим бир жиҳат уларда танқидий фикрлар айланма йўллар билан, кўп ҳолларда рамз орқали берилшидир. Бундай ҳолат фақат Фурқат ижодигагина хос бўлмай, XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларидаги қозоқ, тожик, татар ва бошқа халқларнинг маърифатпарварлари ижодига ҳам хос эканлигини шу халқлар маърифатчилигини тадқиқ этган А. Аташер, Р. Ҳодизода, Я. Абдуллин ва бошқа олимлар қайта-қайта таъкидлаганлар. Уша давр матбуотида чоризмини очиқ танқид қилишнинг асло иложи бўлмаган чекка ўлкалар, кичик халқлар маърифатпарварлари учун айланма танқид йўли ягона йўл эди. Фурқатда ҳам шундан бўлак йўл бўлмаган. Буни яхши англаган шоир Тошкентдаги ҳаётининг охириги ойларида ёзилган «Шоир аҳволи ва шоир муболағаси хусусида» номли программ асарига бу масалага махсус тўхталиб, унга ўқувчилар эътиборини жалб этади:

Ёзармиз баса шод бўлса кўнгул,
Ва ё ғамга мўътод бўлса кўнгул,
На ҳол ўлса анга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунга лойиқ қилиб.

Асар мавжуд шароитни ҳисобга олиб ёзилиши, унда асар мазмунидан келиб чиқиб, рамз, яъни кесатиқ ишлагилиши ҳақидаги Фурқатнинг фикрлари шунчаки омади гап эмас. Бу ишни шонр ўз асарларининг ўқувчилар томонидан тўғри тушунилишига, уларнинг ботиний мазмунини англаган ҳолда ўқилишига эришиш учун қилган деб ҳисоблаш ўрнили бўлур эди. Чет элдан газета учун юборган асарларида Фурқат бу масалага кўп марта қайтади. Масалан, «Қасида»нинг кириш сўзида бу асарни хушомадгўйлик деб тушунмасликларини ўқувчилардан умид қилади, «мақсуди асли бошқа ерга реша чеккан»лигини уларга билдиради. «Ҳаблур матин» ва «Несан аҳбор» деган ҳинд матбуот органларида рус-япон уруши тўғрисида чоп этилган материалларнинг «зоҳирий иборати» бошқа бўлиб, «мазмунини диққат билан мулоҳаза қилганда бўлак маънилари маълум бўлиши»га газетхонлар эътиборини жалб этади.

Фурқатнинг чет элдаги фаолиятига оид масалалар орасида унинг она юртидан чиқиб кетиш сабаблари, бу сабаблар қандай воқеалар ва шахслар билан боғлиқлиги ҳам фоят муҳимдир. Чунки бу хусусда Фурқатшунослар орасида кўп йиллардан буён жиддий мунозаралар бормоқда ва масала ҳозирда ҳам узил-кесил ҳал этилган эмас. Шу муносабат билан менинг «Фурқат йўлларида» китобим хусусида «Звезда Востока» журналининг 1986 йил 8-сониди ва бугунги кенгайтирилган илмий совет йиғилишида айтиб ўтилган баъзи фикрларга муносабат билдирмоқчиман.

Бизнинг китобимизга тақриз ёзган уч муҳтарам олим Фурқатнинг чет элга чиқариб юбориш сабабларидан бири сифатида ўша вақтда ўлкада етилиб келаётган ва 1892 йил июнь ойида рўй берган вабо қўзғолонини ҳамда унинг етакчилари Фурқатнинг яқин дўстлари бўлганлигини далил қилиб келтиришимизга кескин қарши чиқадилар. Бунда улар гўё қўзғолон олдиндан тайёрланган эмас, тўсатдан рўй берган, қолаверса, Инъомхўжа, Шарифхўжа, Муҳиддинхўжа қўзғолонга раҳбарлик қилганлари учун эмас, балки унга лоқайд муносабатда бўлганликлари учун жазоланганлар, деб даъво қиладилар. Тақризда ўша даврнинг машҳур кишилари бўлмиш бу уч йирик шахс маърифатпарварлар эмас, балки чоризмнинг содиқ малайлари, меҳнаткаш халқни эзган йирик амалдорлар бўлган деган даъво ҳам қўйилади ва тақризчилар ўз даъволарини исботи учун айрим далиллар ҳам келтиргандек бўладилар.

Аслида эса вабо қўзғолони анча илгаридан тайёрлаб келинганлиги, бу соҳада Инъомхўжа билан Шарифхўжа ташкилий ишлар олиб бorganликлари, бундан бир неча йиллар илгари маҳаллий аҳолининг чоризм зулмига қарши кўтарилишларига раҳнамолик қилганликлари вабо қўзғолони шафқатсизларча бостирилгач Сирдарё областининг губернатори Н. Гродеков Туркистон генерал-губернатори А. Бревскийга ёзган ва ЎзССР Марказий Давлат архивида сақланиб қолган маҳфий маълумотларда рад этиб бўлмайди деган далиллар билан исботланган.

Н. Гродеков қўзғолондан бир ҳафта кейин, 1892 йил 1 июлдаги

маълумотномасида бундай ёзди: «Жаноб олиёларига шуни маълум қилиш шарафига ноилманки, мавжуд маълумотларга кўра: 24 июнь воқеаларига олиб келган ҳаракатнинг энг асосий бошлиғи ва ҳақиқий сабабчиси эски шаҳарнинг собиқ оқсоқоли Инъомхўжа Умрехўжаев бўлган. Мазкур ерли кишининг энг яқин шериклари юзбоши Аҳмадхўжа ва унинг қудаси Усмонхўжадан ташқари Шайх-Хованд Тоҳур даҳасининг қозиси Шарифхўжа ва бошқалар бўлган. Менга шу нарса маълумки, бу кишилар авваллари ҳам шахсан ўзлари ва кўп сонли тарафдорлари орқали оломонга раҳбарлик қилганлар. уни ҳукумат тadbирларига қарши қўзғатганлар. Масалан, адвокат Никитиннинг маъмурий сургунга жўнатилишига олиб келган, жаноб олиёларига маълум, ердан фойдаланиш бўйича агитацияда; ундан кейин бу кишиларнинг ўзлари шаҳардаги мазорларни ёпиш бўйича тарбирларга қаршилиқ кўрсатиб, халқни қўзғатдилар.

Ана шу барча кишиларнинг халққа зарарли агитацион таъсирини билганимдан 24 июнь воқеаси содир бўлган куннинг ўзидаёқ уларнинг ҳаммасини қамоққа олиш тўғрисида фармойиш бердим»⁶.

Орадан яна 16 кун ўтгач А. Вревскийга ёзган маълумотномасида Н. Гродеков бундай дейди: «Терговда худди шу нарса етарлича аниқландики, 24 июнь бетартибликларида шубҳасиз, Инъомхўжа раҳбарлик ролини ўйнаган; ундан кейин Шайх-Хованди Тоҳур даҳасининг қозиси Шарифхўжа ва савдогарлардан Боқижон Дадажонбоев ҳамда Бадалмуҳаммад Инъомхўжа билан яқин алоқаларда бўлиб, унга мабодо бевосита шерик бўлмасалар ҳам, маълум даражада фаол ёрдам берганлар. Утган июнь ойининг 30-сида жаноб олиёларига бутун шаҳар аҳолисидан бўйин эгиб ва шафқат тилаб топширган ҳурматли маҳаллий кишилардан иборат депутатларнинг кейинги уч шахсга қарши берган гувоҳликлари бор. Бу гувоҳлар Шарифхўжа, Боқижон ва Бадалмуҳаммад Инъомхўжанинг бениҳоя яқин одамлари эканлигини шаҳардаги барча энг муҳим ва энг катта тadbирлар уларнинг биргаликдаги кенгашисиз ўтмаганлигини, айниқса, қўзғолондан олдинги охири ҳафталарда масжидларда ўтказилган ва воқеани бевосита тайёрлаган халқ кенгашлари ўз-ўзидан, яъни кимнингдир нуфузли, қатъий қўли аралашмай туриб рўй бериши мумкин эмаслигини узил-кесил маълум қилмоқдалар⁷. Инъомхўжа ва Шарифхўжа 1892 йилги вабо қўзғолонининг ҳақиқий раҳнаمولари бўлганлигини республика Марказий Давлат архивида сақланаётган бошқа кўплаб материаллар, жумладан Муҳаммад Олим, Эшонхон ва бошқа шахсларнинг терговда берган гувоҳликлари ҳам тасдиқлайди⁸. Муҳиддинхўжанинг 1892 йил қўзғолонидаги иштироки чор маъмурияти назарида «жинояткорона» характерда бўлганини, Му-

⁶ УзССР МДА, Фонд № 723, опись № 1, дело № 1, 7-бет.

⁷ УзССР МДА, Фонд № 1, опись № 31, дело № 30, 93-бет.

⁸ УзССР МДА, Фонд № 723, опись № 1, дело № 3—4.

ҳиддинхўжанинг ўз ибораси билан айтганда эса бу қўзғолонда у «мустаҳкам эътиқоди ҳамда ўз-ўзини сайлаган халққа қаттиқ садоқати туфайли жабрланган»ини ўша вақтларда Тошкентнинг эски шаҳар қисми ҳокими бўлган Н. Ликошин кейинчалик Санкт-Петербургда нашр этилган «Пол жизни в Туркестане» деган китобининг 65-бетига аниқ кўрсатиб ўтади.

Тақриз авторлари бу уч йирик шахснинг ўз халқи олдидаги бошқа хизматларини ҳам йўққа чиқариш учун, бир томондан, Инъомхўжа ва Шарифхўжа ўзларига берилган оғир суд жазосини енгиллатиш мақсадида генерал губернаторга ёзган аризаларида чорасизликдан айтган баъзи гапларни дастак қилиб олиб, уларни чор ҳукуматининг содиқ фуқаролари қилиб кўрсатишга уринадилар, иккинчи томондан эса бу уч шахснинг давлат хизматида турган вақтида олган баъзи мукофотларни, хусусан, Муҳиддинхўжанинг Туркистондан борган делегатлар қатори император қабулида бўлганлигини уларга катта айб қилиб қўймоқчи бўладилар. Бу ўринда ҳам масалага юзаки ёндошилганини, унинг асл моҳиятига эмас, сиртқи белгиларига қараб нотўғри хулоса чиқариб юборилганини қайд этмаслик мумкин эмас.

Чунки 65 ёшида 16 йилга каторгага ҳукм қилинган Инъомхўжа билан 77 ёшида уч йилга Астрахань губерниясига сургунга жўнаши керак бўлган Шарифхўжа ўшандай фожиавий аҳволда ёзган аризаларида ўзларини вабо қўзғолонининг ҳақиқий раҳбарлари, чоризм сиёсатида душман кайфиятидаги кишилар сифатида кўрсатишлари, халқ манфаатлари йўлида қилган ишларини кўз-кўз қилишлари керакми? Ахир бу кўра била туриб ўзини жарга ағдариш билан баробар бўлмайдими? Шундай бўлгач, аризада ўзларини гўё чоризм сиёсатида хайрхоҳдек қилиб кўрсатишдан бўлак қандай чора қолур эди? Уларнинг ҳақиқий фаолияти аризада айтилганларнинг бутунлай тескарсин бўлганлигини ўнларча архив материаллари ва бошқа материаллар тасдиқлайдики, уларнинг бир қисмини биз ўз китобимизда келтирганмиз.

Энди Инъомхўжа, Шарифхўжа, Муҳиддинхўжа олган баъзи мукофотларга келсак, буида ҳам тақризчилар пухта мулоҳаза юритмаганликларини қайд этишга тўғри келади. Чунки чор ҳукумати маҳаллий халқ орасидан энг нуфузли зиёлиларни ўз томонига оғдириб олиш учун уларга вақти-вақти билан ана шундай сийловлар бериб турганлиги маълум. Мабодо бу мукофотлар асосий мезон қилиб олинадиган бўлса, Сатторхон, Саидрасул домла, Исоҳқон, Рожий Марғилоний каби қанчадан-қанча фидоий маърифатпарварларни ҳам «чоризмнинг содиқ малайларига» чиқариб қўйиш ҳеч гап эмас. Энди иш юзасидан император қабулида бўлганлик катта айб қилиб қўйиладиган бўлса, Петербургда император хонадонига бир неча марта бўлган, саройдаги ҳашаматли йиғинларда қатнашган Аҳмад Дониш, Комил сингари ҳақиқий маърифатпарварларни ҳам «чоризмнинг эркатойлари» қаторига қўшиб юборишга тўғри келарди.

Тақризчиларнинг Инъомхўжа, Шарифхўжа, ва Муҳиддинхўжа-

ни гўё «халқни эзувчи синф вакиллари» қилиб кўрсатишга ури-нишлари ҳам ҳақиқатга ҳилофдир. Бу ўринда улар Фурқатнинг уч ажойиб дўсти қанчалар камтарин, хоксор ҳаёт кечирганлиги-дан бутунлай беҳабар эканликларини кўрсатиб қўядилар. Шунини айтиш kifояки, вабо қўзғолони вақтида шаҳар ҳокими маҳкама-сига етказилган 1000 сумлик зарарни суд ҳукми билан жазолан-ган 24 айбдордан ундириб олишга қарор қилинган эди. Беш йил-лик мобайнида уларнинг барча тирик ва ўлик моллари мусодара қилиниб, атиги 505 сўм ундирилади. Қолган 497 сўмни бутун шу давр мобайнида ундириш имкони бўлмаганлиги, қўзғолон ишти-рокчилари шир яланғоч одамлар эканлиги бунга сабаб бўлганли-ги ҳақида Тошкент шаҳар ҳокимининг А. Вревскийга махсус ра-порти сақланиб қолган. Ана шу 24 айбдорнинг иккитаси Инъом-хўжа билан Шарифхўжа бўлганлиги маълум. Муҳиддинхўжага келсак, унинг вафоти муносабати билан берилган газета мақола-сида бундай гаплар бор: «У ўзининг катта онласини моддий таъ-минламаган, хўжалигини эса вайрон ҳолда қолдириб кетди. Ай-тишларича, у маҳаллий ер банкидан қарздор бўлиб, бирдан-бир бойлиги бўлмиш ери шу банк томонидан гаровга олинган эмиш, унинг ёш ўғиллари эса мустақил равишда хўжалик юритишга ҳали тайёр эмаслар»⁹.

Шу тариқа хоксорлик билан ҳаёт кечирган маърифат фидоий-ларини, халқ озодлик кураши раҳнамоларини қандай қилиб «халқни эзувчи синф вакиллари» ёки «чоризмнинг содиқ малай-лари» дейишга тил боради. Чоризм ҳеч қачон ўз содиқ малайла-рини Инъомхўжа сингари турмаларда қиритмаган, Шарифхўжа сингари сургунларда дарбадар кездирмаган, Муҳиддинхўжа син-гари хўрлик ва таъқиблар остида ажалдан бурун ўлдирмаган. Бинобарин, революциядан олдинги ўта мураккаб Туркистон ша-роитида иш кўрган ҳар бир зиёлининг ижтимоий-сиёсий қиёфаси-ни белгилашда А. Абдуғафуров, Э. Каримов, Ҳ. Расул сингари уларнинг қандай расмий лавозимларда ишлаганлигига, чор ҳуку-мати томонидан вақтинча сийланган-сийланмаганлигига қараб эмас, балки улар фаолиятидаги етакчи жиҳат қайсилигига, бу фао-лият жаҳмият тараққиётида қандай роль ўйнаганлигига қараб иш тутиш керак. Марксча-ленинча таълимот шунини тақозо этади.

Кези келганда шунини ҳам айтиш керакки, тақризчилар баъзи архив материалларини, революциядан олдинги матбуот материал-ларини сохталаштириш, моҳиятини бузиб кўрсатиш йўлидан бора-дилар. Бу ҳол Муҳиддинхўжага алоқадор ўринларда, айниқса, равшан кўзга ташланади. Масалан, улар Муҳиддинхўжани «Рос-сия империясининг фахрий граждани бўлган» деган даъвои ил-гари сурган ҳолда бунга бирор далил келтирмайдилар. Ваҳолан-ки, агар Муҳиддинхўжа бундай унвонга эга бўлганида унинг ва-фоти муносабати билан берилган таъзияномада бу унвон албатта таъкидланган бўлув эди. Юқорида биз эслатиб ўтган «Туркестан»

⁹ Туркестанские ведомости. 1902. 7 апреля.

ские ведомости»даги катта мақоланинг изоҳида у ҳақда «почетный туземец» деган ибора бор. Лекин бу иборанинг «фахрий граждани деган расмий унвонга ҳеч бир алоқаси йўқ, у ҳурматли маҳаллий одам» деган оддий тушунчани билдиради, холос. Шундай бўлгач, уни ҳақиқий маъносида ишлатиш, йирик маърифатпарварни бадном қилиш учун сохталаштирмастик керак эди. Тақризчилар Н. Остроумов кундаликларида 1892 йил 29 февраль куни қилинган бир қайдни ҳам шундай сохталаштириш орқали Муҳиддинхўжа ҳақида: «аслида у нодон одам бўлган. У рус тилини ўрганишни уят деб билган», деган бемаъни даъво билан чиқдилар. Аслида эса ўша куни генерал губернатор А. Вревский Муҳиддинхўжани қабул қилган чоғида у билан таржимонсиз гаплаша олмастлигини афсус билдирган эди. Шу муносабат билан Н. Остроумов ўз кундалигида Муҳиддинхўжа 27 йил мобайнида озроқ бўлса ҳам русча гаплаша оладиган даражага етмаганини унинг нуқсонли сифатида қайд этгач, «Умуман Тошкент уламолари ва қисман қозилари рус тилини ва русча саводни ўрганишни ўзлари учун уят деб билиб, рус тилидан қаттиқ бегона бўлиб келдилар»¹⁰, деб ёзган. Тақризчилар эса умуман Тошкент уламолари ва қисман қозилари шаънига айтилган бу ачиқ гапни Туркистонда русча таълим ва тарбиянинг фидойи тарғиботчиси, бутун оғли ҳаётини шу муқаддас ишга бағишлаган Муҳиддинхўжага нисбат бериб юбордилар. Ахир Муҳиддинхўжа ўзининг ҳам, Н. Остроумовнинг ҳам бу ҳақдаги ёрқин гувоҳликлари бор, бу нарса тақризчиларнинг ҳаммасига бўлмаса ҳам ақалли А. Абдуғафуровга маълум-ку!

Мана Н. Остроумовнинг матбуот орқали айтган очиқ-ойдин фикри: «Тузма истевдодли ва мусулмонча ўқимишли бўлган Муҳиддинхўжа ўзи рус давлат тилини билишга анча кенг нуқтаи назардан қарар ва буни сира ҳам ноҳўя иш деб ҳисобламас эди. У қисман улағайиб қолганлиги, қисман эса ортиқча эҳтиёткорлиги туфайли рус алфавитини ва баъзи русча ибораларни билар эди. Лекин мавқе жиҳатидан унга тенг бўлган барча шериклари на рус тилини, на русча саводни билар эдилар, ҳозирда ҳам билмайдилар»¹¹.

Энди Муҳиддинхўжанинг ўзидан эшитайлик: «Бу вилоятни ўрусия тасарруф қилганини аввалги вақтларда ва сўнграгиларда ўша ерни фуқаролари ўрусия тил ва хатти ва расмини ўрганмоқ тугулани ўрганмоққа ҳаракат қилмоқни гўёки ўз динларидан чиққандек кўрур эдилар. Халқни бу тариқа назарини аксига ман доим кучим етмаганча ўрусия тили ва хатти ва расмини билмоқни кўб манфаатлик эканини халқга билдирув, насиҳат қилиб, ишонтурув тўрадур эдим. Хусусан, ўн уч йил мударра ичида ўрусча ва мусулмонча таълим оладурғон мактабхонага блуститель бўлуб турган ҳолида ушбу тариқа ҳаракатдин ёнмасдин, болаларга ўрусия таомил ва расмида хат ва тил ўрганиб, тарбият топмоқларига

¹⁰ УзССР МДА, Фонд № 1009, опись № 1, дело № 84. 21-бет.

¹¹ Туркестанские ведомости. 1902. 27 апреля.

имкони борича саъй айладим ва охирида халқга иш билан ибрат кўрсатмоқ учун ўз ўғулларимни русия мактабхонасиغا дохил қилдим ва баъзи халқни бу тўғрида мани ҳаққимга шикоят қилишидан андеша қилмадим. Сунгранги вақтларда Тошканд фуқароларп орасида болаларини ўрусча таълим бермоқга ружулари кўброқ мани бу ишда қилгон тараддудимни самарасидур деб умид қиламан»¹².

Зулмат нчида нурдай порлаб, илғор рус тилига, фан-маданиятига бу қадар ихлос кўйган, фидойиллик, қаҳрамонлик кўрсатган табаррук бир зотни «рус тилини ўрганишни ўзи учун уят деб билган, ниҳоятда нодон одам эди» дейишга тақризчиларнинг қандай тили борди экан?

Хуллас, Фурқатнинг чет элларга жўнаб кетиши ва умрининг охиригача она юртига қайта олмаслигининг сабабларидан бири сифатида унинг ўлкада етилиб келаётган йирик бир қўзғолонда ўзининг илғор фикрли дўстлари Инъомхўжа, Шарифхўжа, Муҳиддинхўжа ва бошқалар билан биргаликда етакчилик қилиши эҳтимол тутилган ва генерал губернаторлик донралари масалаларнинг бу томонини ҳисобга олиб, ҳийла йўлини тутганлар деган тахминини айтганимизда биз юқорида қисмангина келтирилган жуда бой архив материалларига, шунингдек, революциядан илгариги даврий ва нодаврий матбуот материалларига асосланганмиз.

Умуман, Фурқат чет элларда яшаган кўп йиллар мобайнида унинг дунёқарашида, жамият ва табиат ҳодисаларини, халқаро сиёсат масалаларини тушунишда, халқ ҳаётини ўрганиши ва тадқиқ этишида жуда катта сифат ўзгаришлари содир бўлдики, булар барчаси улкан маърифатпарвар шоир фаолиятининг бу даври билан шуғулланишни энг муҳим вазифалардан бири қилиб қўяди.

ШАРИФА АБДУЛЛАЕВА

ФУРҚАТ ТОШКЕНТДА

Зокиржон Фурқатнинг автобиографик характердаги «Саргузаштнома» асари унинг насрда ҳам беназир ижодкор эканлигидан далолат беради.

Мавжуд текст Фурқатнинг «Туркистон вилоятининг газети»да маълум вақтгача босилиб турган мазкур асардан парчалар асосида филология фанлари доктори Ҳолид Расул томонидан тайёрланган ва Фурқатнинг танланган асарлари икки томлигида 1959 йилда эълон қилинган. Филология фанлари доктори А. Абдуғафуров томонидан бу асар тадқиқ этилган.

Зокиржон Фурқатнинг «Саргузаштнома» асарини XIX аср ўзбек насри намунаси сифатида ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўяр эканмиз, ишни бу асарнинг ҳозирги замон ўқувчиси

¹² ЎзССР МДА. Фонд № 1, опись № 27, дело № 1610. 8-бет.

учун тушунарли бўлган вариантини яратишдан бошладик. Хурматли китобхонларнинг эътиборига мазкур ишдан Фурқатнинг Тошкентдаги ҳаётига бағишланган парчани ҳавола этамиз.

Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволати, ўзи ёзғони

1889 йилгача мен Марғинон шаҳрида осойиш нури бирла мунаввар бўлгон эрдим ва дўстлар висоли раҳоткадасида истироҳат топиб оташи бурҳондин тарсон эрдим. Вақтеким аҳволим кўзгуси ҳаводиси шахси нафасидин ғубор топти, саҳройи ғурбат фазоси фарох кўрунуб, сафар иродасини кўнгулға мусаммам қилдим. Марғинон вилоятиким фирдавс нишонлиғ сифати бирла мавсуфдир, офтоб жадъ буржидин тулуъ қилиб, дай шиддати рўз — барўз тараққий айлағон вақтда бейхтиёр сафар айлаб, алас сабоҳ Хўқанди латифким, бандаға мавлид ва маншаъдур, дохил ўлуб, бир кеча-кундуз таваққуф кўргуздум. Андин таважжуҳи хотир азимат жаоибнга айлаб уч кун тай тариқимда кечиб Хўжанд вилоятиким каъбан мақсуднинг нахустин манзилидур, анго дохил ўлуб, Мирзо Насрулло ном бир савдогар дўстум масканиға тушуб, не чанд кун анинг висоқида бўлдум. Бир кун бозорға бориб, расталарни томошо қилиб юрур эрдим, баногоҳ Марғинон вилоятида ошно бўлгон бир хўжандлик киши йўлуқуб, мусоҳаба айлади ва суҳбат қилдим, ривоятини маръи тутуб кулбасиға таклиф қилди. Ул савдогар дўстумдин ижозат олиб, баъдазон бориб, неча вақт анинг хонида меҳмон бўлдим, ва мезбонлиқ қаваидини камоҳува муносиб бажо келтурди. Бақадри иқтидор хотирим пос тутмоқда саъий балиғ кўргузди. Бу арода бир фозил киши бирла мувожиҳат дўст бўлуб, охируламр иртибот касратидин мадрасада анинг ҳузурини мустақил бўлдум ва баъзи илмлар иқтибос қилдим ва ҳар қайда яхши одам ва олим киши бўлса, бориб суҳбатиға мушарраф бўлдум. Гоҳо шеър арбоби бирла мушоира қилдим ва гоҳо тараб асҳоби бирла улфат маҳофилида нишаст кўргуздум ва гоҳо шикор аҳбоби бирла бешаларға бориб кўнгул шаҳбозини ҳаво бердим. Голибан дарё канораларида тафарфужи ҳаво айладим. Қазоро бир кун аҳли ваод аҳбоблар рафоқати бирлаул дарё яқосида моҳий сайд қилмоқ қасдида ҳар фардимиз илкимизда риштаи куллоқ юрур эрдуқ. Талаб дарёсидин саъиймиз домиға ҳаргиз мақсуд моҳийси асир бўлмади. Чун заврақча бирла дарёнинг бошқа тарафиға ўтуб, соҳил устидин раҳгир ўлдуқ, бирмунча мурур воқий ўлгоч, назарға бир коза намоен ўлди, етушуб кўрдуқ. Бир мўйсафид кишиким икки кўзи моҳий интизорини фуласи моҳий каби оқориб, қароси оҳулар дидасиға жой топибдур. Мундоғ нобинонинг даҳр кўзи кўрмогон бўлғой, ул дарёға моҳийлар шастини учун домни дилраболар зулфи янглиғ халқа-халқа айлаб ташлаб ва анинг риштасини умид кафида тутуб, интизор қулоғини ул дом шарфасиға солиб ўлтуродур. Чун бизлар аҳволимиздин муталиъ бўлуб, меҳмон қилмоқ тақозосида нечанд мушфиқона каломлар ароға солди. Қабул кўруб ул коза ичинда саканапазир

Ўлдук. Бас ул нобино белига бир ресмон боғлаб андоғ баҳри пур амвождин шиноварлиқ тариқи бирла ўтуб, ул каноран дарёким бешан беканор эрди, анго кириб чангаллар шохидин синдуруб, ул ресмонким белда камар эрди, анинг бирлан орқасиға олиб ул дарёдин батариқи собиқ мурожнат айлади. Бу даражадаким ул чангаллардин бирор дона яғоч дарёдин сув ичолмасдин ташнаком чиқтилар, баъд ул пари равшан замир бир тоза моҳийини қазонға солиб, ниҳоят эътидолда табх айлаб ҳуғуримизға кетурди, тано-вул айлаб мамнун ўлдук. Андин кайфияти холот ва гузорини авқот масалат ўлунди. Чун баён маъразиға еткурди: ҳамма вақт ул козада ўлтуруб сайди моҳий қилур экан. Нақадар моҳий қайдиға асир ўлса, бозорға сотиб ани (нг) маблағини уч тақсон қилиб, бир ҳиссасини даст иродат топшурғон пириға ва бир ҳиссасини аҳли аёлиға бериб ва боқийсин ўзи важҳи маош қилур экан ва сулук гўшасини тутган дарвеш киши эркан. Илтимос қилдук, ҳақимизда яхши дуолар қилди. Видоълашиб мурожнат маросимини адо қилдук. Бизни худо паноҳиға солди. Намози аср чоғи шаҳарға дохил ўлуб, ўз мақарримизда мутамаккин ўлдук.

Бу наҳжда фақир ҳар кун ул вилоятда ҳар тарафға бориб тамошо қиламоқни ўзумға лозим кўрур эрдим. Ҳар нечук одамлар бирла суҳбат ва нашта айлаб, аҳволидин мутталиъ бўлур эрдим ва жаҳондида кишилардин атроф ва акноф оламидаги ажойиб шай ва фаройиб умурлардин савол айлар эрдим. Хосса ул халқнинг ароларидидаги русум — қонда тафаҳҳусида аксари нописанд ва номағруб кўрунди. Ғолибо мардумлари беҳунар ва бекасб эрмишлар ва аҳли давлат кишилар кам ва бечоралари кўб маълум бўлди. Масалан, ул вилоят халқининг уч ҳиссаси деҳқончилик бирла тирканик қилсалар, бир ҳиссасидин бирмунчаси касби ҳунар қилиб, оз ададлари тахасли илм қилур бўлғай. Ул ерда маъжуд даъвий ҳикмат қилғон ҳақимларини (нг) ҳаммасини жоҳит эътиқод қилдим. Бу далил бирлаким ул халқни (нг) кўзлари хийра бўлса қон олмаққа иштиғол кўргузурлар экан. Аларнинг бу беҳуда муолижасидан кўб кишининг сиҳатиға нуқсон етмоғини мушоҳида қилдим ва об-ҳавоси ҳам номағруб кўрунди, чунким тез-тез ҳаво мукаддар бўлуб, улуг селлар келиб муҳаббат бўлур экан. Мизожим инқилоб топиб, набзим таҳаррукидин буқаламун тахислар падиор ўла бошлади. Ложарам ҳукамо қавликим асафару рофиуддоъ» эрур Анн (нг) мазмунини амалға келтуруб, Тошканд тарафиға азимат тариқани кўргуздим. Тарих бир минг уч юз олтинчи йили моҳи шаввол нисфида дохил ўлуб, Ҳожи Аъзам ном бир ғоибона дўстум бирла мулоқот шарафин топтим. Ул кишининг иқтисоси касратидин мадрасан Кўгалдошда истиқомат айлаб, анинг хони шафқатида кўб неъматлар маҳқулим ўлди, ва ҳаттал — имкон тарбиятимда кўшишлар кўргузди. Майманатлик муолижасидин мизожим беҳбудликка юз қўйди, андак кунда офият даражасиға етуштум. Тўққиз ойғача анда менинг поси хотирим тутуб, ҳурматимнинг риоятини қилди. Бу арода ўзумға лойиқ ишларға машғул бўлдум ва аён ва ашрофи вилоят бирла маъри-

фат пайдо қилдим, қози ва мингбошилар зумрасига таърифимдин иттилоъ ҳосил бўлди, мулоқот иттифоқида алардин шафқатомиз каломлар истимом ўлди. Жаноби асолат дастгоҳи Шарифхўжа эшонким Тошканд вилоятининг аъламул уламосидурлар ва нечанд йил қазо маснадида жулус этмишлари ўзга мамлакатларга ҳам маъруф ва машҳурдур. Ул шарифул вужуднинг суҳбата файз бахшларига мушарраф ўлуб насойиҳи пур фавойидлари дурри лаолийсидин кўнглум ҳуққаси мамлу бўлди ва аҳволимга тафаҳхус юбориб карам юзидин навозиш кўргузуб истифоси ҳол қилдилар. Чун табъимда шеърдин асар кўруб, ҳатто бир-икки ғазал манзурлари ўлуб, тахаллусимдин бирмунча сўз ароға тушти. Фурқат иборатиким, маъниси жудолидур хосият боисидин марғуб кўрунмомиш, бу аснода дигар тахаллус илтимос айладим, эрса қоф бори гарони Фурқат белидин олиб, ҳурмат юзидин ҳарфи ҳо дохил айлаб Фарҳатга табдил қилдилар. Фақир бу тахаллусни ҳумоюн кўруб фол қилдим. Алҳамдулиллоҳким муборак натижалар ҳосил бўлди. Баъдазон бу лақаби тоза ва жадид абётлар бирла иштиҳор топти. Мундин бошқа атроф ва акнофдин бир неча фазилатпаноҳ одамлар мажлисларига лойиқ ва муносиб кўрур, суҳбати файз асарларидин баҳраманд қилдилар.

Хосса ул сиёдатпаноҳи карим табъ Муҳиддинхўжа қозийким ҳоло номлари қазо девонининг дебочасига туғродур, табиатлари фазилат аҳлига мойил эрмиш бир дўст воситаси бирла шинсолиғ муяссар бўлди. Мулоқот ва суҳбат воқиъ ўлуб, аҳволимга шафқат ва марҳамат инҳор қилдилар ва низ тез-тез суҳбатларидан мустафид бўлмоқ ифодасини айлаб масрур қилдилар ва бу ошонда қатбул — ақтоб ҳазрати Шайховандаҳур марқадлари жавориди Маҳмудхўжа ном бир жувонмард киши муҳабюзидин кўз ҳадиқасига мардумак каби висоқида маскан кўргузди. Камоян боғи мардумият шеvasини адо айлади ва ишратандўз аҳли тараб киши эрди, яхши мутриб ва нодир муғаннилар мажлисидин мамнун ва мустағний қилиб, ғусса чаңгидин кўнғилни нажот берди.

Бу айёмларда Хўқанд музофотида Исфара мавзинда мироблиғ амалига мансуб Ҳожи Муҳаммад Зухур ном бир озода йигит бирла Хўқандда васотати дўстлиғ оинини тутмиш эрдим. Иттифоқо бир ҳожат вуқидин Тошканд вилоятига келиб, қадршунослик юзидин тажассус бирла мени топиб, анда бўлмиш кулбасига олиб бориб, аҳволим гузоришидин истифосор қилди. Бирмунча маърази баёнга кетурдум. Баъдаз инқизоий суҳбат Русия шаҳридаги иморатлар тамошосига таклиф айлади, фақир қабул куруб бир, колъяскада ўлтуруб Русия халқининг бино қилғон шаҳрига мутававжжух бўлдук. Анда бориб тамоми кўчаларни кўруб ва иморатларни тамошо айладук. Ҳар кўча бўлак тариқада ва ҳар иморат бошқа тарҳда бино бўлмиш ва ўрта йўллар тош бирла ораста ўлуб, анинг икки тарафи пиёдарав одамлар учун ҳишт бирлан пероста бўлмиш. Ҳар гўшада яхши боғлар тафарруж ва касби ҳаво учун тартиб берилмиш ва катта магазинларким раҳт ва матоълар касратидин баёнга имкони йўқтур. Шуморға кунжойиш

қилмайди. Ногоҳ бир иморати рафиъким гимназия ном Русия халқининг катта низомия мадрасаси эрмиш, манзуримиз ўлуб, бир лаҳза таваққуф ихтиёр айладук. Тархи таъмирига наззора вақф ўлунди. Ул иморатнинг тули тахминан қирқ беш саржин бўлғой иборат бир юз ўттуз беш газ ва иртифон ҳам икки ошёна бирла мураттабдур ва ул тули уч тақсим ўлуб, ҳар тақсим аросида темирдин дарвоза таъбия қилмишлар. Мазкур дарвозаларнинг болоси юқори ошёнада дарсхоналарни йўли бўлмиш. Бизлар бундоқ тарҳи ажиб олий иморатни ҳаргиз кўрмағон эрдук. Ҳушимиз учуб ҳайрон бўлдук. Ул ерда ичкарисини ҳам тамошо айламоқ орзуси кўнглимизга мусаммам бўлди. Аробадин тушуб ул мадраса эшигида таваққуф айлаб хизматкор кишисидин ул гимназия бошлиғига пайгом юбордукким, агар имкон юзидин рухсатлари арзон бўлса кириб, ушбу мадрасани тамошо айласак экан деб. Бир қадар фурсат гузоришидин кейин ул мадраса бошлиғи бизларни чақириб ва кўриб аҳволимиздин хабар сўрди. Чун бизлар Ҳўқанд шаҳридин мунда саёҳат тариқидида келганимизни баён қилдук, анда меҳмонлиғимиз ҳурматидин бизларга марғуб иморатлар бирла сўзлаб ва илм хусусида бир неча нуқталар савол айлади. Бизлардин мувофиқ жавоб эшитиб иқтидоримиздин мутталиъ бўлди. Хусусан фақирнинг илми шеърдин хабардорлигим мавҳуми ўлуб, Русия шуаросининг манзумларидин нақл қилиб ва ул гимназия бошлиғи марҳамат айлаб, ўзи бошлаб юруб мазкур мадрасани саропо тамошо қилдурди ва ул мадрасада саккиз дарсхона мавжуд экан. Ул дарсхоналарда илмдин ва Русия лугатида наҳв, сарф ва мантиқ, назм ва наср ва илми ҳисоб ва лотин тили ва юнон тили ва немис тили ва фаранг тилида, жаҳоннома илми ва тарих илми ва илми ҳикмат ва музика ва тасвир илми ўқулур экан. Ҳар дарсхонага бориб, мударриси бирлан амонлашиб, таълим бермишларини тамошо айладук ва ул ҳурматли гимназия бошлиғидин ул мударрислар ва шогирд болаларни ва таҳсиллари тариқасини савол қилдук. Яхши фаҳм бирла тақрир айлади. У мадрасада ўн икки нафар мударрис бор эрмиш. Алар ҳар қайсилари бир илмга дарс айтур эканлар. Ҳар ҳафта олти кун ичинда жамъи болага икки юз йигирма беш сабақ берилур эмиш. Таҳсил қилларида бир соатда бир дарс сабақ берилур экан. Йил охирида, май ойида, шогирдлар имтиҳон берур эканлар. Анда биринчи ва иккинчи ва учинчи ва тўртинчи дарсхона ул гимназиянинг синфи экан. Ушбу тўрт дарсхонада ўқуб ҳатм қилгон шогирдлар аввал даражада подшоҳлиғ хизматиға лойиқ бўлур эрмишлар. Биринчи чин олгон шогирд имтиҳон бериб гувоҳнома олгон бўлғай. Нисфи гимназияким бешинчи ва олтинчи, еттинчи ва саккизинчидур. Агар ҳар бола бешинчи ва олтинчи дарсхонада ҳатм қилса подшоҳлик ва ҳам аскария хизматиға баланд даражада лойиқ булур экан ва агар еттинчи ва саккизинчи дарсхонада ҳатм қилса бошқа ҳар хил мадрасаларга имтиҳонсиз кирмоғи мумкин бўлур эмиш. Олтун ва кумуш медаль олгон шогирдлар бошқа ҳатм қилгон шо-

гирдлардин кўпроқ ҳурмат кўруб, катта мадрасаларда жой танг бўлса ҳам ўрун топар эрмишлар.

Баъзи шогирдлар касал ва бўлак важҳдин сай қилмагон бўлса имтиҳонга ожиз бўлур экан ва ул шогирд бурунги дарсхонада иккинчи йилга қолур экан. Мазкур акт мажлисида яхши ҳатм қилгон шогирд олтун ва кумуш медаль олур эрмиш ва таҳсилга сустрой ва бесаъй болаларни ўз ота-оналарига ёзиб маълум қилур эрмишлар. Ҳар илм учун, хусусан, илми ҳикмат ва илми тарих учун асбоб ва суратлар мавжуд экан. Ушбунни тамом кўрдук. Агар батафсил баён қилсак калом тавилга анжом топар.

Гимназия мадрасада ўқуйдургон шогирдлар ҳар кун меъёрлик сабақларини ўтқориб бўлуб, баъдаз такрор бошқа ҳар хил китоб ўқумоққа машғул бўлур эканлар. Гимназияда подшоҳликдин икки китобхона бўлуб, бири мударрислар учун ва бири шогирдлар учун эмиш ва ҳар ул мадраса учун бир махсус табиб бор экан. Ҳар кун келиб шогирдларни кўруб, саломатлиғлари учун об-ҳаво хусусида кўб диққат кўргузур экан. Градус ном асбоб бирлан гарму сард меъёрини билиб ўн тўрт даражада иссиқни тутар эканлар. Ҳар кун дарсхоналарни вентилятор ном асбоблиқ равзанини очиб, эски ҳаволарни чиқариб, теризалардаги махсус кичик даричаларни очиб богдиқ тоза ҳаво кирғизур эканлар. Чунки Русия ҳукамолари қавлида бир уй ичинда одам жамият бўлса, тоза ҳаво аларнинг дам олиши бирлан бузулур экан. Агар ушбу бузулгон ҳаво ўшал уй ичинда айланиб юрса, албатта, анда бўлмиш одамларнинг саломатиға нуқсон еткурадурмиш. Бу сабабдин русиялар кўб эҳтиёт қилур эканлар. Чунончи, ул дарсхоналар вусаъти мазкур болалар ададиға мувофиқ бўлур экан. Чунончи, бир болага бир саржинлик жой таъйиндур. Касал шогирдлар гимназияда бўлса ҳаттал имкон анинг саломатиға тараддуд қилур эканлар ва ул мадрасада ўқуйдургон етим ва бечора болаларға либослари ва китоб ва бошқа керакли нарсалар учун ҳада қилиб пул берилибдур. Бир неча камбағал етим бола гимназияда донм турадур ва ҳам аларға ётмоқ учун мадрасада махсус уйларда кроватлар бордур. Хулласул калом, бизлар ул мадрасада ажойиб ва ғаройиб тартибларни кўруб таажжуб қилдук ва ул халқнинг илм хусусидаги қавонд — русумлари ва аҳли илм учун жорий қилгон тартиблари бизға кўб марғуб кўрунуб, кўб истиҳсон буюрулди. Баъдазон видоълашиб муроҷият айладук. Келиб ўз аҳбобларимизға ул гимназияда кўрган ва эшитганларимизни баён қилдук, алар ҳам завқланиб кўрмоқ орзусида бўлдилар. Мен ул хусусда йигирма-ўттиз байт маснавий шеър қилиб, ул гимназия бошлиғиға ирсол айладим. Ул киши қабулға олиб газетға бостурди.

Ва бир неча вақт ародин кечиб ул мадрасада акт мажлиси бўлуб, генерал-губернатор, военный губернатор, мактаб ва мадрасаларни (нг) катта нозирни, аскарни улуглари ва катта тўралар ва болаларнинг ота-оналарини жамият қилибдурлар. Ул мажлисида илми тарихдин Зулқарнайн хусусида бир тасниф ва гимназиянинг аҳволи хусусида бир дафтар ўқулуб ва музикалар чолиниб улуг

тамошо бўлди. Мен ҳам ул гимназия бошлиғи ишорати билра борин наззора айлаб турдум. Ул мажлисда бўлгон воқеаларни ҳам эллик-олтмиш байтдин зиёд маснавий айлаб сипориш айладим. Ул ҳам газетда босилиб, русия ва исломия аросида иштихор топти ва неча мартаба театр ном русия халқининг тамошохонасига бориб андаги ўюн — тақлид тартибларини кўрдим. Аларнинг кўрсатган тамошоси — ҳунарлар бизнинг масхарабозидек маҳз кулгу учун эмас экан, балки ибрат учун экандур. Бу тариқадаким ўтган замондаги одамларнинг аҳволини ва кечурган тирикчиликларини ва ул мардум ароларида бўгон муомилаларни тақлид қилиб кўрсатур экан ва баъзи кулгулук ўюнлар бўлса боргонлар андин ҳам ибрат ва ҳам хурсандлик истифода қилур эканлар. Ул тамошохога катта бир олий иморат ўлуб, анда эркак ва хотинлар келиб ҳаммалари курсида яхши одоб тутуб ўлтурур эканлар. Бу сабабдин анда уётлик ўюн ва уётлик сўз мутлақо бўлмас экан. Бу бобда ҳам қилгон манзумаларим газетда мунташирдур. Мен ҳарнаким кўрдум фикрим юбориб ёздим, баъзи одамларга менинг ўшандоқ мазмунларим марғуб бўлмагандур ва лекин менинг кўнглумдаги аҳвол бўлак одамларга маълум эмасдур ва менинг кўнглумнинг ичинди хабардор бўлмаганларга ташқаридин қиёс бирлан бир нимарсага ҳукм қилмоқлари мушкулдур.

Ул гимназия бошлиғи билра ошнолик рабти арога тушуб рафт-омад пайдо бўлди. У киши воситаси билра Русия аҳлини кўброғига шино солиб муяссарим бўлди. Хусусан жаноби генерал-губернатор марҳамат қилиб менга бир тўн инъом берганларини баланд даражада билиб турдим. Гимназия бошлиғи мени шеър бобида бу оз қадр — иқтидоримни кўруб ва қадрига етиб ҳаттал — имкон аъло даражада нодир мазмунлар билра адо топмоғини ишорат қилди.

...Соғлиғим ўзгариб қон томирим ҳаракатидан турли-туман ҳолатлар пайдо бўла бошлади. Шунинг учун табибларнинг «сафсар касалликни кеткизади» деган иборалари мазмунини амалга ошириб Тошкент тарафига йўл олдим.

Тарих 1306 йил шаввол (1889 йил июнь) ойи ўрталарида Тошкентга келиб Ҳожи Аъзам исми билр гойибона дўстим билан учрашишга мушарраф бўлдим. У кишининг қайта-қайта таклиф қилгани (сабабли) Қўқалдош мадрасасида яшаб, унинг дастурхонидан ноз-неъматлар тановул қилдим. (Дўстим) менинг тузалиб кетишимга қўлидан келганча ёрдамлар қилди.

Мўл-кўлчилик давосидан мизожим яхшилана бошлади, оз кунда соғайиб кетдим. Тўққиз ойгача (дўстим) бу ерда кўнглимга қараб ҳурмат эътибор қилди. Бу орада (мен ҳам) ўзимга муносиб ишларга машғул бўлдим. Вилоятнинг кўзга кўринган ва мартабали кишиларидан таниш-билиш пайдо қилдим. Қозн ва минг-бошибилар гуруҳида менинг таърифимдан хабар топдилар. Шариф-хўжа эшон Тошкент вилоятининг энг биларгон олимларидандир. (У кишининг) неча йил қознлик мансабида ўтирганлари ўзга мамлакатларга ҳам маълум ва машҳурдир. (У) шариф вужудлининг

файз бахш суҳбатлариға мушарраф бўлиб, фойдаси кўп суҳбатлари дуру лаълларида кўнглининг қимматбаҳо тошлар солинадиган қутиси тўла бўлди. (У киши) аҳволимга қизиқиб, марҳаматлар кўргузуб сийладилар, ҳолимни сўрадилар. Чунончи, табиатимда шеърятдан асар кўриб, ҳатто бир-икки ғазалим манзур бўлиб, тахаллусим тўғрисида бирмунча сўз ўртага ташладилар. «Фурқат иборасининг маъноси жудоликдир, яхшиликдан дарақ бермаслиги сабабли номаъқул кўринди. Шунда мен (у кишидан) (менга) бошқа тахаллус айтишларини илтимос қилдим. Улар эса тоғдек оғир юкли «қоф» ҳарфини Фурқат белидан олиб ҳурмат юзасидан ҳарфи «ҳо»ни киргиздилар ва Фарҳатга айлантirdилар. Мен бу тахаллусни омад келтиради деб ўйладим. Оллоҳга шукрлар бўлсинки муборак натижалар ҳосил бўлди. Ундан сўнг бу янги ва асл ном байтларда суҳрат топди. (Шарифхўжа қозидан) бошқа яқин-узоқда бир неча фазилятпаноҳ одамлар мажлисларига лойиқ ва муносиб кўриб, файзли суҳбатларидан баҳраманд қилдилар. Хусусан, юқори мартабали ва қарамли табиат эгаси Муҳиддинхўжа қозидур, ҳозирда уларнинг номлари қозилар девонининг дебочаси юксак нишондир. (У кишининг) табиатлари фазл эгаларига мойил экан. Бир дўстим орқали у киши билан танишишга муяссар бўлдим. Яна тез-тез суҳбатларига эришмоғимни маслаҳат бериб, хурсанд қилдилар.

Бу вақтда қутблар қутби ҳазрати Шайхованд Таҳур қабрлари яқинида Маҳмудхўжа исмли бир жувонмард киши муҳаббат юзасидан кўз қорачиғида мардумак каби менга ўз уйдан жой кўрсатди. Шунингдек, одамгарчилик боғининг одатларини адо этди. Ишрат ва хурсандчилик аҳлининг кишини эди, яхши созанда ва водир ашулачиларнинг мажлисидан тўқ ва мамнун этиб хафачилик чангидан кўнглимга нажот берди. Бу кунларда Хўқанд музофотининг Исфара деган жойида мироблик амалига мансуб Ҳоджи Муҳаммад Зухур исмли бир соф кўнгилли йигит билан Хўқандда дўст тутинган эдим. Иттифоқо (у) бир иш юзасидан Ташкент вилоятига келиб, қадрдонлик юзасидан мени излаб топиб, шу ерданги уйига олиб борди ва ҳол-аҳволимни сўраб билди. Бошимдан ўтганларни бирмунча сўзлаб бердим. Суҳбатимиз тугагач, Русия шаҳридаги иморатлар томошасига таклиф қилди, мен (унинг) таклифини қабул қилдим. Бир қоляскага ўтириб Русия халқининг бино қилган шаҳрига юз тутдик. У ерга бориб ҳамма кўчаларни кўриб иморатларни томоша қилдик. Ҳар бир кўча ўзгача усулда ва ҳар бир бино ўзига хос қурилишда бино бўлган. Йўл ўртасида тош билан ораста этилиб, унинг икки тарафига пиёда юрувчилар учун ёширт териб чиқилган. Ҳар жойда яхши боғлар сайр томоша учун ва истироҳат учун тартиб берилиб, катта магазинларини кийим-кечак ва матолари кўплигидан баён этишнинг имкони йўқ — са-ноққа сизмайди.

Ногоҳ бир юксак иморатни кўрдик. Бу гимназия номли Русия халқининг катта тартибли мадрасаси эмиш, кўнглимизга ёқиб бир неча дақиқага кириб ўтишни ихтиёр этдик. Бинонинг қурилиш

планни томоша қилдик. Ҳар бир кўча ўзгача усулда ва ҳар бир бино ўзига хос қурилишда бино бўлган. У иморатнинг узунлиги тахминан 46 саржин¹ 135 газ²дан иборат бўлиб, баландлиги икки қават. У уч қисмга бўлинган бўлиб, ҳар қисмига орасига темирдан дарвоза қилинган. Мазкур дарвозаларнинг юқори қаватида дарсхоналарнинг йўли бор. Биз бундоқ қурилиши ажойиб олий иморатни ҳеч кўрмаган эдик, ҳушимиз учиб ҳайрон қолдик.

Шу онда (бу бинонинг) ичкарисини ҳам кўриш орзуси кўнглимизга қаттиқ ўрнашди. Аравадан тушиб бу мадраса эшигида тўхтаб хизматкор кишидан бу гимназия бошлиғига хабар юбордикки, агар имкони бўлиб рухсат этсалар келиб, ушбу мадрасани томоша этсак деб. Бир оз вақт ўтгандан кейин гимназиянинг бошлиғи бизларни чақириб кўриб, аҳволимиздан хабар сўради.

Бизлар Ҳўқанд шаҳридан бу ерга саёҳат учун келганимизни баён қилдик. У меҳмонлигимиз ҳурматидан бизларга ёқимли сўзлар билан сўзлаб, илм тўғрисида бир неча саволлар берди. Бизлардан муносиб жавоблар эшитиб иқтидоримиздан хабардор бўлди. Хусусан, менинг шеърят илмидан хабардорлигимни фаҳмлаб, Русия шоирларининг шеърларидан келтириб, гимназия бошлиғининг ўзи таклиф қилиб йўл бошлаб гимназиянинг бошидан охиригача томоша қилдирди.

Бу гимназияда саккиз дарсхона мавжуд экан. У дарсхоналарда илмдан рус тилида грамматика, синтаксис, логика, шеър илми, адабиёт, арифметика, латин тили, юнон тили, немис тили, француз тили, география, тарих, физика, музика, расм дарсларини ўқитадилар. Бир-бир дарсхоналарга бориб муаллимлар билан саломлашиб, таълим беришларини томоша қилдик. У ҳурматли гимназия бошлиғидан муаллимлар ва шогирд болаларнинг дарс ўқитиш усулларини сўрадик. (У бизнинг) фикримизни яхши тушуниб, баён қилди: бу гимназияда ўн икки нафар ўқитувчи бор экан. Уларнинг ҳар қайсилари бирор фандан дарс берар эканлар. Ҳар ҳафта олти кун ичида ҳамма болаларга икки юз йигирма беш дарс берилар экан. У ердаги биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи дарсхона гимназиянинг синфи экан. Ушбу тўрт дарсхонада ўқиб тугатган ўқувчилар аввалги даражада подшоҳлик хизматига лойиқ бўлар экан. Чунки бу дарсхонада имтиҳон топшириб гувоҳнома олган бўладилар. Гимназия ярми бешинчи, олтинчи, еттинчи ва саккизинчи синфдир. Агар ҳар қайси бола бешинчи ва олтинчи синфни тугатган бўлса, подшоҳлик ва армия хизматига юқори даражада лойиқ бўлар экан. Агар еттинчи ва саккизинчи синфни тугатса, бошқа хил (юқори) мактабларга имтиҳонсиз кириши мумкин бўлар экан. Олтин ва кумуш медаль олган ўқувчилар ўқишни битирган бошқа болаларга кўра кўпроқ ҳурмат кўриб, бошқа юқори мактабларда жой танг бўлса ҳам ўрин топар эканлар.

Баъзи ўқувчилар касал ёки бирор сабаб билан (яхши) ўқишга ҳаракат қилмаган бўлсалар имтиҳон топшира олмас эканлар, ундай ўқувчилар аввалги синфда икки йилга қолар экан. Айтилган

акт мажлисида (имтиҳонлардан) яхши ўтган ўқувчи олтин ва кумуш медаль олар эмиш. Уқишда сусткаш ва тиришқоқлик кўрсатмаган болаларнинг ота-онасига (хат) ёзиб маълум қилар эмишлар.

Ҳар бир дарс учун, хусусан, физика ва тарих учун асбоб ва суратлар мавжуд эмиш. Шуларнинг ҳаммасини кўрдик.

Гимназияда ўқийдиган болалар ҳар куни белгиланган дарсларини ўтиб бўлиб сўнг такрорлаш билан ёки бошқа хил китоб ўқиш билан шуғулланар экан. У гимназияда подшоҳликнинг икки кутубхонаси бўлиб бири ўқитувчилар учун, бири ўқувчилар учун экан. Яна бу гимназия учун махсус табиб ажратилган экан. У ҳар куни келиб ўқувчиларни кўрар соғлиқлари учун керак ҳарорат бўлишига кўп диққат кўргузар экан. Градус ном асбоб билан иссиқ-совуқ меъерини билиб, ўн тўрт даража иссиқ тутур эканлар. Ҳар кун дарсхоналарга винтелятор ном асбоб ўрнатилган дарчасини очиб боғдан тоза ҳаво киргизар эканлар. Чунки рус табибларининг гапига қараганда бир уй ичида одам тўпланса, тоза ҳаво уларнинг дам олиши билан айнир экан. Агар ушбу бузулган ҳаво ўша уй ичида айланиб юрса, албатта у ерда бўлган одамларнинг саломатлигига нуқсон етар экан. Шу сабабга кўра руслар эҳтиёт қилар эканлар. У мадрасада ўқийдиган етим ва бечора болаларга кийим-кечак ва бошқа керакли нарсалар учун ҳадя қилиб пул берилибди. Бир неча камбағал етим бола гимназияда доим туради ва ҳам уларга ётмоқ учун махсус хоналарда каравотлар бор. Хулласи калом биз у гимназияда ажойиб фаройиб тартибларни кўриб ҳайратландик. У халқнинг илм соҳасидаги қонуноқидаларни ва илм аҳли учун жорий қилган тартиблари бизга жуда маъқул бўлиб, таҳсинимизга сазовор бўлди. Сўнгра хайрлашиб изимизга қайтдик. Келиб ўз дўстларимизга гимназияда кўрган ва эшитганларимизни баён қилдик, улар ҳам қизиқиб кўрмоқ истагида бўлдилар. Мен бу ҳақда йигирма-ўттиз байт маснавий ёзиб ўша гимназия бошлиғига юбордим. У киши қабул қилиб газетада бостириди. Орадан бирмунча вақт ўтиб ўша мактабда акт мажлиси бўлди. Генерал губернатор, военный губернатор, мактаб ва мадрасаларнинг катта назоратчиси, армия мансабдорлари, катта амалдор ва болаларнинг ота-оналарини жам қилибдилар. Бу мажлисда тарих илмидан Александр Македонский ҳақида бир тасниф ва гимназиянинг аҳвали тўғрисида бир дафтар ўқилиб, сўнг музикалар чалиниб, катта томошалар бўлди. Мен гимназия бошлиғининг ишораси билан бориб томоша қилдим.

Мазкур мажлисда бўлиб ўтган воқеаларни ҳам эллик-олтмиш байтдан зиёд маснавий қилиб топширдим. У ҳам газетада босилиб руслар ва мусулмонлар орасида шухрат топди.

Неча маротаба театр номли русия халқининг томошахонасига бориб, у ерда ўйин тартибларини кўрдим. Уларнинг кўрсатган томошаси бизнинг масҳарабозликдек нуқул кулгу учун эмас экан, балки кишиларнинг ибрат олиши учун экан. Бу шундай эканки,

Ўтган замондаги одамлар ораларида бўлган муомилаларни тақлид қилиб кўрсатар экан, баъзи кулгули ўринлари бўлса, борганлар ундан ҳам хурсандчилик олар эканлар.

Бу томошахона катта ва олий иморат бўлиб, унда эркак ва хотинларнинг ҳаммаси курсида одоб билан ўтирар эканлар. Шунинг учун бу ерда уятли ўйин ва уятли сўзлар мутлақо бўлмас экан. Бу хусусда ёзган шеърларим ҳам газетада босилган. Мен нимаики кўрдим, фикримни ёзиб юбордим, баъзи одамларга ўшандай мазмундаги асарларим ёқмагандир, лекин менинг кўнглимдан хабардор бўлмаганларга бирор нарсага ўхшатиб ҳукм чиқаришлари мушкулдир. Уша гимназия бошланғи билан дўстлик алоқалари ўрнатилиб, ўртада борди-келди пайдо бўлди. Бу киши орқали Русия аҳлининг кўпчилиги билан танишишга муяссар бўлдим, хусусан жанобни генерал губернатор марҳамат қилиб бир тун инъом қилганини мамнуният билан эшитдим. Гимназия бошлиғи менинг шеър ботида оз қадрланган қобилиятимни кўриб ва қадринга етиб имкони борича аъло даражада камёб мазмунлар билан юзага чиқажаклигига ишорат қилди. У кўпинча мендан ислом мадрасаси ҳақида сўраб эди. Иттифоқо бир кун суҳбатлашиб қолдик. Ислом мактабларининг таълим услубларидан сўз очилиб мендан болалик вақтларимдан бошлаб мактабда қай тариқа ўқиганимни ва бошланғич мактабдаги тартиб ва тadbирларни баён қилиб беришимни сўради. То ҳозиргача саргузаштимни сўраб сўзлашни буюрди. Алқисса, мен ўзим бошимдан ўтган воқеаларни яхши фикр билан ёдга олиб сўз тизимига тердим.

(Мен) Марғилонда бўлган вақтимда савдогар кишиларда бирор газетани кўрсам олиб ўқир эдим. Ундан кўп хабарлар ва ажойиб сўзлар англаб ажабланар эдим. Лекин газета ҳақидаги ҳақиқатни билмаганлигим сабабли эълоннома деб ўйлар эдим. Бора-бора унинг газеталигини, мамлакат ичкарисидаги ва чет элдаги хабарларни Русия қўли остида бўлмаган кишиларга билдириш учун Тошкент шаҳрида босилган қоғозлигини билдим. Аммо унинг қандай босилгани тўғрисида кўп ўйлардим. Масалан, хаёлимга келдики, катта бир темирдан ясалган тахтага хат ўйиб ёзилиб, ундан қоғозларга босилармикан деб. Агар бу йўл билан бўлса, кўп қийинчиликлар билан босилса керак. Чунки ҳар ҳафта бошқа бир (темир) тахтага хат ўйиб ёзилиши керак, ваҳолонки барча хатни бир ҳафтада ўйиб ёзиб бўлиш мумкин эмас. Мендан бошқа марғилонлик кишилар ҳам шундай ўйлар эканлар. Тошкент шаҳрига келиб, Лахтин босмаханасини бориб томоша қилган вақтимда ҳар хил машина ва асбобларни кўрдим. Кичик-кичик ёғоч қутиларда қўрғошиндан тайёрланган мусулмонча ва русча ҳарфлар алоҳида алоҳида турар экан. Керак вақтида босма устаси нухага қараб у ҳарфларни бирлаштириш билан ҳарфларни ҳосил қилиб тартиб билан терар экан. Шу усул билан ҳарфлардан тайёрланган йўлларни мустаҳкамлаб, катта машинага қўйиб, устига қоғоз ёпиб босар эканлар. Гўёки машинанинг ўзи бу ҳарфларни чоп этибди. Икки газета ва Русия китоблари, маҳкамалар эълонлари судьяхоналарнинг чақирув қоғозлари унда босилар экан. Чоп машиналари

аввал қоғозларни юзига дори бериб, уни қуритиб тайёр қилиб дори билан таркиб тошган сиёҳи билан чиройли ёзувчи котибга ёздириб оладилар. Шу усул баян ёзилган китобатни бир текис тошга ўтказиб, у тошни катта машинага ўрнатиб қанча хоҳлаган бўлса (ўшанча) қоғозга босадилар. Бу машина пўлат ва темирдан ясалган бўлади. Унинг катта бир чархи бўлади. Бир чаққон йиғит уни айлантириб туради. Шу ҳолда бир ғалтак ўша хат ўтган тошга сиёҳ беради ва бир киши ўша тош устига қоғоз қўяди. Шу заҳоти машинанинг бир ясси темир асбоби келиб босиб ўтади. Яна бир асбоб пайдо бўлиб, босилган қоғозни ташқарига чиқариб ташлайди. Мазкур чарх айланганда у тошга сиёҳ бериб, ҳам босилиб, ҳам босилган қоғоз чиқарилади. Шу йўл билан мазкур бир тош юзидаги ёзувдан бир неча минг босилиши мумкин. Босмахонада ўшандай машинадан беш-олтита бордир. Тахта тошлар ҳам қўй. Бу босмахонада мусулмон ва рус кишиларидан кўп киши ишлайди.

Қайси бир китобни хоҳлаган савдогар руҳсат олиб, у босмахона мутассадиси билан баҳолашиб неча минг китоб лозим бўлса, ҳаракат қилиб бостиради. Ҳар бир варақ учун бир моҳир котибни топиб, у китоб неча варақ бўлса парҳини баҳо қиладилар. Масалан, бир юз варақ бўлса 25 сўм беради. Қоғоз ва сиёҳни босмахонадан келтириб берадилар. У котиб ҳар уч кунда саккиз варақ ёзиб, босмахонага олиб бориб беради. Масалан, бир киши «Девони Фузулий ва Лайли Мажнун»ни чоп қилдирди. Бир минг (та) китоб минг сўм билан тайёр бўлди. Ҳар донаси бир сўм қирқ тийиндан сотилибди. Бир мингтада икки юз сўм фойда бордир.

* * *

Бир кун гимназия илм ҳайъатининг мударриси Назаров номли сураткашнинг суратхонасига йўлим тушди. У ерда ажойиб нарсаларни кўрдим. Суратхоналарнинг деворларида келишган йиғит ва чиройли қизларнинг суратлари гоят турли ва ниҳоятда тароватда туширилгандирки, у хонага (ҳатто) Хитой суратхоналарининг рашки келади. У сураткаш Назаров тўра дўстлик юзасидан ҳурмат қилиб ўзида бор асбобларини бир-бир кўрсатди. Сурат олиш учун лозим бўлган дорилар ва асбоблар ҳақиқатини баён қилди. Тасвир илмидан бир мисол кўрсатмоқ учун бир кишининг суратини олиб ҳузуримга келтирди. Унинг қилаётган ишини бошидан охиригача кузатиб турдим. Шу усулда эканки, аввал бир қоронғи хонада махсус пёлага дори суртиб ва қуритиб, сўнг ёруқдан сақлайдиган асбоб ичида сақлар экан. Чунки ёруғ тушса мазкур дорининг қуввати кетар эмиш. Ундан сўнг, уч оёқли бир асбоб устига ойна қўйилган бўлар экан, суратга оладиган одамни (асбобдан) беш олти газ наридаги курсига ўтказиб, мазкур ойна юзидан тўсиқ олинганда машина орқасидаги бошқа ойнага бу ойнанинг акси худди ўзидек бўлиб тушар экан. Ҳатто кийимларининг ранги ва нақши ҳам кўринар экан. Бу мўъжизани кўриб ҳайрон бўлдим. Бу (иш) сурати олинадиган кишининг машинадан қанча миқдор масофада ўтириш кераклигини аниқ билдиш учун қилинади. Одамни керак жойга ўтиргизиб, сураткаш машинанинг орқасидаги ойнасини олиб машинанинг олдини қопқоқ билан

ёпиб, орқа тарафидан алоҳида таркиб топган дорн суртиб ювиб, ундан кейин у ойнани ёруқда турган одамга унинг суратини кўрсатади. Ундан кейин у ойнанинг тагига алоҳида дорн суртилган қоғоз қўйиб, тўрт бурчакли ёғочга маҳкамлаб ёруқ жойга қўйилади. Беш-ўн дақиқа ўтгандан кейин у қоғоз олинади ва ҳўлланиб ойнанинг тагига қанча сурат керак бўлса бошқа-бошқа қоғозлар қўйилади.

Шунга мувофиқ сурат ўтган қоғоз қуритилиб, бир қалин қоғозга ёпиштирилиб темир машина билан тўғриланади. Суратнинг туширилиши керак бўлган жойларини сураткашчининг ёрдамчиси нолик дока ва сиёҳ билан тузатади. Ун икки дона кичик сурат учун олти ёки тўрт сўм олинади.

Ҳозирги вақтда баъзи мусулмонлар ҳам шу йўл билан ўз суратларини олдирдилар. Сураткаш менга айтдики, ҳозирда сурат машинаси билан осмондаги юлдузлар ва чопиб бораётган отлар сурати олинади деб.

* * *

Руси халқининг катта байрами пасха келиб 20 апрель шанба кун кечаси Русия шаҳрида тўп отилиб, Қализе минорасидан занглар овози чиқа бошлаган вақт мен бу байрамнинг ўтишини кўриш учун бориб Қализо яқинида туриб томоша қилдим.

Қализо атрофида ва кўчаларда сонсиз чироқлар ёқилган эди.

Русия халқидан шунча кўп йиғилган эдики, катта Қализе ичига сиғмай кўпчилиги ташқарида турар эдилар. Уша вақт ҳамма рус халқи қўлларида ёғоч шам тутиб, ўз одатларича ибодат қилдилар. Бир оз вақт ўтиб ҳаммалари Қализе ичидан чиқиб, мазкур черков атрофини айландилар. Сўнг бир неча махсус дуони баланд овоз билан ўқиб, ҳар хил рангли чироқлар ёндирдилар. Катта эшикка келиб тўхтаб, имомлари бирмунча дуо ўқиб, қўрғондан бир неча тўплар отилгандан кейин яна халқ Қализо ичига кириб, икки ярим соат дуони одатда ўша кализода қилар экан. Дуо қилгандан кейин кализода ўша Русия тўралари жаноб генерал губернаторни табриклаб, ундан сўнг ўша баланд даражали уйга бориб ифтор қилар эканлар.

Учинчи соатда эрта билан ҳамма тўралар ундан ўз уйларига бориб ухлар эканлар.

21-апрель, яъни ақшанба кун эрта билан эркаклар ошналари-нинг уйига бориб табриклаш учун визит қилар эканлар.

Иккинчи кун хотинлари ҳам ўз тартиби билан аввал пастрлари баланд (мартаба) дагиларникига бориб жавобан табриклар экан. Бу визит вақти бир неча дақиқадан ортмас экан. Ва баъзилари уйларига бориб кирмасдан ўзининг номи ёзилган бир парча қоғозни бериб кетар экан. Агар ундай қоғоз бўлмаса, уйга кириб қўл қўйиб кетар экан. Ушбу одат Тошкент шаҳрида амалдор мусулмонларнинг орасида ҳам бордир. У кунлари дўстлар бир-бирлариникига таклиф билан бориб суҳбат қилар эканлар. Бу байрам бир-ҳафта бўлади. Хурсандчилик учун байрам кунларида руслар бир-бирларига қизилга бўялган товуқ тухумини бериб «Христос—тирилиб турган» деб айтадилар.

Охирги сўзим: Хўқанд ва Марғилонда эканлигимда Русия расмларини мутлақо билмас эдим. Тошкент шаҳрига келиб, бир неча вақт туриб Русия халқининг одамлари билан танишиб дўстлашиб, уларнинг одатларини кўрдим ва кўрмаганимни сўрадим.

Икки марта жаноб генерал губернатор (нинг) уйига бориб меҳмон бўлиб, у ерда ҳар хил томошаларни кўрдим. Русия урф-одатларининг кўпчилиги бизларнинг одатларимизга яқин эмасдир. Ушбу сабабдан мен ўз мусулмон халқимизга билдирмоқ учун газетага ёзаманки, биз (нинг) халққа Русия халқи билан турмоқ ҳақ таоло иродаси билан бўлди. Шунинг учун (уларнинг) урф-одатларини яхши билмоқ бизларга зарур. Чунки орамизда савдо ва бошқа шунга алоқадор муносабатлар кўп. Ўз фойдамиз учун Рус халқи амрига мулоҳаза қилишимиз керак.

ДИЛОРОМ РАСУЛОВА

ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ ФОНДИ

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Қўлёзмалар институтида ўзбек демократ шоири Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатнинг меросини тўплаш ва Фурқат архив фондини ташкил этиш мақсадида бирмунча ишлар амалга оширилди.

Фурқат архиви фондидаги ҳужжатларнинг аксарияти шоир ҳаёти ва ижодининг сўнгги йиллари ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил этиш имконини беради.

Ушбу фондда элликдан ортиқ ҳужжатлар бўлиб, шоирнинг Ёрканд шаҳрида яшаган давридаги ёру дўстларининг хотираларидир. Шунингдек, Фурқатнинг ўз қўли билан ёзган бир неча ғазаллар ҳамда шоирнинг фарзандлари томонидан ёзилган мактублар, аризалар, алоҳида аҳамиятга эга.

Фурқатнинг Ёрканддаги даврига оид ҳужжатларнинг барчасини адабиёт жонкуяри Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Ғани Султонов узоқ йиллар давомида тўплаб, 1984 йили Қўлёзмалар институтига топширган эди. Мазкур материаллар фурқатшунослик учун қимматли бўлган шоирнинг ўз қўли билан битган кундалик дафтари «Қажкул»дир. Кундалик дафтарда астрономия, математика, фармакология, тасаввуфга оид айрим материаллар катта бир бўлакни ташкил этсада, ўзбек ва форс классиклари Саъдий, Навоий, Носир Али, Мулла Мадҳий, Фосиқий каби шоирлар ижоди намуналари билан бир қаторда, Фурқатнинг ўз ғазаллари ва унинг ғазалига Хазиний ва бошқа шоирлар томонидан мухаммаслар 89, 90 саҳифалар, рубойлар (106, 108, 109, 124), кичик мақолалар, шарҳлар (107, 118) мавжуд.

Кундалик дафтарда Фурқатнинг «Доғ», «Майлига», «Бордур», «Айладинг кетдинг», «Таманно айлағон», «Ҳамхонасан», «Дўст тутғонимиз», «Фироқи ёр эмиш» каби форс ва ўзбек тилидаги ғазаллари каллиграфик машқ сифатида дафтар ҳошияларига ёзилган. Ушбу текстлар қизил, қора ва ҳаво рангли сиеҳларда ёзилган.

Шоирнинг кундалик дафтарини мутахассислар томонидан чуқур ўрганиш Фурқат ижоди ва унинг бошқа соҳалардаги қизиқниш доирасини муфассал ўрганиш имконини берувчи манбадир.

Архив фондида тўпланган материаллар ичида Фурқатни рус ёзувидаги дастхати ҳам бор. Шунингдек, Фурқат ижодига онд қатор янги ғазаллар ҳам топилди. Булардан «Ғаржибанди Фурқат», «Саргузашти Фурқат» каби шеърини асарларидир.

Саргузашти Фурқат

Айлади андоғ жаҳон саргаштаси,
Қолмади гўёки олам ҳам канор.
Тийра бахтим, солди гоҳи Ҳинд аро
Ташлади гоҳи Ироқу, Сабзавор.
Гоҳи кездим Басраю, Шому, Ҳалаб,
Гоҳ Руму, гоҳ Мисру, Зангибор
Охири тақдир барбод бўлуб,
Қелдиму бўлди ватан мулки Синор.
Хиттайи Чин, яъни шаҳри Ёрканд,
Қўринур гулшандин ортиқ мулки бор,
Ҳар кишиким қилмаса шукри ватан,
Бўлғуси ғурбатда саргардону зор.
Лозим эрмас эрди мендин хибси ҳол
Еткузуб табынғга беҳуда ғубор.
Тушди ногоҳ ёдима аҳбоблар,
Меҳрибон ва мушфиқу неъмат гузор.
Қанча эҳсону мурувват айлаган,
Сен билан Мирзо Шариф комкор.
Қадрдон аҳбобимиз Мирзо Шариф
Ёраб, ўлғай анга давлат пойдор.
Неъматини ҳаққи менинг бўйнимдадур,
Ажрини қўйдим худоға зинҳор.
Мулла Асғар ҳам қилиб кетмиш вафот,
Руҳини жаннатда қилсун барқарор
Меҳнати хизмат адо қилғай эдим,
Бўлса эрди манда тил ғар сад ҳазор.
Шод ким, хотирға олғайларму деб,
Фурқати дилхастадур уммидвор.

Ҳужжатлар ичида Фурқат ижодининг мухлислари томонидан ёзиб олинган айрим парчалар ҳам мавжуд:

Шеър у Фурқат

На бир қутулмоғимға айлар бахт инояти,
Қорим турмоқиға, на кўкдин ҳидояти.
Бор бўлса ҳар шаҳар ичра мусибати,
Ҳар қанча қисса бўлса, у мендин ривояти.
Умримни ҳарам ўткузай ёки чекай табъ,
Золим фалак дастидан айлаб шикояти.

Шунингдек, 78 мисрадан иборат «Таржибанди Фурқат» шеърининг дастхат нусхаси ҳам мавжуд.

Зокиржон Фурқатни билган, у билан суҳбатда бўлганлардан Шариф Охунд, Ҳайдар Али Охунд. Нурмуҳаммад Ҳожи Юсуф ўғли ва бошқаларнинг шоир ҳақидаги хотиралари 1947, 1952 йилларда ёзиб олинган.

«1947 нчи йилни 28 нчи шонь марғилонлик Нурмуҳаммад Ҳожи Муҳаммад Юсуф ўғлидурманки, шу тўғрида ёзадурманки Ёрқанд шаҳрида фиркашлик қилиб, икки-уч йил Ёрқандда истиқомат қилганмен. Ва Фурқат афандим ҳам Ёрқандда бирмунча вақт туриб кўф шеърлар айтган. Аммо Ватан иштиёқида кеча-кундуз фарёд қилиб оҳ тортиб Ўзбекистондаги, (Туркистон) эркак-хотун, чиройлик ўғил-қиз, чиройли иморатларни, илмлик закии хушёр ўзбекларимизнинг тўй-томошаларини, ватанининг ҳавосини, асал мураббо, ширмон ноиларни ёдлаб Ватан ишқинда айтган кўп шеърлари бор эди ва ҳам Ёрқанддан Ўзбекистонга кетишимда мазкур Фурқатни айтган, ажойиб шеърларидан 130 тахта қоғоз ўз қалами билан ёзилган шеърларини олиб борган эдим. Бахтга қарши Ўзбекистондаги бузук босмачилар чўлга бориб кирганида кўп нимарсалар ичинда мазкур 130 тахта қоғозга ёзилган шеърни ҳам ўзи билан олиб кетишди. Бу тўғрисида менинг кўф юракларим ёзилган.

Мазкур Зокиржон Фурқат ҳамма вақт Ватан деб, Ватанга боролмай золим беклардан кўрқар эди.

Ёрқент шаҳрига келиб кўп обрўли бўлиб, консул тарафидини қўйилган оқсоқолларга мовин ва мирза бўлиб, тамом ишларни юрғузиб турар эди. Фурқат ўзи ниҳоятда озода, зийрак, хушёр, доно, нозик одам эди. Ҳар ким билан суҳбат қилмас эди. Кўнгли нстагон киши билан гаплашар эди, таъомни оз ер эди. Боғларда халқ ичида ўтирмай кўл бўйида ёинки оқиб турган сувнинг бўйида ўлтурур эди. Кечалари кам ухлаб, ҳамма вақт шеър билан овора эди... Мазкур китобларим тайёр бўлса, муродимга етаман. Ва ҳам ўлсам ҳеч армоним йўқ, ўлиб кетсам ҳам номим ўчмайду. Менинг кимлигим кейин маълум бўладур, қиёматгача номим ўчмайду деб ўз оғзи билан айтур эди.

Айтган ахборимга қараганда доғи ҳасратда кетди. Фурқатнинг жасади Ёрқентда мусофирлар, яъни ўзбеклар қабристонига қўйилган. Мазкур шоир Фурқатни байт шеърларидан озроқ ёдимда борлигини ёзиб маълум қилувчи Н. М. Юсупов (имзо)».

Ҳужжат 20 x 29 см. форматдаги қоғозга сафсар рангли спёҳ билан ёзилган.

Мамашариф Охун ва Абдурайим Охун исмли икки киши Фурқатга шогирдликка кирадилар. Савдо иши билан Ўзбекистонга (Туркистонга) бориб-келиб юрган Шариф Охун орқали Фурқат ўзининг хат ва шеърларини Қўқонга юбориб, қариндошлари ва дўстларидан жавоб олиб турган. Бу ҳақда Мамашариф Охун 1947 йилда ўз қўли билан қўйидагиларни ёзган: «Ман Фурқат афандимдан ҳусниҳат ўрганмоқ учун икки йил шогирд бўлдим, хат таълимини олдим. 1907 йилда тижорат ишлари билан Қўқон шаҳрига бордим. Отасина совға-салом олиб бориб Фурқат афан-

димнинг уйида меҳмон бўлдим. Фурқат афандимни уйи ва ҳовлиси Қўқон Гишт кўприк мадрасан хон маҳаласида экан, Оталари Холмуҳаммад собунгар дебилур экан. Бизни уйида меҳмон қилди. Фурқатни Қўқондаги ўғлини ҳам кўрдим, исми Носиржон 15—16 ёшларда экан.

Фурқат Еркентда Уйғур зиёлилари билан ижодий муносабатда бўлган. Бобожон Ҳожи Муҳаммад Қори Ҳожилар билан тез-тез учрашиб турган. Шундай мажлисларда ўзининг янги ёзган ғазалларини ўқиб берган. Шоирнинг шеърлари оғиздан-оғизга ўтиб юрган ва куйга солиб қушиқ қилиб антиб юришган.

Бобожон Ҳожи хўжандлик ўзбеклардан бўлиб, шоирнинг энг яқин дўстларидан бири эди. Унинг касби аслида шпакчилик бўлиб, Еркентда қўл ҳунари билан шуғулланган. Бобожон Ҳожи 1965 йилда 96 ёшида Еркентда вафот этган.

Фурқат вафотидан бир ой илгари: «Жон бор жойда қазо бор, болаларим кичик бўлганлигидан шеърларимнинг қадрига етмайди, бу шеърларимни сиз сақлаб қўйинг деб дўсти Бобожон Ҳожига топширган».

Шоирнинг сўнги йилларда ёзган шеърлари қўлёзма ҳолида Бобожон Ҳожи ҳамда Фурқатнинг фарзандлари қўлида сақланган. Бобожон Ҳожи умрининг охирига қадар уларни авайлаб асраган. Навбатдаги вазифамиз Фурқат фондида жамланган барча материалларнинг тўлиқ тавсифини нашрга тайёрлаб илмий истеъфодага киритишдир.

АНВАР ҲОЖИАҲМЕДОВ

ФУРҚАТ АРУЗИ

XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошлари ўзбек арузи ривожига ҳам алоҳида босқич саналади. Бу даврда прогрессив-демократик адабиётнинг чинакам халқчил ижод сифатида майдонга чиқиши унда муҳим ижтимоий ғояларнинг содда услуб билан ифодаланиши аста-секин реалистик тасвир усулининг етакчи ижодий принципига айлана бориши бадий шаклнинг барча жиҳатларига, жумладан, шеърнинг вазн хусусиятларига ҳам ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Мазкур босқичда ўзбек арузининг ритм-оҳанг имкониятлари қайта баҳоланди, лирик ва эпик шеърятда асрлар мобайнида қўлланиб келган баҳрлар, вазнларнинг энг халқчил турлари, ижтимоий-маданий ҳаёт тақозо этаётган энг муҳим масалаларни ёрқин образлар воситасида таъсирчан ифодалашга қўл келадиган, асарларнинг кенг халқ оммаси орасига кириб бориши, севалиб ўқилиши ва куйланишига имкон берадиган турлари танлаб олинди. Демократик ва маърифатпарварлик адабиётларининг ҳақиқий халқ минбари даражасига кўтарилишида ўзбек арузи ҳам муносиб роль ўйнади. Буни айниқса Муқимий ва Фурқат Завқий ва Аваз, Анвар отин ва Ибрат каби шоирлар ижодидаяққол кўришимиз мумкин.

Демократик адабиётнинг йирик намояндаси Зокиржон Холмухаммад ўғли Фурқат аруз назарияси ва амалиётини классик шоирларимизнинг лирик ва эпик асарлари орқали мукаммал эгаллаган эди. Фикримизнинг далили—унинг шеърини ва «Аруз ҳақидаги рисола»си.

Фурқатнинг бадиий асарда мазмун билан шакл уйғунлиги хусусидаги

На ҳол ўлса анга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунга лойиқ қилиб.
Баҳор ҳол яхши сўз бўлса тақрир этиб,
Қилурмиз баён элга тахрир этиб

байтларини унинг мухлислари яхши биладилар. Бинобарин, шоир вази шеър шаклининг муҳим компоненти сифатида муайян ғоянинг тўлақонли образли ифодасига хизмат қилиши лозимлигини яхши идрок этган ҳамда шу принципга ўз ижодида изчил амал қилган.

Фурқатнинг ғазал ва мусамматлари, маснавий ва мактубларининг ритм-оҳанг хусусиятларини тадқиқ этиш унинг ҳар қайси шеърда асардаги ғоя ва образга мувофиқ вази танлаганидан далолат беради. Чунончи, ҳаёт ва жамият, инсон ва муҳаббат, шоир тақдири, ҳижрон аламлари ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар вазмин, салобатли вазнлар воситасида ифодаланса, маҳбуба тавсифи, ошиқнинг эҳтиросли кечинмалари енгилроқ, жозибадор оҳангдаги байтларда мужассамлантирилади, вафо ва садоқат тантанаси эса шўх ва ўйноқи ритмга асосланган мисраларда тараннум қилинади.

Баҳор айёмида гул гашт этарга бир чаман бўлса,
Қилурга шарҳи ҳол аҳли муҳаббат икки тан бўлса.

Фироқнинг бирла эй эолим, нега бағримни қон қилдинг,
Ғаминг бирла яна кўз йўлларин оби равон қилдинг.

Даҳр аро мен чекмаган жабру жафолардин бири,
Қолдиму ҳам кўрмаган дарду балолардин бири,
Айласам зоҳир агар ул ибтилолардин бири,
Тоқат этмас дарди ишққа мубталолардин бири,
Шарҳи ғам қилса қани бағри адолардин бири

каби байтлардаги маҳзун кечинмалар ифодаси учун сокин ҳазажи мусаммани солим вазни қанчалик мувофиқ бўлса,

Жоно жамолнингиз гул рухсор мунча яхши,
Нозик қадингга ҳай-ҳай рафтор мунча яхши.

Жаннатни гулларидин гулзорингиз чиройлик,
Ҳуру пари юзидин рафторингиз чиройлик.

То сўзга лаб уюрдинг, жоно, шакар тўкулди,
Ҳам айладинг табассум, мавжи гўҳар тўкулди

сингари байтлар билан бошланадиган ғазаллар учун танланган жозибадор музориъи мусаммани ахраб вазни ошиқ дилида жў-

шаётган сурурли туйғуларни мужассамлантиришда шунчалик муҳим аҳамият касб этган.

Маълумки, Лутфий ва Навоий, Бобур ва Машраб, Нодира ва Оғаҳий каби мутафаккир шоирлар ўз ижодида ўзбек арузининг кўплаб баҳр ҳамда вазиларидан фойдаланганлар. Навоий шеъриятида 90 дан ортиқ, Оғаҳий лирикасида 50 дан кўпроқ вазнга мурожаат қилинган.

Фурқат эса ўзбек арузида қўлланиб келган 100 га яқин вазининг (унинг 1959—1960 йиллари нашр қилинган икки жилдлик танланган асарлари асосида фикр юритсак) 21 тасидан фойдаланган. Уларнинг ҳам 9 тасида биттадан, 5 тасида 2 тадан ғазал ёзилган. Бинобарин, у аксарият шеърларида аруздаги 3 баҳрнинг энг мақбул, энг мусиқий 7 вазнига асосланган.

Фурқатнинг поэтик ижодидан кенг ўрин олган баҳр рамал бўлиб, шоирнинг жами 232 асаридан 135 таси ёки қарийб 60 фоизи битилган. Бунинг боиси ана шу баҳр вазнларининг ранг-баранг туйғулар оламини бадний ифодалашга қулайлигидир, албатта.

Шоирнинг 112 шеъри, жумладан, 98 ғазали, 10 мухаммаси, 2 мусаддаси ва 2 мактуби мазкур баҳрнинг энг мусиқий тармоғи бўлган рамали мусаммаси маҳзуф (рукнлари: фоилотун фоилотун фоилотун фонлун) вазнида яратилди. Бизгача етиб келган манбаларга қараганда, ўзбек шеъриятида XIII асрдан қўллана бошлаган (унинг илк намуналарини Рабғузий «Қиссаи анбиёс»ида учратамиз) бу вазн ўзининг қулай ритм-оҳанг имкониятлари туфайли адабиётимизда тобора қўлланила борди ва XV асрга келиб барча шоирлар ижодида марказий ўринни эгаллади. Унинг бу қадар шухрат қозонишига сабаб классик ва халқ куйларига мослигида бўлса ажаб эмас. Зеро, машҳур мусиқашунос Юнус Ражабий тузган «Шашмақом»даги 52 хил куй шу вазидаги ғазалларга басталанганини аниқладик. Бу вазн бошқа мақом ва халқ куйларининг кўпчилигига ҳам мос бўлиб тушади. Демак, вазннинг деярли барча шоирлар ижодидан мустаҳкам ўрин эгаллаши унга басталанган куйларнинг асрлар давомида кенг халқ оммаси ўртасида эъозланиб келаётганлигидадир.

Буюк Алишер Навоийнинг «Хазойин-ул маоний»сидан ўрин олган 2600 ғазалидан 1101 тасини ана шу биргина вазнида ёзилганлиги ҳам унинг ритмик имкониятлари ниҳоятда кенг эканлигидан далolat беради. Дарҳақиқат, 11 чўзиқ ва 4 та қисқа бўғин иштирокида тузилиб ёқимли «фоилотун» руқнининг тақрорига асосланган ушбу вазн ўқиш учун ҳам, куйлаш учун ҳам жуда қулай. Чўзиқ бўғинлар эса кўплаб куйларнинг авжу даромадига мос бўлиб тушади.

Фурқат рамали мусаммаси маҳзуф вазни асосида маъшуқа тавсифи ва садоқат изҳори, ҳажр изтиробини ва висол иштиёқини ўзида мужассамлантирган дилрабо шеърларини яратди.

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,
Ғозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг.

7

Не болонг эрди, эй шўхи дилоро, суратниг,
Анлими лол этди қилгунча томошо суратниг.

Менки ўлдум нотавон ул парғизи шаҳлосидин,
Бир такалумда тирилдим лаъли руҳафзосидин

байтлари билан бошланадиган ғазаллар каби ўнлаб сержило асарларда бу вазн ошиқ йигитнинг ўз дилдорига бўлган севгисини ниҳоятда таъсирчан ифодалаш имконини берган.

Қизини шундаки, кўллаб ғазаллар ана шу вазнда битилган бўлса ҳам, уларнинг барчаси бир хил ритм-оҳанг жилосига эга эмас. Шоир мазкур вазннинг ички фонетик имкониятларига таянган ҳолда гоҳ қофиянинг хилма-хил кўринишларига мурожаат этиб, гоҳида ўйноқи радифлар танлаб бир вазндаги шеърларнинг оҳанг жиҳатидан ранг-баранг бўлишига эришади. Чунончи, Навоий ғазалига татаббуъ тарзида ёзилган:

Қилмағайдим сенга ул кун ошнолик кошки,
Ена кўнглум қилмоғойди мубталолик кошки

байти билан бошланадиган ғазалда радиф таркибидаги алиф туфайли оҳанг муайян салобат касб этган бўлса,

Тангри берди ногаҳондин бир нигори ёшгина,
Қомати нозиккина, кўб эркаю авбошгина

деб бошланадиган ғазалда қофия оҳангга енгиллик, ўйноқилик бахш этган.

Фурқат юқоридаги вазндан мисралардаги охириги бўғиннинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланувчи рамали мусаммани мақсур (рукнлари: фонлотун фонлотун фонлотун фонлон) вазнида ўзининг 15 ғазалини яратди.

Маълумки, бу вазн қофиядош мисраларнинг ўта чўзиқ бўғинлар билан тугалланишини назарда тутаяди, яъни улар охиридаги қофия ёки радифлар ридфли (мурдаф) ёки қайдли (муқайяд) бўлиши лозим. Қайдли қофиялар таркибида қисқа унли бўлган бўғиннинг қўш ундош билан тугалланиши туфайли шеър оҳангига маълум даражада салбий таъсир кўрсатади. Бу хил ғазал ва мусамматларни ўқишда, хусусан, уларни куйлашда ўзига мос мураккаблик юзага келади. Шунинг учун ҳам чинакам халқчил шоирлар бу хил қофияларни мумкин қадар камроқ ишлатишга ҳаракат қилганлар.

Ридфли қофия шеърга таъсирчан оҳанг, алоҳида жарангдорлик бағишлайди. Бу хил қофиялар таркибидаги ридфи аслий, яъни чўзиқ о, у, и унлилари оҳангга ижобий таъсир кўрсатиб, унинг мусиқийлигини кучайтиради, шунинг учун ҳам бундай вазнларда ёзилган ғазал ва мусамматлар классик куйлар билан айтилганда гоҳида ёқимли янграйди. Ана шуларни ҳисобга олган Фурқат мазкур вазндан фойдаланар экан, асосан, ридфи аслийли қофияларга мурожаат қилди, бундай қофияларнинг энг жарангдорларини танлади. Фикризмизнинг исботини унинг

Ишқ изҳор этгонимға қаҳр этиб эй сарвиноз,
Жисм ила жоним итоб ўтиға то бердинг гудоз.

Кўзларинг ҳар гўшаси бир манзили маъвойи ноз,
Қошларингни ҳамлиги ҳам бонси имойи ноз.

Анбарин хаттеки қилдинг ошкор, эй сарвиноз,
Кўрдиму чиқти кўнгуллардин ғубор, эй сарвиноз

каби байтлар билан бошланадиган қатор ғазаллар мисолида кўришимиз мумкин. Шоир баъзан бу хил қофиянинг ридфи мураккаб кўринишига мурожат қилиб оҳангнинг янада жозибаторроқ мусиқа касб этишига интиладики, бунни, хусусан, «Нест» радифли ғазал билан тасдиқлаш мумкин.

Кўхканро теша чун оз оби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин жуд бакоми Хисрави парвез нест.

Дод аз дасти баҳори зиндаги, каз жўши ӯ,
Як гули хандони накҳатбезу ранг омиз нест.

Дар ватан аз жаври гардун хуррами моро набуд,
Ин чи толеъ буд, ё раб, дар ғариби низ нест

каби байтлардан ташкил топган бу ғазалда шоирнинг вазн устида ишлаш маҳорати яққол кўзга ташланиб туради: ридфи аслийли қофиянинг ридфи мураккабли «нест» радифи билан ёнма-ён келиши шеър оҳангининг ниҳоятда жозибатор чиқишига хизмат қилган.

Фурқат рамал баҳрининг олти рукнли (мусаддас) вазнларидан ҳам ўз ғазалиётида фойдаланди. Бу хил вазнлар ўз хусусиятлари—ҳар қайси мисранинг уч рукндангина таркиб топиши туфайли ўзига хос энгил оҳанг касб этади. Шоир

Қосида, айтнинг ўшал дилдорға,
Бир тараҳҳум айласун мен зорға

ҳамда

Бу замона хўбрусида вафо,
Йўқ, тамаъ қилмоқ баче андин хато

Байтлари билан бошланувчи икки ғазалини рамали мусаддаси маҳзурф (рукнлари: фоилотун фоилотун фоилун) вазнида яратган бўлса,

Дилрабо, бизга нечук мунча азоб,
Оташи ҳажринг неча қилди хароб

матлаъли ғазалида рамали мусаддаси мақсур (рукнлари фоилотун фоилотун фоилон) вазнидан фойдаланади.

Фурқат мазкур баҳрининг бир қатор мураккаб, шеърятимизда жам қўлланилган вазнларида ҳам ўз қаламини синая кўрди. Шулардан бири рамали мусаммани мушкул (рукнлари: фоилоту фоилотун фоилоту фоилотун) вазни эди. Ўзининг ритмик хусусиятла-

ри нуқтаи назаридан номатбу ҳисобланувчи бу вазндан классик шоирларимиз ижодида ҳам жуда кам фойдаланилган. Унинг бир-икки намунасини Алишер Навоий, Огаҳий, Муқимий ва бошқа йирик сўз соҳиблари шеърлятидагина учратамиз.

Фурқат классик куйларга қараганда кўпроқ халқ куйларига мос тушадиган бу вазнда икки ғазал ёзиб, улар асосида ниҳоятда ўйноқ ва дилрабо асарлар яратиш мумкинлигини исботлади. Чиндан ҳам:

Кечалар эмас фалакни ёруғ айлаган ситора,
Чиқар оҳим оташдин бўлунуб неча шарора,

Аламингда зор йиғлаб туну кун наво қилурмен,
Асар айламас, нигоро, юракингму санги хора?

Кўраманму деб тушимда сеннинг ой каби жамолинг,
Кечалар мудом қилмоқ менга ишдур истихора

каби жўшқин мисралардан ташкил топган бу ғазал мазкур вазннинг ички имкониятларини ёрқин намоиш қила олган. Ғазални ўқир эканмиз, ҳар мисрада саккиз қисқа ва саккиз чўзиқ бўғиннинг такрорига асосланган (схемаси: у у—у —у— у у—у —у —) бу вазн, айниқса, ўзбек тили хусусиятларига тўла мос келиши, унинг асосида битилган шеърларда қисқа унлиларнинг сунъий ҳолда чўзиб талаффуз қилинишига мутлақо зарурат йўқлигига гувоҳ бўламиз.

Фурқат ижодида классик шоирларимиз томонидан анча кенг фойдаланилган ҳазаж баҳри вазнларининг ҳам муносиб ўрин олганини кўрагимиз. Маълумки, ҳазаж ниҳоятда хилма-хил ритм-оҳанг хусусиятларига эга бўлган ўнлаб вазнларни ўз ичига олади. Уларнинг 30 дан ортиғи XIV асрдан бошлаб адабиётимизда қўлланиб келади. Шоир даҳо санъаткорлар ижодидаги анъаналарни давом эттирган ҳолда ўз асарларини яратишда мазкур баҳрнинг энг мақбул, халққа манзур вазнларига асосланди. Унинг қаламига мансуб бўлган лирик ва лиро-эпик асарларнинг 75 таси ёки учдан бир қисми шу баҳр вазнлари заминида яратилди.

Фурқат ғазалиётидаги 35 асар ҳазаж мусаммани солим (рукнлари: мафойилун мафойилун мафойилун/мафойилун) вазндан фойдаланиб ёзилган. Ҳазаж баҳри вазнлари орасида ўзининг ритмик хусусиятлари билан ажралиб турадиган ушбу вазн ҳар бир ўзбек классик шоири ижодида рамали мусаммани маҳзуф вазндан кейин иккинчи ўринда туради. Қисқа бўғиндан сўнг уч чўзиқ бўғин келишига асосланган мафойилун руkning айнан такрорини назарда тутадиган бу вазн жиддий мушоҳадалар, теран фикрлар, айни чоқда маҳзун туйғуларни ифодалашга қўл келади. Шундай мақсадларни кўзлаган шоир унинг имкониятларидан моҳирлик билан фойдаланиб ғоят таъсирчан ғазаллар, мухаммас ва мактублар битлади:

Агар ҳар лаҳза сенин кўрмагим юз минг жафо бўлсун,
Анинг ҳар қэйсини ўрнига мендин минг вафо бўлсун.
Бу жонким умрлар жисм ичра тинмай тарбият қилдим,
Умидим буки, жоно, бир кун сенга фидо бўлсун.

Кўзумким кечалар бедорлигининг ранжлар чекти,
У қилгон хизматиға сенга бир йўл зери но бўлсун.

Ўз севгили маҳбубасини бор шавқин билан ардоқловчи ошиқнинг вафо ва садоқатини қанчаллик ёрқин ва таъсирчан ифодаланган бу пурмазмун мисраларда! Танланган вазн асарда тараннум қилинаётган умумбашарий ғояларнинг ўқувчи қалбидан мустаҳкам ўрин олишига хизмат қилибгина қолмай, кўз олдидимизда лирик қаҳрамоннинг салобатли қиёфасини яққол гавдалантириб туради.

Малоҳат зоҳир этманг, дўстлар, афғону зоримдин,
Ниҳоний зўр этар дардим, эмас ўз ихтиёримдин.

Фироқнинг бирла эй золим неча бағримни қон қилдинг,
Ғамнинг бирла ина кўз йўлларим оби равон қилдинг.

Мени, эй гулрухим, булбулдек афғор айладинг, қўйдинг,
Ишминки кеча-кундуз нолаи зор айладинг, қўйдинг

каби байтлар билан бошланувчи қатор ғазалларда мазкур вазн лирик қаҳрамон дилини ўртаётган ҳижрон алами, айрилиқ изтиробини ифодалашда қўл келганини кўриш қийин эмас.

Юқоридан охириги бўғиннинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланувчи ҳазажи мусаммани мусаббағ (рукнлари: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилон) вазнида шоирнинг

Муҳаббат домиға кўнглум гирифтор айлади ул шўх,
Қачонким донан холим номудор айлади ул шўх

деб бошланувчи биргина ғазали ёзилган эди.

Енгил ва ёқимли оҳангга эга бўлган ҳазажи мусаммани аштар (рукнлари: фоилун мафойилун фоилун мафойилун) вазни ҳам шоирнинг таъбига хуш келган кўринади:

Фасли навбахор ўлди кетибон зимистонлар,
Дўстлар, ғаниматдур сайр этинг гулистонлар.

Субҳидам тушуб шабнам бўлди сабзалар хуррам,
Гул уза томиб кам-кам ёғди абри найсонлар,

Настарин ювиб юзни, ёсумон тузиб ўзни,
Наргис очибон кўзни интизори ёронлар.

Бир саҳар элим уйғок: ўт туташти оламға,
Тоғлар чекиб ларза титради биёбонлар...

Гўзал табиатнинг илк баҳор кунларидаги ажойиб манзараси нақадар жонли ва ҳаётий чизилган бу мисраларда! Санъаткор шоир юқоридаги вазннинг ритм-оҳанг имкониятларидан ана шундай моҳирона фойдаланган эди. Фурқатнинг жами 6 ғазали ушбу вазн воситасида яратилди.

Ўз хусусиятлари билан шу вазнга яқин турувчи ҳазажи мусаммани аҳраб (рукнлари мафъулу мафойилун мафъулу мафойилун) вазни Фурқат шеъриятида кам қўлланган (унинг асосида бир-

гина ғазал ва «Сайдинг қўя бер, сайёд» мусаддаси ёзилган) бўлса ҳам ижодкор унинг имкониятларидан фойдаланишининг энг яхши намуналарини намойиш қила олди.

Ишқингда куюб, жоно, хоки таҳи по бўлдум,
Совгурди гаминг боди, алқисса, фано бўлдум

матлаъли ғазалдаги ритм-оҳанг мазкур вазнинг лирик қаҳрамони қиёфасини чизишдаги аҳамияти ҳақида тасаввур бера олса, ундан фойдаланиб битилган машҳур мусаддас ўзбек адабиётининг шоҳ асарлари қаторидан ўрин эгаллади. Чиндан ҳам шоир ушбу вазн заминда ўзининг эрк ва адолат ҳақидаги юксак ғояларини ниҳоятда ёрқин, сержило бадний бўёқлар билан ифодалаб, бетакрор образлар яратди:

Кес ринганким, қилсун чаппаклар ошиб жаста,
Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари хаста,
Тоғларга чиқиб бўлсун ёри била пайваста,
Кел қўйма бало доми бирла они во баста,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Бу каби оташин мисраларнинг бошқа бир вазндаги ифодасини тасаввур ҳам қила олмаймиз.

Рукилари «мафъулу мафойилу мафойилу фаулун» тарзида бўлган ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуфвазни шеърятимизда кенг қўлланган энг ёқимли вазнлардан бири ҳисобланади. Бу вазн ўзбек адабиёти, хусусан, Лутфий, Навоий Машраб, Муқимий каби шоирларимизнинг лирик шеърятидан мустаҳкам ўрин олган эди. Зеро, унга ҳос ўйноқи, шўх ритм оптимистик кайфиятлар, жўшқин туйғулар ифодаси учун ниҳоятда қулайдир. Фурқат ҳам бу вазн имкониятларини ўзининг икки ғазалида синаб кўрди:

На бўлди, нигоро, биза асло қарамайсиз,
Гулдек очилиб гунчан хумро қарамайсиз.

Е ўзга кишилар сизга сўз ўргатадурми?
Йўқса нега ҳеч сўз, демайин, ё қарамайсиз?

Ҳар кун ўтасиз туффини боша қўюб эгри,
Олифта бўлуб мунча таманно қарамайсиз?

Кўрганда мени мунча шитоб айлаб ўтарсиз,
Борму магар ул ёна тамошо, қарамайсиз?

Шўхтабиат ошиқ йигитнинг очиқ чехраси, меҳридарё қалби бўртиб турган, ҳатто латиф табассуми намоён бўлаётган бу ажиб ғазал мазкур вазн имкониятларини рўёбга чиқаришнинг ёрқин намунаси бўла олади, деб ўйлаймиз.

Фурқат ҳазаж баҳрининг олти рукли вазнларига ўз шеърятинда кўпроқ мурожаат қилган. Шоир рукилари «мафойилун мафо-

ийлун мафойл» тарзида бўлган ҳазажи мусаддаси мақсур вазнида

Эй лутфи каму жафоси чўх ёр,
То чанд чекай гамингда озор?

деб бошланувчи ғазалинигина битган бўлса, унга яқин ҳазажи мусаддаси маҳзуф (рукнлари:мафойилун мафойилун фаулун) вазнида 11 ғазал, 1 мактуб ва 10 та маснавийсини яратган эди. Унинг

Юзу қаддинг кўруб, жоно, чаманда,
Асириг бўлди гул, шамшод банда

...Нигоро, хасталик кўп эрди манда,
Нетайким йўқ эрур бир раҳм санда.

каби байтлар билан бошланувчи ғазалларида Атоий, Лутфий каби ижодкорлар анъанаси кўзга ташланиб турса,

Тушуб бошимга кулфат лаҳза-лаҳза,
Чекармен ранжу ҳасрат лаҳза-лаҳза.

Лабинг гунча, юзунг икки қизил гул,
Қадинг сарву сочиғ гўёки сунбул

матлаълари билан бошланувчи ғазалларида Фурқатга хос новаторликни яққол кўришимиз мумкин. Шоир вазн имкониятларидан моҳирона фойдаланиб, ошиқнинг ички тугёнларини сокин мисраларда жо қилади. Мазкур вазндан шеърятимиз тарихида, айниқса эпик ва лиро-эпик асарлар яратишда баракали фойдаланилган. Низомий, Хисрав Деҳлавий, Алишер Навоий каби даҳо ижодкорларнинг «Ҳамса»ларидаги «Фарҳод ва Ширин» дostonлари, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» таржима асари, Лутфийнинг «Гул ва Наврўз»и сингари кўплаб обидалар шу вазнда битилганди. Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Завқийлар ҳам ўзларининг муҳим мавзулардаги лиро-эпик асарлари—маснавийларини шу асосда яратдилар. Бунинг сабаби ҳазажи мусаммани маҳзуф вазнининг эпик тасвир учун мақбуллигидир. Фурқат ҳам ундан баракали фойдаланган ҳолда рус маданияти, соф ният рус кишиларини улуғловчи ғоявий ва бадиий жиҳатдан баркамол асарлари: «Илм хосияти», «Гимназия», «Акт мажлиси хусусида», «Суворов ҳақида» сингари маснавийларини ёзди.

Шоир ижодида анча кенг фойдаланилган баҳрлардан яна бири музориъдир. Бу баҳр ҳам шеърятимизнинг сеvimли вазнларини ўз ичига олади. Хусусан, унинг уч вазни ҳамиша классик шоирларимизнинг диққат марказида бўлган. Булар музориъи мусаммани аҳраб, музориъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ва музориъи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур вазнларидир.

Руқнлари «мафзулу фойлотун мафзулу фойлотун» бўлган музориъи мусаммани аҳраб вазни халқ қўшиқларига ҳамоҳанг ўйноқи ритмга эга. Шунинг учун ҳам унинг воситасида ишқий кечинмаларни ғоятда жозибали ифодалаш мумкин. Фурқатнинг

Ишқинг ўтида, жоно, жонлар кабоб эмасму?
Қилмас эсанг тараҳҳум, ҳолим хароб эмасму?

Ғамзанг ўқини отким, жоним нишона ўлсун,
Пайконидин ичиб сув бу ташна қона ўлсун.

Кўрдумки бир париваш қоши кўзи пириллаб,
Қон оқти кўзларимдин ёш ўрнига тириллаб

каби матлалар билан бошланувчи ғазаллари шундан далолат беради.

Фурқат классик куйлар, хусусан, «Шашмақом»га қойилмақом бўлиб тушадиган музориъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф (рукнлари: мафъулу фонлоту мафойилу фоилун) вазнининг ритмик хусусиятларини ўзининг икки ғазали билан синаб кўрди.

Ўтмай нишот ул пари ўтру келармикан?
Жон чекти кўб бу ғуссада қайғу келармикан?

шунингдек,

Излаб висолнинг, эй моҳи тобон, қачонғача,
Тортай фироқ кечаси афғон қачонғача?

байтлари билан бошланадиган бу асарлар ҳам оҳанг пластикаси билан ўқувчини ўзига мафтун этади.

Насимий ва Алишер Навоий, Машраб ва Оғаҳий каби буюк шоирлар ижодида анча кенг ўрин эгаллаган ражази мусаммани матвийи маҳбун (рукнлари: муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун) вазнидан ҳам демократик адабиётда кам фойдаланилган. Фурқат бу вазни тажрибадан ўтказиб, унинг асосида «Ўтаркетар» радифли ғазалини ёзган эди. Ғазал билан танишганимизда шоир исёнкорона кайфият, оптимистик туйғулар ифодаси учун қулай бўлган ушбу вазнда муҳим ижтимоий фикрларни ўзида мужассам қилган шўҳ, ўйноқи асар яратганининг гувоҳи бўламиз. Ундаги

Умр қарори йўқ, чунон барқ гузар ўтаркетар.
Даҳр мадори ҳам яна мисли шарор ўтаркетар.

Умри азиз ақибидин тез борур даму қадам,
Қайда борурин биламадим шамсу қамар ўтаркетар.

...Даври замона мунқалиб, бўлма малул келса ғам,
Гулга шамолдек агар қилса асар ўтаркетар.

Яхшини суҳбатин кўруб яхши суҳан эшитки, ул
Яхши кўруб эшитмайин кўр ила кар ўтаркетар

каби қатор байтлар ўқувчи қалбидан чуқур жой олиши шубҳасиз.

Фурқат шеъриятимизнинг анъанавий матбуъ вазнларидан ташкил топган мужтасс баҳрига ҳам унча кўп мурожаат қилмаган. Унинг «Танланган асарлар»ида ушбу баҳрнинг баъзи вазилари асосида ёзилган учта ғазал учрайди, холос. Чунончи,

Зиҳи ситамки менга мунча, дилрабо, қиласиз,
Вафодин туруб кўрими яна жафо қиласиз

матлаъли ғазал мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф (рукнлари:
мафоилун фоилотун мафоилун файлун) вазнида

Жаҳонни кездиму офоқни сарбасар кўрдим,
Вафодин аҳли жаҳон жумла беасар кўрдим

матлаъли ғазал мужтасси мусаммани маҳбуни мақтуъ (рукнлари:
мафоилун файлотун мафоилун фаълун) вазнида,

Қис-қис боқининг банда қилди эй дилдор,
Табассум айлаганинг олди сабр бирла қарор

байти билан бошланувчи ғазал эса мужтасси мусаммани аҳраби
маҳбуни мақтуъи мусаббағ (рукнлари: мафоилун файлотун мафо-
илун фаълон) вазнида ёзилган эди.

Шоир ҳафиф баҳрига мансуб ҳафифи мусаддаси маҳбуни маҳ-
зуф (рукнлари: фоилотун мафоилун файлун) вазнида ўзининг

Улдум эмди нигор аччиғидин,
Ул жафопеша ёр аччиғидин

деб бошланувчи ғазалини яратиб, унинг лирик кечинмалар ифо-
даси учун мақбул эканлигига замондош шоирлар диққатини жалб
қилган эди.

Ниҳоят, Фурқат эътиборини тортган яна бир баҳр мутақориб
бўлди. Классик шеъриятимизда бу баҳрда яратилган кўплаб
баркамол асарлар билан танишган ижодкор унинг икки вазнида
ўз қаламини синовдан ўтказди. Улардан бири мутақориби мусам-
мани маҳзуф (рукнлари: фаулун фаулун фаулун фаал) вазни бў-
либ, «Шоир аҳvoli ва шеър муболағаси хусусида» маснавийси шу
асосда яратилган эди.

Мутафаккир шоирларимиз ижодига мурожаат қилсак, улар-
нинг аксарияти арузнинг янги имкониятларини очишга интилиб,
ўзигача қўлланмаган вазиларни адабиётимиз оламига олиб кир-
ганини кузатамиз. Бу, хусусан, арузнинг 16 рукнли вазиларини
кашф этишда яққол кўзга ташланади. Алишер Навоий шеърияти-
мизда биринчи бўлиб 16 рукнли мутақориби мақбузи аслам ваз-
нида шеър битган бўлса, Огаҳий 16 рукнли мутақориби аслам ваз-
нини илк бор қўллаб,

Эй хайли ғамзанг торожи бирла етмиш саросар имконга яғмо,
Ишванг сипоҳи чопғунларидин тушмуш гадоу султонга яғмо

байти билан бошланувчи ғазалини ёзди.

Шу хил вазиларнинг имконият доираси билан қизиққан Фурқат
ҳам Навоий ва Огаҳийлар анъанасини давом эттириб, 16 рукнли
мутақориби аслам (рукнлари (бир мисрада): фаълун фаулун
фаълун фаулун фаълун фаулун фаълун фаулун) вазнининг унча-
лик мураккаб эмаслигини, унинг воситасида енгил ва ўйноқ
оҳангга эга бўлган лирик шеърлар ёзиш мумкинлигини ўзининг

Ақлимни олди, ҳайратга солди бир турфа жонон,
султони хўбон,

Ул бир табасеум, айлаб такаллум чуи моҳи тобон,

бўлди намоён

матлаъли газалида исботлаб берди Асар билан танишганда шоир ҳар бир мисрада учтадан ички қофияни қўллаш билан мазкур вазнини ички имкониятларини кашф этганини кўрамыз.

Шундай қилиб, юксак бадий иқтидор соҳиб бўлган Фурқат ўзбек арузининг бой хазинасидан энг халқчил, энг муסיқий баҳр ва вазнларни танлаб олиб, уларни ўз шеърлятида моҳирона қўлади, қатор вазнларнинг замонавий руҳдаги ўйноқи ва жозибадор шеърлар яратилган имкониятларини исботлаб берди

Фурқат ижодида вазн, рукнлар шеър оҳангини яратилшининг асосигина, холос. Устозлар анъанасини давом эттирган ва ривожлантириб борган шоир сержило оҳанглари сўзлар, товушлар мусиқасидан келтириб чиқаради, чўзиқ унлиларни ишлатиш, ундолардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш, аллитерация, товушлар такроридан ранг-баранг, таъсирчан оҳанглари кашф этади.

Маълумки, арузда ҳар қайси рукннинг ўзига хос ритмик имкониятлари мавжуд. Фурқат ана шу имкониятдан моҳирона фойдаланиб мисралардаги энг зарур ўринларга, шеър ғоясини очиб берувчи сўзларга урғу беради. Жумладан, «Сайдинг кўя бер, сайёд» мусаддаси ана шундай асарлардандир.

«Ҳазажи мусаммани аҳраб» вазнида яратилган бу мусаддас мисралари «мафъулу мафонийлун мафъулу мафонийлун» рукнларига асосланади. Мисра бошида ва ўртасида келадиган «мафъулу» рукни оҳангига кўра ўқувчи диққатини ўзига жалб этади, шу рукни ўрнида келадиган сўзни алоҳида таъкидлаб боради. Бу хусусиятга асосланган шоир мусаддаснинг жиддий, салобатли оҳангини таъминлаш билангина чекланмай, гуманистик ғоянинг бўртиб туришига ҳам эриша олди.

Сайдинг кўя бер, сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек,
Ўз ёрини топмасдин, овора экан мендек,
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари бағри садпора экан мендек.

Бандга диққат қилинса, ундаги оҳанг ўқувчи эътиборини сайдинг, ол домини, ўз ёрини, иқболи нигун, ҳижрон ўқи, куйган жигари, сайёра, бечора, овора, бахти қора, жисми ёра, бағри садпора каби сўзларга жалб этаётганини кўриш қийин эмас. Кейинги бандларда ҳам шу ҳолат кўзга ташланиб туради.

Фурқат оҳанг яратишда қофия ва радифларнинг вазнга мувофиқлик қонунидан ҳам усталик билан фойдаланади. Шоир томонидан муваффақият билан ташланган радиф ва қофиялар вазнга махсус оҳангни янада кучайтиради.

Баъзи мисолларга мурожаат қилайлик.

Анбарни хаттеки қилдинг ошкор, эй сарвиноз,
Кўрдиму чиқти кўнгулардин ғубор, эй сарвиноз,

Кўксима ўқларки отдинг ғамзадин пайконларинг,
Чекмаким, жонимға қилсун ёдгор, эй сарвиноз.

Бу каби мисралардаги «сарвиноз» радифли ғазалда қофиялар билан радифли товушлар уйғунлиги «рамали мусаммани мақсур» вазнига хос вазмин оҳангга ўзига хос жозиба бахш этган.

Кўрдимки бир париваш қоши кўзи пириллаб,
Қон оқди кўзларимдин ёш ўрнига тириллаб.
Тоқат қилиб бўлурму ўлтурса рўбарўда
Тишлаб кўлни учини гаҳ сесканиб, дириллаб.
Излаб юруб тополмай ногаҳ йўлида учраб,
Арз эмди бошлағанда ташлаб кетар ғириллаб.

Шу тарзда бошланадиган «Кўрдимки бир париваш» ғазалида дадиллик билан танланган қофиялар туфайли «музориъи мусаммани ахраб» вазнига хос ўйноқи оҳанг айрича латофат, таъсирчанлик касб этган. Бу каби мисолларни Фурқат ижодидан кўплаб келтириш мумкин.

Ўзбек аруз назарияси ва тарихини ўрганиш классик шеърятимиздаги ҳар қайси жанрнинг, ҳар қайси шеърый шаклнинг ўзига хос вазнлар кўлами мавжудлигини кўрсатади. Ғазал ва қитъанинг вазнлар доираси чексиз бўлса, мухаммас, мусаддасларники анча чекланган, лиро-эпик жанрлар эса янада камроқ вазнларга асосланади. Шоир ҳар қайси жанрнинг вазнлар доирасини яхши билсагина, ўша асардаги ғоя, образ билан вазн уйғунлигига эриша олади. Фурқат санъаткор шоир сифатида ўзбек арузининг бу қонуниятини пухта ўзлаштирган эди. Шунинг учун ҳам у яратган ҳар қайси асар вазн жиҳатидан мукамаллиги билан ажралиб туради. Шоир ўз ғазалларини 20 вазнда яратган бўлса, мухаммасларида 4 вазнга, мусаддасларида 2, мактубларида 3, маърифатпарварлик асарларида 3 вазнга мурожаат қилади. Зеро, мухаммас, мусаддас, мактубларнинг жанр хусусиятлари уларни алоҳида вазнлардагина, ўқувчини зериктирмайдиган, чарчатмайдиган, хусусан, куйга тушадиган оҳангларда яратишни тақозо этади.

Фурқатнинг бу соҳадаги новаторлиги шеърятда рус ва интернационал сўзларни ўзбек арузига мослаб қўллашда ҳам намён бўлди. Арузда мутлақо ўзга тил системасига мансуб сўзларни анъанавий руқнларга мослаб қўллаш ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқариши табиий эди. Шунга қарамай, шоир ўзининг маърифат мавзуидаги асарларида бу хил сўзларни моҳирлик билан қўллаш бошлади. Бу билан шоир ўзбек тилининг давр руҳини акс эттирувчи гимназия, телеграф, музика, театр, машина, газета, виставка сингари кўплаб сўзлар билан бойиб боришига муносиб ҳисса қўшди.

Фурқат ана шу сўзларнинг кўпини арузга мослаб биров ўзгартириб гимнозия, телгром, музикон, мошина, газет, зол тарзида қўллайди. Бу фақат Фурқатнинг ихтироси бўлиб қолмай, ўзбек-рус тили алоқаларининг мазкур босқичига оид қонуний ҳодиса эди, албатта. Шоир маҳорати туфайли бу сўзлар вазнга мувофиқлаштирилган ҳолда қўлланиб, шеърлар оҳангига мослашиб кетди.

Юқоридагилардан кўрипадики, Фурқат ўзининг лирик ва лиро-эпик асарлари ғоявий-бадий камолотини таъминлашда вазн ва оҳанг воситаларидан муваффақият билан фойдаланди, бу соҳада классик адабиётимизнинг анъаналарини давом эттирибгина қолмай, айти вақтда, новатор ижодкор сифатида ҳам майдонга чиқиб, ўзбек арузи ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Бизнинг мулоҳазаларимиз Фурқат шеъриятининг вазн хусусиятларини тадқиқ этиш соҳасидаги дастлабки тажриба натижалари, холос. Мазкур масалани атрофлича ўрганиш санъаткор шоир услубининг янги қирраларини, бадий маҳоратининг янги саҳифаларини кашф этиш имконини бериши, шубҳасиз.

АНВАР ҲОЖИНАҲМЕДОВ

ФУРҚАТ ШЕЪРИЯТИДА ҚОФИЯ

Ўзининг пурмазми лирик шеърлари ва лиро-эпик асарлари билан ўзбек демократик адабиётининг ғоявий-бадий камолотига муносиб ҳисса қўшган оташин маърифатпарвар шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатнинг поэтик услубини атрофлича ўрганиш ҳозирги адабиётшунослик илмининг долзарб вазифаларидан ҳисобланади. Зеро, унинг дилбар ғазаллари, сержило муҳаммас ва мусаддаслари, ҳайратомуз маснавийларининг юксак бадияти сирлари ҳали етарли даражада кашф этилганча йўқ. Шу жиҳатдан бу хассос, новатор ижодкор шеъриятининг қофия хусусиятларини тадқиқ этиш муҳим илмий муаммолардан бирини ҳал қилишга имкон бериши шубҳасиз.

Фурқатнинг поэтик мероси—чинакам халқчил ижод бўлган ўзбек демократик адабиётининг узвий бир қисми. Шундай экан, унинг услубий қирраларини бу адабиётнинг ижодий-эстетик принципларидан келиб чиққан ҳолдагина белгилаш мумкин. Маълумки, демократик адабиётнинг етакчи хусусиятларидан бири бадий шаклнинг халқчиллиги, соддалигидир. Муҳим ижтимоий ғояларнинг бадий ифодасида: сюжет ва композицияда, образ яратиш усулларида, тасвирий воситалар, вазн ва қофияда, шу хусусият бўртиб туради. Фурқатнинг халқчил ижодига ана шу хусусият сингиб кетган.

Қофияга асарнинг шаклини белгиловчи муҳим компонентлардан биригина эмас, айти вақтда мазмунни рўёбга чиқарувчи етакчи омил ҳам деб қараган шоир унинг ёрқин ва жозибадор, сермазми ва мусиқий бўлишига алоҳида эътибор берди. У мазкур соҳада даҳо ижодкорлар анъанасини давом эттириш билангина чекланмай, кенг халқ оммаси тилидаги энг содда сўзлардан қофиялар танлаб, ўзига хос янги услуб яратди. Фурқат ўз лирик шеърларида асарнинг ғоявий концепцияси, лирик қаҳрамоннинг ички олами, мавзу ва мотивлар билан боғлиқ психологик ҳолатини чуқур ва таъсирчан ифодалашга имкон берадиган сўзлардан қофиялар танлайди. Улар асар вазни билан уйғунликда шоирнинг

ғоязый-бадиний муддаосини рўёбга чиқаришда муҳим роль ўйнайди.

Фурқатнинг ғазал, мухаммас, мусаддаслари, шунингдек, мактубларининг қофия хусусиятларини тадқиқ этиш шунини кўрсатадики, шоир ўз лирик шеъриятида кўпроқ ридфи аслийли қофияга мурожаат этган. Чунончи, Фурқатнинг икки томлик «Танланган асарлари»дан ўрин олган 197 ғазалнинг 125 таси, 17 мухаммасдан 9 таси, уч мусаддас, 4 мактубнинг 2 таси ва «Гимназия» қасидаси—жамин 232 лирик шеърининг 140 таси шу қофия асосида яратилган. Бунинг сабаби ридфи аслийли қофияга хос жарангдорлик ва жозоба, албатта. Зеро, унинг таркибидаги чўзиқ унли қофияга айрича латофат бағишлайди.

Классик шеъриятимиз тарихини кўздан кечирсак, лирик жанрда кўпроқ ридфи алифли қофиядан баракали фойдаланилганининг гувоҳи бўламиз.

Фурқат лирик шеъриятида ҳам шу хил қофиялар кенг қўлланилган. Шоир ўз ғазалларидан 47 тасида «ор» билан тугалланувчи ридфи алифли қофия танлаган, улардан 30 таси муқайяд, 17 таси эса мутлақ қофиялардир. Бу хил қофияларнинг танланган вазналар ритмик имкониятларини кучайтиришдаги аҳамиятини шоирнинг

Қиё-қиё боқининг банди қилди, эй дилдор,
Табассум айлаганинг олди сабр бирла қарор

Не жафолар чекмадим бир бевафо дилдор учун,
Не балолар кўрмадим аҳди бузуғ бир ёр учун.

Жоню, жамолнингиз гул рухсор мунча яхши,
Нозик қадингиз ҳай-ҳай, рафтор мунча яхши.

Оннан жамолнинг фасли бажор эмасму,
Гулшанда сарв қаддинг бир жилвазор эмасму.

каби ридфи аслийли муқайяд қофиялар

Жаннатни гулларидин гулзорингиз чиройлик,
Хуру пари юзидин рухсорингиз чиройлик.

Ёқма жоним ўтларга, эй шўх, зорингдур ўшал,
Мубтало қўнглум низор этма, фигурингдур ўшал.

Юзидек гул, қадидек сарв топмай даҳр гулзори,
Надомат ўтиға сарву гулини ёқди чун хори.

сингари ридфи аслийли мутлақ қофиялар мисолида яққол кўриш мумкин. Бу хил қофия ўз жарангдорлиги туфайли катта ҳажмли шеърларда кўплаб қўлланганда ҳам ўқувчига малол келмайди, уни чарчатмайди. Шунинг учун ҳам Фурқат ўзининг 3 мухаммаси, 1 мусаддаси, 14 байтли «Муқимийга хат»ида ҳам, 38 байтли «Бомбайдан хат»ида ҳам шу қофиядан фойдаланган эди.

«Он» билан тугалланувчи ридфи аслийли қофиятар ҳам шоир лирикасида кўп ишлатилади. 26 ғазал ва бир мухаммасда шу хилдаги ридфи аслийли муқайяд қофия, 15 ғазал, икки мухаммас

ва бир мусаддасда ридфи аслийли мутлоқ қофиядан ўрилли фойдаланилганки, бунинг неботини

Излаб висолнинг, эй моҳи тобон, қачонгача,
Тортай фироқ кечаси афгон қачонгача,

Тўққали жаллод эрур ишқ аҳлидин қон кўзларинг,
Лабларинг жонбахшу аммо офати жон кўзларинг.

Ургулай бошингдин, эй оромижон, бир кеча кел,
Қузаридек дар нола мен, сарви равон, бир кеча кел

каби ридфи аслийли муқайяд қофияларга

Оҳким раҳм айламас ҳолимга жононим мени,
Куйди бу ҳасрат ўтида куймаган жоним мени.

Туруб ҳар эрта жононим йўлингда,
Оқарди чашми ҳайроним йўлингда.

Киши ҳолимини билмас меҳрибонидин адашганман,
Ватан сзорадурмен, дўстонидин адашганман,

Ватансиз бенаводурмен, маконидин адашганман,
Ғариби кўйи ғурбат ҳоҷумонидин адашганман,
Ва ё бир мурғи ваҳший ошёнидин адашганман

каби ридфи аслийли мутлақ қофияларга асосланиб ёзилган ғазал ва мухаммаслар мисолида кўра олишимиз мумкин.

Фурқатнинг бошқа кўплаб лирик шеърлари ҳам шоирнинг ўз асарлари ғоявий-бадий баркамоллигини таъминлашда бу хил қофия имкониятларидан моҳирона фойдаланганидан далолат беради. Мазкур фикрни унинг

Табассум бирла чиқди гул руҳим савол айлаб,
Қилибон гунчани хомуш ҳам булбулни лол айлаб.

Ишқ издор этгонинга қадр этиб, эй сарвиноз,
Жисм ила жоним итоб ўтига то бердинг гудоз

Ошиқа чўх айладинг зуми ила бедод, айланай,
Жавр этарга олдинг ўхшар хатти иршод, айланай

Азми гулшан айласанг юз ноз ила, эй хуш хиром,
Сарв жойидини туруб қаддин букуб айлар салом

каби ридфи аслийли муқайяд қофия қўлланган 20 ғазал, 1 мухаммас ва мусаддас,

Андалиби ҳайронлар ўлдилар бу доғлардан,
Бўлмади даме холи гулшанинг булоғлардан.

Ишқ сазҳосида бир Мажнун бейдрокман,
Топмай ўз Лайлини ҳасратдин яқоси чокман.

Навбахор айёми бўлди, келинг эй, ахбоблар,
Боғ аро нўш айлайик биз ҳам шароби ноблар.

Ул паридек қайси дилбарни рухи гулгуни бор?
Ҳам тишидек қайси дарёни дури макнуни бор?

каби ридфи аслийли мутлақ қофия қўлланган 16 ғазал, 2 мухаммас ва «Гимназия» қасидаси билан тасдиқлаш мумкин.

Мужаррад қофия Фурқат лирикасида анча кенг қўлланган бўлса ҳам у, ҳар ҳолда, ридфли қофиядек мавқега эга эмас. Зеро, унинг ритм-оҳанг имкониятлари ҳам ридфли қофияга нисбатан анча чекланган. Шу туфайли ҳам бу хил қофиядан шоир ўзининг 71 ғазали, 4 мухаммаси ва бир мактубида фойдаланган. Улар орасида алиф равийли қофиялар алоҳида ўрин эгаллайди. Шоир мужаррад қофиянинг бу туридан моҳирона фойдаланиб ўзининг кўплаб сержило ғазалларини яратган эди. Чунончи:

Умр хуш ўтмас баҳор айёми саҳро бўлмаса,
Лозазор ичра бисоти айш барпо бўлмаса.

Кўнгул дардиға топмай бораман ҳарғиз даво истаб,
Ани умри кироми, ҳасрато, бўлғай адо истаб.

Не балолег эрди, эй шўхи дилоро, суратинг
Ақлимни лол этди қилғунча тамошо суратинг!

Зиҳи ситамки менга мунча дилрабо қиласиз,
Билиб туриб куяримни яна жафо қиласиз

каби алифли мужарради муқайяд қофияси қўлланган 17 ғазал ва 2 мухаммас,

Қилмағайдин сенга ул кун ошнолик кошки,
Ена кўнглум қилмағойди мубғалалик кошки.

Айтинг ул дилбарга мундоғ бевафалик қилмасун,
Жоним олса розиман, лекин жудалик қилмасун.

Менки ўлдим нотавон ул наргизи шахлосидин,
Бир такаллумда тирилдим лаъли руҳафзосидин.

Ҳар кишиким даҳр аро сендек малак сиймоси бор,
Хури жаннат юзига боқмоқдин истиғноси бор

каби алифли мужарради мутлақ қофиясидан фойдаланиб ёзилган 16 ғазал, 2 мухаммас ва «Ёрканд шахридан Тошболтуга хат»и фикримизнинг далили бўла олади. Шоир яратган 34 ғазалда мужаррад қофиянинг бошқа кўринишларидан фойдаланилган эди.

Фурқат лирикасида муассас қофия фақат биргина шеърда — «Эй сарв қомат» ғазалида қўлланган, холос. Шоир

Бўйнингдин ўргилай, эй сарв қомат,
Гули наврастай боғи латофат.

Хирад бобида Афлотун фатонат,
Такаллум чогида тўти фасохат

байтлари билан бошланадиган бу ғазалда моҳирона танланган «қомат», «латофат», «фатонат», «фасохат» каби сўзлар воситасида бу хил қофиядан фойдаланиш иқтидорига эга эканлигини исбот қила олган. Ушбу қофиянинг лирик шеърятда кам ишлатилганлиги унинг бу соҳада халқчилликка, энгил ва ўйноқи қофиялар танлашга интилиши билан изоҳланади, албатта.

Шоир лирик шеърларда қофиянинг яна бир тури—муқайяд (қайдли) қофиядан ҳам деярли фойдаланмайди. Бу хил қофиянинг Навоий ғазалига боғланган «Кўруб» радифли мухаммасидан ўрин олган

Фурқатий, борсен анинг ишқиде оҳи сард ила,
Музтариб ҳолу сиришки олу рўий зард ила.

Қолма девор остиде бу ранж — ғампарвард ила,
Сидра ул сн эй Навоий, ўзни муҳлик дард ила,
Шояд этган раҳм ул қотил бу ҳолингни кўруб

бандидагина учратамиз. Кўринадики, Фурқат бу ўринда ҳам муқайяд қофияни зарурат—Навоий ғазалининг шу байти биринчи мисраси охирида келган «дард» сўзига қофиядош сўзлар танлаш шарт бўлгани учунгина унга «сард», «зард», «ғампарвард» сўзларини танлаган. Ўзбек тилида кам учрайдиган бу хил сўзларнинг қофияда кам ишлатилишига ҳам шубҳасиз шоир шеърятининг услубий соддалиги, халқчиллиги сабаб бўлиши керак.

Фурқат маснавийлари қофияси унинг лирик шеърятидан фарқли ўлароқ айрича хусусиятларга эга. Шоир бу асарларни яратишда классик қофиянинг хилма-хил турларига мурожаат этади, хусусан, ғазал, мухаммас, мусаддас ва қасидаларида қўлланмаган ёхуд жуда кам фойдаланилган таъсисли (муассас) ва қайдли (муқайяд) қофияларни ишлатади.

Маснавийларда ҳам радифли (мурдаф) қофия барча байтларнинг деярли ярмида, аниқроғи, жами 617 байтнинг 302 тасида қўлланган. Шулардан 191 муқайяд, 111 мутлақ кўринишдадир. Улар орасида алифли қофиялар—236 та (106 муқайяд, 130 мутлақ). «Вов» ва «ёй» ҳарфли мурдаф қофияларда жами 66 (56 муқайяд ва 10 мутлақ) байт маснавий битилган. Кўринадики, радифли қофиялар маснавийларда ҳам шоирнинг маърифатпарварлик, халқлар дўстлигини улуғлаш ғояларини ифодалашда (рус халқи, унинг маданияти, санъатини тараннум қилиш, ўқитувчилар, санъаткорлар, солдатлар образини яратишда) ҳам қўл келган. Чиндан ҳам шоир маснавийларидан ўрин олган латиф байтлар ана шундан далолат беради. Жумладан: «Нағма ва нағмагар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида» маснавийсидаги

Муганний айласа гар нағма оғоз,
Чиқар ҳар қайсидин бир бошқа овоз
Эшитмоққа ҳамма хомуш ўлурлар,

Басе лаззат топиб беҳуш ўлурулар.

Мушукмон ичра лекин нағма кўп бор,
Чунончи гилжаку таибуру ситор.

Дугроу арғанун, қонун ила руд,
Рубобу донра чангу найу уд.

Вагарна кўр эрур нағма мақоми,
Эрур матлада мазкур онн номи.

...Ағар бўлса расво нағма камоли,
Учар қушлар тушар, бор эҳтимели

каби сержило байтларнинг ўзиёқ шоирнинг шу хил қофиядан фойдаланиш маҳоратини кўрсатиб турибди. Шоир ритмик жиҳатдан оғирроқ бўлган ридфи зойидли қофияга фақат биргина ўринда: «Юнон мулкида бир афсона» маснавийсидаги

Санамлар қоматидек кўчалар рост,
Хиёбон дер киши гар кўрса нохост

байтидагина мурожаат қилган.

Фурқат маснавийларида мужаррад қофияларидан ҳам баракали фойдаланилган. Шу жанрда битилган байтлардан 258 таси мазкур қофияга эга бўлиб, улардан 105 таси муқайяд ва 153 таси мутлақ кўринишдадир.

Маснавийларда ҳам алиф равишли мужаррад қофиялар нисбатан кўп қўлланилган. Бу асарларга хос муҳим бир хусусият уларда таъсисли қофиянинг ҳам анча кенг ишлатилишидир. Юқорида кўрганимиздек, лирикада Фурқат бу қофиядан ўзининг биргина ғазалида (тажриба учун бўлса керак) фойдаланган эди. Маснавийларда бўлса хилма-хил кўринишдаги таъсисли қофияларга ҳам ўрни билан мурожаат этиб туради. Чунончи, «Суворов ҳақида» маснавийсидаги:

Суворовким эмиш бир катта одам,
Баҳодирлик била машҳурн олам.

...Сипоҳилик ишига моҳир эркан,
Кўп ишлар доғи андин зоҳир эркан.

...Юрар эрди бўлуб бир расми одам,
Ўшел қиллоқ халди бирла боҳам.

...Деян: «Мен шоҳдин келган мулозим,
Мулозимлиғни этган ўзга лозим...

...Эрур тугросн мазмунн навозиш,
Сароло лутф ила топган тарозиш.

«Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» шеъридаги:

Балогат эрур шеър оройиши,
Агар бўлса бир нуқта кунжойиши...

...На ҳол ўлса анга мувофиқ қилиб,
Яна рамзу мазмунинга лойиқ қилиб...

«Сабсга хитоб» деб аталган мактубидаги:

Менга йўқ сендин ўзга бир мувофиқ,
Нечунким аҳли дурсан ёри содиқ...

...Ўзи хўқандий аммо исми Зокир,
Қазоро Рум оро бўлмиш мусофир...

Билиб ҳар ҳафта бир йўл ўзга лозим,
Бориб қолғуси кеча Мирзо Қосим...

...Тоғиб сўз Мирза Қосимга гузориш,
Муҳаммасин қўлига қил сипориш.

байтларида қўлланган таъсибли қофиялар Фурқат маснавийларининг шаклий мукамаллигига муайян даражада хизмат қилган. Шу хил қофияларни маснавийларнинг жами 37 байтида учратамиз. Ниҳоят, маснавийларда шоир лирик шеърларида мутлақо қўлланмаган қайдли қофия ҳам маълум ўрин эгалайди: 20 байт (улардан фақат иккитаси мутлақ қофия кўринишида) шу асосда битилган. Кўринадики, ўз асарлари тилининг халқчил бўлишига алоҳида эътибор билан қараган шоир жуда зарур ўринлардагина бу хил қофияга мурожаат қилади. Чунончи: «Илм хосияти» шеъридаги

Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Надур дилнинг муроди илм бирла.
Кўнгулларнинг сурुरи илмдандур,
Кўрар кўзларни нури илмдандур.

«Виставка хусусида» маснавийсидаги

Қаю шаҳридаким бўлса ҳунарманд,
Ҳама келди, йироқ эрди агарчанд...
...Келиб виставка ичра бўлдилар жамъ,
Бўлуб ҳар қайси гўё жамъ аро шамъ.

«Акт мажлиси хусусида» маснавийсидаги

Мусулмон халқимиздан толибул-илм,
Бор эрди неча анда соҳиби ҳилм.
...Жаҳон равшан зийи илмдандур,
Кўнгул софи сафойи илмдандур.

«Юнон мулкида бир афсона» асаридаги

Анга йўқ эрди мендак ўзга фарзанд,
Вужудим бирла доим эрди хурсанд.
...Кўруб жисми заифу рўйи зардим,
Кўлимни тутти ташхис этти дардим.

байтларида қўлланган қайдли қофиялар фикримизнинг далилидир. Фурқат шеъриятида қўлланган мутлақ қофияларнинг тузилиши ҳам шоир услубининг халқчиллигидан далолат беради. **Зеро,**

ҳар қайси лирик ёки лиро-эпик асарнинг кенг халқ оmmasига тушунарли бўлишига интилган пждкор мутлақ қофиянинг енгил турларига кўпроқ мурожаат қилди. Хусусан, Фурқат ғазалларининг аксариятида мутлақ қофияли 106 шеърнинг 43 тасида равийдан сўнг бир чўзиқ унли ёки ундош келувчи васлли мутлақ қофия қўлланган.

Келди ҳажр андуҳи бирла оғзима жоним менинг,
Бир тараҳҳум айламас ул шўҳи жононим менинг.
Оҳким, йўқтур мени табъимға лойиқ улфатим,
Анга изҳор айласам кўнглумда доғи ҳасратим.
Пари рўйим юз очиб қўлга олиб,
Неча ойинани ҳайратга солиб

байтларидаги каби бу хил мутлақ қофиялардан шоир ўз ғазалиётида унумли фойдаланган.

Анчагина (38) ғазалда хуружли мутлақ қофияни учратамиз. Равийдан сўнг ораларида қисқа унли бўлган икки ундош келиши билан характерланидиган бу хил қофиялар ҳам шоир томонидан ўринли ишлатилган.

Жон чиқар ҳолатға етди, ташнаи дийдорман,
Гул юзунга танда жоним борича дилдорман.

Дилрабо, муштоқларга якнамолик шунчалар,
Бир жарима ўтмайин, қилмоқ жудолик шунчалар.

Ийғламоқдин бир пари ҳажрида, эй аҳбоблар,
Ўнг кўзумдин оқди қону сўнгидин зардоблар.

каби байтлардаги қофиялар шулар жумласидандир.

Фурқат юқоридагиларга қараганда бироз мураккаброқ, ритм—оҳанг нуқтаи назаридан оғирроқ саналувчи мазидли ва нойирали мутлақ қофиялардан ўз ғазалларида ҳам фойдаланади. Чунончи, унинг мутлақ қофияли ғазалларидан 16 таси мазидли, 9 тасигина нойиралидир. Аммо шоир бу қофияларни қўллаганда ҳам асар оҳангдорлигини сақлаб қолишга алоҳида диққат қилади. Чунончи:

Ўтса ул хуршид пайкор кўчанинг ўртосидин,
Соя янглиғ халқ йиғлаб эрғашур орқосидин.

Малолат зоҳир этманг дўстлар, афғону зоримдин,
Ниҳони зўр этар дардим, эмас ўз ихтиёримдин.

Менки ўлдим нотавон ул наргиси шаҳлосидин,
Бир такаллумда тирилдим лаъли руҳафзосидин.

каби байтларни кўздан кечирсак, равийдан сўнг кетма-кет уч ундош келган мазидли мутлақ қофия қўлланганига қарамай, ғазалларда оҳанг жилоси сақланиб қолганини кўраимиз.

Бошимни тоша урсам ҳам менга бедод — фандурсан,
Бу ортиқ: ўзгага ҳар кеча шамъи анжумандурсан.

Эй сани жоно, фалак паймолигингдин доғман,
Боққали қўймас қуёш сиймолигингдин доғман.

Сарву гулда йўх тароват қадду рухсорингдадур,
На фасоҳат тўтида, нутқи шакарборингдадур.

Мен агар қўйингдин афгонсиз ўтолмайман, бегим,
Тонг эмаским, ақлу-хуш ўзда тутолмайман, бегим

каби байтларда равийдан сўнг кетма-кет келган 4 ёки 5 ундош келувчи **нойирали мутлақ қофия** ҳам шоир маҳорати туфайли шеър оҳангига путур етмаганидан далолат беради.

Фурқат қофиянинг мураккаб турларидан ҳам усталик билан фойдалана олишини бошдан охиригача нойирали мутлақ қофия асосида яратилган 33 байтли «Ёрқанд шаҳридан Тошболтуга хат» деб аталган мактуб-қасидасида яққол намоён қилган эди.

Маълумки, лирик шеърларнинг мусиқийлиги, жозибдорлигини оширишда ички қофиялар муҳим роль ўйнайди. Ҳар қайси байтнинг 4 ритмик бўлакка бўлиниб, охириги, асосий қофиядан ташқари олдинги уч бўлакда ҳам қофиядош сўзларнинг қўлланиши туфайли оҳанг янада такомиллашади, ритм пластинкаси янада кучаяди. Ички қофиялар шеърга алоҳида жўшқинлик, ўйноқлик бағишлайди. Ҳазалларда ички қофиянинг бу хил хусусиятини Навоий ва Бобур, Машраб ва Мунис, Огаҳий ва Муқимий каби санъаткор шоирлар лирикаси мисолида яққол кузатишимиз мумкин. Навоийнинг

Севунгил эй кўнгул, охириги жисминг ичра жон келди,
Қувон эй жони маҳзунким, ҳаёти жовидон келди.

Сафардин ул пари етти, мени маҳзунни шод этти.
Кўнгулдин эски ғам кетти, тан ичра янги жон келди.

Хирад, йнғ бу масофингни, таҳаммул, қўй газофингни,
Вараъ, тарк айла лофингни, ки ошуби жаҳон келди.

Фалак боқти фигонимға, ажал раҳм этти жонимға,
Хазонлиғ бўстонимға гули боғи жинон келди.

Муниснинг

Кўзни ёрутғач манга шамъи жамолнинг ёниб,
Айлади парвоналиғ бошинга жон айлониб,

Қаддинг этиб жилвагар, боққа қилсанг гузар,
Сарвға қумри назар айламас андин ёниб.

Бошни қилиб хокипо, жоним этармен фидо,
Ноз ила базмим аро келсанг агар соллониб.

Кўйинга борур маҳал, саяним эрур бебадал,
Енсам этарман ҳаял ҳар нафаси куймониб

байтлари билан бошланадиган ғазаллардаги ички қофиялар шулар жумласидандир.

Фурқат ўзининг «Ақлимни олди» ғазалида (шоир «Танланган асарлар»да бу асар асоссиз ҳолда мустаҳзод жанрига нисбат берилган) ички қофиядан фойдаланиш соҳасидаги маҳоратини тўла намоён қилди. 16 рукбли мутақориб аслам вазнида битилган бу асарнинг ҳар қайси мисрасида асосий қофиядан ташқари учтадан сўз қофияланиб келади:

Ақлимни олди, ҳайратга солди бир турфа жонон, султони хўбон,
Ул бир табассум, айлаб такаллум чун моҳитобон бўлди намоён
Соқибе эрмиш, жонимға кирмиш, қонимни термиш пайкони тейри,
Мадди нигоҳи, жавшан сиёҳи, икки силоҳи тан этти вайрон.
Монандаи гул, чун шоҳи сунбул, айлаб тазалзул келди нигорим
Очиб юзини, ташлаб ўзини, қошу кўзини жавлон берибон.

Ғазалдаги 9 байтнинг барчасида шу усул изчил сақланади. Кўриниб турибдики, мазкур ғазални яратиш билан Фурқат демократик адабиётда ҳам арузнинг ушбу ноёб вазнида муваффақиятли шеър битиш, унда ички қофиянинг янги, мукаммал кўринишидан фойдаланиш мумкинлигини исботлаб берди. Ғазалдаги ички қофиялар танланган сўзларнинг муסיқийлиги туфайли ҳар қайси байт ритмини энгиллаштирган, аниқроғи, ғазалнинг халқ қўшиқларига ҳамоҳанглигини таъминлаган.

Маълумки, классик шеърятимизда қофия санъатининг бошқа хилма-хил турларидан ҳам кенг фойдаланиб келинган. Хусусан, зулқофиятайн, зулқавофи, тарсиъ, тажнис, тажзия, эънот каби санъатларни классик шоирларимиз маҳорат билан қўллаб, ўз асарларининг муסיқийлиги, жозибадорлигини кучайтирганлар.

Ўзининг лирик ва лиро-эпик асарларини яратишда ҳаётийлик ва халқчилликка алоҳида эътибор билан қараган Фурқат бу хил санъатларга кам мурожаат қилган. Айни вақтда шоир такрор ва аллитерация воситасида ўз шеърларининг ритм-оҳанг жиҳатдан мукамаллигига эришган.

Шоир баъзан ташбиҳи тасвия санъатидан фойдаланиб, ўринли танланган бир сўзни бир неча марта такрорлаш усули воситасида мисра оҳангдорлигини кучайтиради. Унинг «Рухсор гул» деб номланган ғазалидаги

Лаб-гул, ораз-гул, бадан-гул, жабҳа-гул, бир нахлдин,
Эй вужудинг гулшанида бор бу миқдор гул,

байтининг биринчи мисрасида мушаббихун биҳ тарзида қўлланган «гул» сўзлари шулар жумласидандир. «Нозик» деб номланган ғазалнинг

Каломингдин ҳаловат топмоғи жонларни ондинким,
Даҳан нозик, забон нозик, ки лаб нозик, суҳан нозик

байтида такрорланиб келаётган «нозик» сўзлари ҳам шу тарзда шеър ритмига ижобий таъсир кўрсатган. Шунингдек, ўринли қўлланган «ташбиҳи жам» (мушаббих битта бўлиб, мушаббихун биҳнинг бир неча келиши) санъати ҳам байт оҳанги такомиллигига хизмат қилади. Буни «Уртанур» ғазалидаги

Қайда бўлсанг гул юзунг ёдида ул ердур бизн
Богимиз, бўстонимиз ҳам равзан ризвонимиз

байги мисолида кўришимиз мумкин.

Фурқат чўзиқ унли ва ундош товушлар такрорига алоҳида эътибор бериб, бу имкониятдан мисра ва байтларнинг оҳанг жозибасини таъминлашда маҳорат билан фойдаланади. Унинг лирик шеърларини кўздан кечирсак,

Нозанинлар ноз иншоин азал котибларин
Ёздилар дескин сенинг номинг учун туғройи ноз.

Офтоби оразинг тўлди шуойи олама
Бўлди зарроти жаҳон чун роғиби савдойи ноз.

Номи неки назмидин ўлди жаҳонга мунташир
Неча минг ноком бўлди Фурқатийдек комёб.

Эй нигоро, сурманн қўй, қўймс, қўйсанг чиқмағил,
Қилмағай ошуби даҳр устига тўфон қўзларинг

Айламай найлай хаёли кипринг охир асо,
Ким мени ёдида доим нотавсен айлар кўзунг.

Розиман ўлсам мазорим сори бир айлаб гузор,
Десаким: ушбу шаҳиди тийри мужгоним менинг

каби байтларни кўплаб учратишимиз мумкин.

Классик шоирларимиз битган маснавийларда бир турли, оҳангдош қофияларни кетма-кет байтларда келтириш санъатидан баракали фойдаланиб келинган. Бу усул муайян гоё, образни бадий юксак тарзда ифодалашда шоирга қўл келади. Зеро, бу ҳолда муҳим бир маънони таъкидлаётган бир неча сўзга ўқувчи фикри такрор-такрор жалб этилади, айни вақтда, байтлар жозибаси кучайтирилади. Мазкур усулни Алишер Навоий ўз «Хамса»сидаги дostonларда кўп марта қўллаган эди. Жумладан, «Лайли ва Мажнун» достонида Қайснинг ҳижрондаги аҳволини тасвирлар экан:

Ул сувлар оқиб бори кўзидин,
Бечора сувдек бориб ўзидин.
Гоҳ ўзида, гоҳ йўқ ўзида,
Гоҳ сув, гоҳ қон анинг кўзида

Мен даҳрда бир заиф хасмен,
Ким жисмда хасча ҳам эмасмен.
Кўз кўрмак ила йнғиб ҳавасни,
Ул ўтқа ғаним этар бу хасни.

каби қатор байтларда бўлганидек, қофиядош сўзларни такрорлаб боради. Навоий анъаналарини давом эттирган Фурқат ҳам ўз маснавийларида ана шу усулдан фойдаланишга интилиб, байтларда қофиялар такроридан моҳирлик билан фойдаланади. Буни «Тошканд шаҳрида бўлгон нағма базми хусусида» деб аталган маснавийдаги

Қўлда хат, қилди ашуло ноз ила,
Уртада танҳо майин овоз ила.

Икки одам анга бўлди нағмасоз,
Бирн роёлу — бири барбат навоз.

Нағмау овоз икков бир пардада,
Яъни савту сөз иков бир пардада...

Завқ топди дил аларнинг созидин,
Шавқ топди жон мунинг овозидин,

«Юнон мулкида бир афсона» асаридаги

Таним қувват топиб рафтора келдим,
Жахонга кўйи дигар бора келдим.

Яқинлаб бир кунн дарё канори,
Қилур эрдим юриб моҳи шикори.
Қазоро мавж уриб дарён хунхор,
Ки ҳар кўлоки бир тўфонн заххор

каби кетма-кет қўлланган қофиялар мисолида кўрамиз.

Фурқат ўзбек шеъриятида илк бор русча сўзларни қўллаш билангина чекланиб қолмай, уларни қофиялар ўрнида ҳам ишлатиб, муайян янгилик яратди. Бу хил сўзларнинг арузда битилган шеърин асарларда вазнга мувофиқлаштириб қўллашнинг ўзи осон эмаслиги маълум. Улардан қофия сифатида фойдаланиш янада мураккаброқ. Зеро, бу ўринда рус ёки Европа тилларидан кирган сўзларнинг ўзбек, араб ва тожик сўзларига оҳангдошлигини таъминлаш осон эмас. Ҳамма соҳада новаторликка интилувчи шоир бу жиҳатдан ҳам жасорат кўрсатиб қатор рус сўзлари, шунингдек, рус тили орқали кириб келган сўзлардан қофия сифатида фойдаланди.

Мени фаҳмимда, барқи телгром ул,
Енар дору билан бўлганда шом ул.

...Ўшал гимназиянинг катта золи
Музайян бўлди бир гулшан мисоли.

Чалинди анда ҳар хил музиконлар,
Топиб андин ғизо руҳи равонлар.

Икки зан чиқди, бири чолди раёл,
Бириси айтиб ашула бемисол.

...Хусус икки тамошо аввал — охир,
Бирн нағма, бири эрди театр.

...Илож айлаб ҳакими боҳунарлар,
Арастуий замона докторлар

каби байтлардаги қофиялар чиндан ҳам адабқетимиздаги янгилик эди.

Фурқат бадий маҳоратининг муҳим бир қиррасини унинг ўз шеърларида радиф танлаш усули ташкил қилади. Радифнинг шеърний асарда илгари сурилаётган ғоя ва мотивлар, тасвирланаётган лирик ёки эпик персонажлар характерини очишдаги, шунингдек, ритм—оҳангни шакллантиришдаги муҳим аҳамиятини назарда тутган шоир ўйноқи ва таъсирчан сўзлар ёки сўз бирикмаларини танлайди. Шоирнинг 197 ғазалидан 116 тасида қўлланган радифнинг 90 таси бир сўзли, 20 таси икки сўзли, 4 таси уч сўзли, икки таси эса жуфт сўзlidir.

Бу соҳада ҳам халқчилликка алоҳида эътибор билан қараган Фурқат шеърятимизда илгари қўлланмаган кўплаб шўхчан, дилрабо радифларни ўз шеърятига олиб кирди. Унинг ғазал, мухаммас, мусаддасларида фойдаланилган «суратинг», «кўзунг», «кокулинг», «ноз», «эй сарвиноз», «мунча яхши», «чиройлик», «нозик», «қарамайси», «ўтар-кетар», «бир келиб кет», «адашганман» каби ўнлаб нафис радифлар шоир асарларига айрича жозиба ва жило бағишлаган. Ҳақиқатан ҳам

Жаннатни гулларидин гулзорингиз чиройлик,
Ҳуру пари юзидин рухсорингиз чиройлик.

На бўлди, нигоро, биза асло қарамайси,
Гулдек очилиб гунчан хумро қарамайси.

Не эрур журмимки, кўрса ул ситамкор индамас,
Гарчи ишқида қилурмен нолаю зор индамас.

Ойинан жамолинг фасли баҳор эмасму?
Гулшанда сарв қаддинг бир жилвазор эмасму?

каби чиройли ва янги радифлар лирик шеърларнинг латофатини кучайтирганлигини кўриш қийин эмас.

Жано, жамолингиз гул рухсор, мунча яхши.
Нозик қадингга ҳай-ҳай рафтор мунча яхши.

Нигоро, дилнавозим, доғи ҳижрон айладинг-кетдинг,
Фироғинг ўтиға бағримни сўзон айладинг-кетдинг.

Фигонким, ул бути сиймин заҳандин айрилиб қолдим,
Малоҳат боғида сарви чамандин айрилиб қолдим.

каби икки сўзли радифлар,

Шоми ҳижронда қолиб, йиғлаб ётай тоқайғача,
Кўз ёшим селоб этиб йиғлаб ётай тоқайғача.

Ургулай бошингдин эй оромнжон, бир кеча кел,
Қумридек дар нола мен, сарви равон бир кеча кел.

Бу ерга шўхи барно бир келиб кет,
Худо ҳаққи, нигоро, бир келиб кет

сингари уч сўзли радифлар Фурқат шеърларидаги ҳаётийлик ва соддаликни таъминлашда муҳим вазифани бажарган. Шоирнинг бу соҳадаги маҳорати унинг жуфт сўзлардан танланган радифларида яққол кўзга ташланиб туради.

Вафо айлаб йироқдин ошкор оҳиста-оҳиста,
Бор ишқим айладинг жоно, ҳазор, оҳиста-оҳиста.
Тушуб бошимга кулфат лаҳза-лаҳза,
Чекармен ранжу ҳасрат лаҳза-лаҳза

каби радифлар лирик қаҳрамон қалбидан жой олган дарду аламлар, эзгу-туйғулар, ширин орзуларни ифодалашда ниҳоятда қўл келганидек шеърларнинг ритм-оҳангига ҳам сезиларли таъсир кўрсатган.

Радиф хусусан мусамматларда ҳам мазмун, ҳам шакл нуқтаи назаридан жуда муҳим вазифани бажаради: барча бандлар ва мисралардаги фикрли ҳам, қофияларни ҳам уюштиради ва бошқариб боради. Шундай экан, радиф танлаш мавзунини очиш, лирик қаҳрамон қиёфаси ва ички олами ифодаси орқали муҳим гуманистик ғояларни бадий жиҳатдан юксак даражада ифодалашнинг асосий смилни ҳисобланади.

Хассос шоир Фурқат шуларни ҳисобга олган ҳолда ўз мухаммас ва мусаддасларида пурмазмун ва дилрабо радифларга алоҳида диққат қилди. Унинг «Истар кўнгул», «Фалак», «Бори», «Ўйнабтулар», «Кокулинг», «Адашганман», «Ўзингсан», «Экан мендек», «Этмадим» каби оригинал радифли мухаммас ва мусаддасларини кўздан кечирсак, бу сўзларнинг асарлардаги зукко фикрлар, теран мушоҳадалар ифодаси аҳамияти ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Чунончи:

Дўстлар, айшу тараб, фасли баҳор истар кўнгул,
Ҳар кун саҳрида сайри лоззор истар кўнгул,

Айламак ҳар сора охулар шикор истар кўнгул,
Кабк рафторин кўрарга кўҳсор истар кўнгул,
Доғи хурсанд этгуси ҳар неки бор истар кўнгул.

банди билан бошланувчи мухаммасдаги «истар кўнгул» радифи асарнинг барча саккиз бандида ҳаёт мадҳи, табиат нафосати, дўстлик нашидасини баркамол образлар воситасида ифодалаш имконини берган. Бу асардаги радиф романтик кечинмалар, шаффоф орзуларни тараннум қилишга хизмат этган бўлса, «Фалак» радифли мухаммасда замондан шикоят мотивлари, маҳзун туйғулар қўшиғини яратишга ёрдам берган.

Фурқат ўз ғазаллари устида ишлар экан, қофия билан радифнинг ўзаро оҳандошлигига алоҳида эътибор беради.

Кўз учидин қил нигоҳ, эй шўхи танноз, озгина,
Хусн шоҳисен, гадони эт сарафроз озгина.
Ҳарзагу агёрлар сўзиға бовар қилмаким,
Дил сиёлиғ келтурур ўртода ғаммоз озгина

деб бошланувчи ғазалда радифнинг қофиядаги «оз» қисми билан бошланиши оҳангга ўзига хос латофат, жозиба бахш этган.

Шоир ҳам қофия, ҳам радиф ўрнида ридфли, яъни ўта чўзиқ бўғин билан тугалланувчи сўзларни келтириш билан ғазал оҳангининг жарангдор бўлишига эришади. Жумладан,

Анбарин хаттеки қилдинг ошкор, эй сарвиноз,
Қўрдиму чиқти кунгуллардин губор, эй сарвиноз,
Кўксума ўқларки отдинг ғамзадин пайконларинг,
Чекмаким жонимга қолсин ёдгор, эй сарвиноз

байтлари билан бошланувчи ғазал қофия ва радифида шу усул қўлланилган эди. Шу хил хусусият тожик тилида ёзилган ва

Қўҳанро теша чун аз оби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин жуз бакоми Хисрави парвез нест,
Дод аз дасти баҳори зиндаги, қаз, жуши ў,
Як гули хандони нақҳатбезу ранг омиз нест

байтлари билан бошланувчи «Бечиз нест» ғазалига ҳам хосдир. Шоирнинг

Таладек юз бирла сайри боғингизга доғман,
Ғунчалар бағрига қўйган доғингизга доғман.
Булбули дилхастолар своран беҳонумон,
Маскан этган гулшан ичра зоғингизга доғман.

деб бошланувчи ғазалдаги қофия билан радифнинг ўзаро қофиядошлиги ҳам асар ритмига сезиларли ижобий таъсир кўрсатган.

Умр қарори йўқ, чунон барқ гузор ўтар-кетар,
Дар мадори ҳам яна мисли шарор ўтар-кетар,
Эмр азиз ақибидин тез борур дому қадам,
Қайда борурин билмадим, шамсу қамар ўтар-кетар.

байтлари билан бошланувчи ғазалининг қофия ва радифи ўртасидаги муносабат ҳам қизиқарли: мужаррад қофия билан жуфт сўздан ташкил топган радиф уч сўзнинг қофиядошлигини юзага келтирганки, оқибатда улар ўртасида товушлар такрори—аллитерация вужудга келиб, шеър оҳангига ўзига хос жозиба бағини беради.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, демократик адабиётнинг етук вакили бўлган Фурқат шеърини қофия ва радиф нуқтаи назаридан ҳам баркамол. Унинг бу соҳадаги юксак бадиий маҳорати шоир ижодининг халқчиллигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

МАСУРА ХАЙРУЛЛАЕВА

ФУРҚАТНИНГ ҚУЛЕЗМА ДЕВОНИ

Фурқат ижоди деярли ярим асрдан бери адабиётшунос олимлар, адабиёт ихлосмандлари диққатини жалб қилиб келмоқда.

Шоирнинг шу кунга қадар нашр қилинган асарлари XIX асрнинг иккинчи ярмида кўчирилиб китобат қилинган турли қўлёзма баёз ва мажмуалардан олинган. Фурқат ёзган ғазалларини бир ерга жамлаб девон тузган, лекин девон бизгача етиб келмаган. Шунинг назарда тутиб адабиёт жонкуяри, таниқли мураббийи Ўзбекистонда хизмат кўрсатган кўқонлик ўқитувчи Пўлатжон Қаюмов (1885—1964) 1959 йилда шоир таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан унинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотларини тўплаб, «Фурқат қўлёзма девони»ни тузганлар¹.

Ушбу девонга Фурқатнинг 152 ғазал, 19 мураббаъ, 8 мухаммас, мустазод, 7 мактуб ва қасидалари киритилган. Қўлёзма оддий қалин дафтарга сафсаррангли сиёҳ билан чиройли майда насх аралаш настаълиқ хатида битилган бўлиб, жами 190 саҳифадан иборат. Шеърлар шарқда мавжуд девон тузиш анъанасига биноан алифбо тарзида жойлаштирилган.

Девон кичик дебоҳа билан бошланади. Унда Фурқатнинг қисқача таржиман ҳоли ва девон тузишдан кўзланган мақсад баён қилинган:

«Мавлоно Фурқат Хўқандий. Мулло Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат 1859 йилда Хўқанд шаҳрининг собиқ Хўжанд даҳасида, Бешариқ номли маҳаллада касиб оиласида туғилди. Маҳалла масжиди бўлмиш Жувари Каппон номли жойдаги масжидда Мулло Муҳаммад Фозил домлада ўқуб хат саводини чиқорадур (Холид Расулнинг ёзишича, Фурқатнинг мактабдор ўқитувчисини исми Муҳаммад Олим бўлган). Сўнгги маълумотларга биноан шоир Нисбатнинг тарбиясида бўлуб, адабий ишини ёшлигидан ўргана бошлайди. Ҳам шу маҳалладан эканлиги аглаб ихтимолдур. Фурқатнинг отаси нос ошлаб сотувчи бўлиб, 1914 йилда вафот этган. Фурқат Хўжандда турган вақт сой устига қурилмиш Ғишт Қўфрук тепасига қурилмиш дўконлардан шарқ томондан ғарбга қараб боришдаги ўнгда бўлмиш биринчи дўконда атторлик этгани сўзланадур. Ўз муҳрида «Жигар доғ аст Зокиржон Фурқат» деган фарди адид берилмиш экан. 1912 йилда Фозилжон номли бир ўғлини кўруб эрдим. Шу йилларда бобосининг тарбиясида эди. Шоиримиз мавлоно Фурқат тўғрисида муфассал маълумотлар олмоқ учун китобларга мурожаат этишни ўқувчилардан сўраб қоламан.

Шоир ҳаётининг охирида Ерқанд шаҳрида ва атрофида 18 йил қолиб Раънохон номли уйғур қизига уйланиб болалари бўладур. Нозимжон ва Нодиржон номли ўғиллари ҳаёт экан.

1909 йилда куз фаслида томоқ оғриғи касали ила оғриб вафот этадур.

Яқинда бўладурган юбилей муносабати ила шоирга бўлган ҳурматимни изҳор этиш учун ўзимда бўлган нодир нусхалар, абёт-

¹ Девон Азиз Қаюмовнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Қўлёзма девон билан танишишда берган ёрдамлари учун Азиз Қаюмовга миннатдорчилик билдираман.

лардин ва баёзлардаги, ҳам «Шарқ юлдузи»дан олиб тўплаб мухаммас, ғазаллари ва бошқалари 2314 байтдан иборат девонини ёзиб йиғдим».

Девоннинг дебоча қисмида Фурқат муҳрида «Жигар доғ аст Зокиржон Фурқат» деган ибора битилганлиги айтиб ўтилган. Фурқатнинг кўнгил тўла ҳасрати, руҳий изтироблари ана шу қисқа жумлада ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Қўлёзма девондаги айрим шеърларга тузувчи томонидан талқинлар берилган. Девоннинг 141-саҳифасидаги талқинда «Домла Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг баёзидан кўчириб олдим. Шу таржибанднинг итмом саҳифасида «Афсуси Фурқат» деган сарлавҳа бордур. Баҳри тавил ила тожик тилида тубандаги сатрлар ёзилмишдур: «Ман фақирул хақир, марди ғарибу маҳжур, ожизу хазину ранжур, дилшикаста мусофир, баҳрикори дармонда, ва аз ҳаме кас бозмонда, на модари дорам, ва на падари, ва на хеш, дорам, ва на биродари, на зани ва ғамхўри, ва на пайванди, бар ҳаме ҳол шукр бисёр аст» (Таржимаси: Мен бир камбағал, бахтсиз, ғариб, ҳижронда қолган ғамгин, қайғули дили вайрон мусофир, ночорликда қолган кимсаман. Ҳамма яқинларимдан жудоман, на онам, на отам, на қариндошим, на биродарим, на хотиним, на ғамхўрим, на фарзандим бор. Шундай қийин аҳволда бўлса ҳам кўп шукр қиламан).

Девондаги 134-саҳифада яна шундай талқин бор: «Шоир Маҳдумнинг берган маълумотларича, Фурқат Марғилон шаҳрида чойфурушлик этиб турган вақтида Қўкмазор номли мадрасада шоир Ғайратий ила бирга турган экан. Оқсоқолнинг бир қариндошига атаб ғазал айтган. Маҳдумнинг эсларида қолганлари шулардур:

Ҳижронда йиғлаб оқорғон кўзларимга, эй рафиқ,
Тўтибэлигга кетур қози гузар туфроғидин.

Бу ғазал етти бандли бўлиб, шоир Ибрат Марғилоний мухаммас этган экан. Маҳдум эса мухаммаснинг сўнгги бандини тубандагича ёзган:

Қоши меҳробинда қиясн жилъасидур Фурқатий,
Нисбатий, Завқий, Муқимий шевасидур Фурқатий,
Ибратийнинг ҳайрат этган халқасидур Фурқатий,
Бир камон абру шаҳиди ғамзасидур Фурқатий,
Қабриши кўрсатса ҳар ким қон оқар бармоғидин»

Шунингдек, қўлёзма девонда Фурқатнинг шоир Машқий ғазалига битган мухаммаси ҳам берилган:

Нигорини ишни ошиқлара нозу тогофудур,
Сочи саргашта ҳар сори бўлуб даври тасалсудур,
Асири хати найистон ичра райҳон ила жамбулдур
Ажойиб шўхким бир мен эмас олам бари қулдур,
Гирифтори ики жоду кўзи Кашмиру Кобулдур.

Қўлёзма девонга Фурқатнинг шу кунгача нашр эттирилмаган ўн икки ғазал, тўрт мухаммас, бир мураббаси киритилган. Мазкур

шеърларнинг тематикаси ранг-баранг, шулардан уч газал ва икки мухаммас ижтимоий социал мазмунда бўлиб, шоирнинг ўз даври тузумига салбий муносабатини ифодалайди, қолганлари ишқий мазмунда битилган газал ва мухаммаслардир.

Қўлёзма девондаги бўш қолдирилган 25 саҳифани шоирнинг кейинги топилажак шеърлари учун қолдирилганлигини Пўлатжон Қаюмов қўйидагича изоҳлайди: «Девон тула тузулсун учун 15 дан ортиқ саҳифани мағтал қолдирдим. Чунки яна Фурқатнинг бизга ҳали маълум бўлмаган ашъорлари топилса ёзиб таҳлил этишни назарда тутдим».

Пўлатжон Қаюмов тўпловчилик фаолияти билан фурқатшуносликнинг янада ривожланишига, унинг янги шеърлар билан бойишига ўзининг катта ҳиссасини қўшди.

АҲМАДЖОН МАДАМИНОВ

ФУРҚАТНИНГ ЯНГИ ТОПИЛГАН ШЕЪРЛАРИ

Бадий адабиётимизнинг тадрижий давоми ва таркибий қисми сифатида XIX асрнинг II ярми ва асримиз бошларида Қўқонда ҳам ташкил топган демократик адабиёт халқимиз бадий тафаккури тақомилида муҳим босқич ҳисобланади.

Биз чорак асрдан ортиқ вақт давомида ана шу халқчил адабиётнинг Муқимий Нисбатий, Завқий, Мавлавий Йўлдош, Ёрий, Зорий, Муҳаййир, Рожий, Писандий, Ғурбат, Муҳсиний, Маҳмуд Ҳаким каби намояндаларининг кўплаб фанга номаълум бўлиб келган нодир, қимматли асарлари билан бир қаторда мавлоно Фурқатнинг ҳам илм аҳлига маълум бўлмай келган 23 та газали, 5 та мувашшаҳи, «чиройлик» радифли газалининг гўзал бир варианты, 1 та ўз мухаммаси, дўсти Умидий билан ҳамкорликда Амирий газалига боғлаган мухаммаси, Умидий, Фарҳат. Расийларнинг Фурқат газалларига боғлаган 4 та тахмиси, 1 та мусаддаси, 1 та таржеъбандини қўлга киритишга муваффақ бўлдик.

Фурқатнинг 700 мисрадан зиёд шеърлари Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейида 24, 26, 27, 28, 101, 101—119, 391, 6667 инвентарь рақамлари остида ва ўз шахсий коллекциямизда ҳамда Холматжон Аҳмедовда сақланаётган қўлёзма баёз, тўплам ва алоҳида варақлардан ўрин олган.

Шоирнинг ишқий ва ижтимоий-ахлоқий мавзуларда ёзган бу асарларида кочил инсонга хос бўлган юксак фазилатлар, инсоний муҳаббат ва у билан боғлиқ олижаноб туйғулар — меҳр-муҳаббат, оқибат, садоқат, вафо, камтарлик, инсонпарварлик, сабр-қаноат каби ҳислатлар, ошиқ шоирнинг руҳий кечинмалари, маҳбуба латофати, назокати, ишқ, ҳижрон изтироблари, шоирнинг орзу-умидлари, адолатсиз замона ва унинг ноқис, ноқобил, норасо кишиларидан шикоятлари, умр, дунё ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари, гуманистик қарашлари, табиат гўзалликларига, санъат аҳлларига

бўлган жўшқин, эҳтиросли муҳаббати ва ҳоказолар ўзининг гўзал ифодасини топган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, топилмаларнинг бир қисми Фурқат билан унинг маслакдош дўстлари Умидий, Нисбатий, Завқий, Восифлар ҳамкорликда яратган мушоиралардан иборат.

Янги топилган шеърлардан 6 ғазал «Меҳнат байроғи» (Қўқон), 1 мувашшаҳ, «Пахтакор» (Яйпан), 2 ғазал, 1 мувашшаҳ, Умидий, Ҳақирийларнинг Фурқат ғазалларига тахмислари «Ўзбекистон маданияти»—«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газеталарида, 3 ғазал «Гулистон» журналарида, шоирнинг ўз мухаммаси бироз қисқартирилган ҳолда филология фанлари доктори А. Абдуғафуровнинг «Фурқат» монографиясида эълон қилинди.

Фурқатнинг янги топилган асарлари унинг ижоди ҳақида мавжуд тасаввуримизни бойитади. Улар шоир ҳаёти, ижодини, дунёқарашини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Келди баҳор Ёмғури ёғди шатир-шутур қилиб,
Тоғ уза қўй ила қўзи чопти такир-тукур қилиб.

Сакради бир-бири уза қўйлар, ўтга шошилиб,
Қўзи етолмай орқадин чопти баъур-баъур қилиб.

Қатрафишон булутлари, бир соридин эсиб насим,
Яшнади тоғлари, унб сабза бадир-будур қилиб.

Тоғ кийик, қулонлари, дашт уза қўй ила қўзи
Чайнашади жони билан майса қасир-қусур қилиб.

Сайри сафолар айласак, қани, беш-олти аҳли дил,
Борғуча от чопиб кетиб йўлда тасир-тусур қилиб.

Чайнаса отимиз сўлуқ, якка юрурда арс-урс,
Наъл тегиб узангуга кетса шақир-шуқур қилиб.

Қўлга етиб, довул қоқиб, лочину қарчигай солиб,
Ўрдагу ғозини овласак, учса патир-путур қилиб.

Беша ораласак гаҳи, бир соридин қуён қочиб,
Чопса қамишни синдириб този ҳасир-хусур қилиб.

Ўрдагу ғозни бир тараф зира-пиёз айлабон,
Сихда кабоб айласак, турса жазир-жузур қилиб.

Сайри тафарриҳ айласак гуллар аросида гаҳи,
Миркон кафини кийиб боғда ғажир-ғужур қилиб.

Кечаси машраб ўйнасак, бўлса бир оқ бадан нигор,
Тутгали олмасин юрак анда дакир-дукур қилиб.

Нуқл — кабоб ширада, жони шароб бир тараф,
Чойи сафед ила палов турса бақир-буқур қилиб.

Уйнаса бир пари туруб, қўлга бири дотор олиб,
Чолса бири ғазал ўқиб, дафни дафир-дуфур қилиб.

Хайф, беш-олти танга деб, умрим ўтар дўкон очиб,
Дори ясаб ҳавончада кунда тақир-туқур қилиб.

Бўйла нишот кўрмайин, Фурқатий, даҳр боғида,
Бир кунни умримиз санар нахли қасир-қусур қилиб.

Қўқон шаҳар, Москва кўчаси, 29-уйда яшовчи Холматжон Аҳмедовда сақланаётган қўлёзма баёз, 337^б—338^а варақлар.

Э с л а т м а: Мазкур ғазал илк бор Маҳмуд Валихонов томонидан «Меҳнат байроғи» газетасида (17 март 1973 йил) «Фурқатнинг янги топилган ғазали ҳақида» сарлавҳали мақоласи билан эълон қилинган.

Боқғали ҳеч кимда йўқ хуршиди рухсорингга тоб.
Ким, ёнар ўтсен, қилиб бўлмас шарарборингга тоб.

Боғлади ойина зангу қолди ҳам ҳасрат аро,
Айламай миръоти ҳусни хатти зангорингга тоб.

Печ уруб дил риштаси, жонимга тушти тоблар,
Токи тушмушдур сени зулфи гриеҳдорингга тоб.

Қоқулингким тоб келтурмай озингни тобиға,
Ўтга тушган тордек ўрди аёғ сорингга тоб.

Боғ аро шармандалиғдин боша чеккай чодирин,
Келтира олмай кўруб товус рафторингга тоб.

Ғуссадин озурда жон, ғамдин кўнгул бетобдур,
Лутф қил, бир-бирига етсун, икки беморингга, тоб.

Фурқат, ул ой ҳажрида савтинг фалакка етмасун,
Ким, Масиҳо айлай олмас нола зорингга тоб.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 24 инвентарь рақамли қўлёзма баёз, 99^б варақ.

Менинг бир Лайливаш ишқида Мажнунлуғ шиоримдур,
Жунун аҳли эрур ёрим, бало дашти диёримдур.

Баҳор айёми саҳрода очилғон лолалар эрмас,
Юзи ҳажрида ҳар бир қатра қонлиғ ашкборимдур.

Чаманда ғунча демонг — қонға тўлгон таҳ-батаҳ бағрим,
Эмас нарғис — анинг йўлида чашми интизоримдур.

Қаронғу кеча эрмас, тийра бахтим то табаҳ ҳолим,
Сочи савдосидин токим қароргон рўзгоримдур.

Қаю ерда хазонлиғ барг ё парри самон ўлса,
Менинг ғурбат аро ғам бирла сарғаргон узоримдур.

Ер узра поймол ўлгон эмастур сояи девор,
Йиқилгон чарх зулми бирла жисми бемадоримдур.

Агар ёр остони узра бир афтода кўрсанглар,
Қуонларким, кўнгул отлиғ хароби хоксоримдур.

Фалакда раъд, барқ этманг гумон, ул ой фиरोқинда
Менинг савти фиғоним бирла оҳи пуршароримдур.

Шаҳид ўлсам, бошоқлиғ ўқини бошимға қўйгайсиз,
Ўзи мил-у, ёнар пайкони бир шамъи мазоримдур.

Муҳаббат йўлида бир неча расвои жаҳон бўлдим,
Биҳамдуллаҳки, бу дунёда топгон эътиборимдур.

Фиғони эшитиб, аҳбоблар қошинда сўргонда,
На бўлғай, десалар, Фурқат деган бир беқароримдур.

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма баёз, 152^б—153^а varaқ-лар.

Улдум соғиниб, эй кўзи хуммор кесанг-чи,
Бир лутфу карам айлаб, эй ёр, кесанг-чи.

Жавру ситаминг токай эрур жонима келмай,
Эй золиму бераҳму жафокор, кесанг-чи.

Точанд бўлай мунтазир, эй ёр, йўлунгда,
Оқарди боқиб дийдаи хунбор, кесанг-чи.

Шахло кўзинги ёдида бемор бўлубман,
Сўрмоққа мани ҳолими бир бор кесанг-чи.

Васлингга етиб, бир дили хушнуд бўлолмай,
Фурқатни эрур сийнаси афгор, кесанг-чи.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 391 инвентарь рақамли қўлёзма

Эй, висолингга етушмак қору борим соғиниб,
Қолмади бир заррае сабру қарорим соғиниб.

Ёдима тушгон чоғи афъоли хушхислатларинг,
Тинмагай бир лаҳза чашми ашкборим соғиниб.

Мубтало ул кунки бўлдум ошнолиғ домига,
Бир йўли кетти қўлимдин ихтиёрим соғиниб.

Эй сабо, ул ёр қўйидин гузор этсанг агар,
Бир хабар бергил, мани келгайму ёрим соғиниб.

Фурқату ҳажринг баса ағёрлиғни устига,
Қолмади бу шаҳрада эмди турорим соғиниб.

А. Мадамшиновда сақланаётган қўлёзма баёз, 4^а варақ.

Илоҳо, турфа бир исдон қулунгман,
Шарорат лойига ботгон қулунгман.

Тамом умрим ўтуб ғафлатда зое,
Асири нафс, саргардон қулунгман.

Уруб йўлдин мани иблиси малъун,
Гирифтори ҳаво, ҳайрон қулунгман.

Солиб ўздин яна тақво либосин,
Ки, исён баҳрига чўмгон қулунгман.

Дединг: «Лотақнату мин раҳматуллоҳ»,
Умид айлаб анго боқгон қулунгман.

Нишони одамният маида йўқтур,
Чу инсон сурати, ҳайвон қулунгман.

Чиқар дарёи офатдин саломат,
Бало гирдобида қолгон қулунгман.

Илоҳо, ташлама Фурқатни ўтга,
Муриди ҳазрати Жилон қулунгман.

Қўқон адабиёт музейи фонди 6667 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 14-^а варақ.

Жоним олурға келдингиз, мунча шитобингиз нима?
Мани бўлайин тасаддуқинг, қаҳру итобингиз нима?

Ғамза ўқи билан отинг, мен ўлайин ўшал замон,
Қунда мани юз ўлтуруб; мунча азобингиз нима?

Боғласанг осғали мани риштаи кокулинг билан,
Розиман, эй пари анго, ўзга танобингиз нима?

Бегунаҳ ўлтуруб мани, қонима қолдингиз букун,
Тонгла яқонгдин ушласам, анда жавобингиз нима?

Аввал ўзингни суйдуруб, жоними ўтга куйдуруб,
Восил бўлурда васлингга неча ҳижобингиз нима?

Жавру жафони қилмангиз, ишқ ила бўлуб эди
Адо, тамом Фурқатий, эмди хитобингиз нима?

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма баёз, 84^б—85^а варақлар.

Сразинг шуоъидин бўлди офтоб хижил,
Сунбулинг саводидин ёна мушки ноб хижил.

Сайр учун хиром айлаб гулшан аро юз очсанг,
Мунфаил гулу шамшод, булбул ул хароб хижил.

Нўш этар эдинг бода базм аро, бўлур эрди
Лабларинг сафосидин соғари шароб хижил.

Офтоби жаҳон неча дилбари парирўлар,
Бўлдилар кўруб ҳуснунг беҳаду ҳисоб хижил.

Итларинг келур эрса сўрғали менинг ҳолим,
Йўқ эди бизоат ҳеч, юз юрак кабоб, хижил.

Қилмағон эди Лайли бўйла жавр Мажнунға,
Чекти Фурқатий маҳзун мунда минг азоб, хижил.

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма баёз, 70-^{аб} варақ.

Уммати саргаштаман, ё Мустафо, айланг мадад,
Тутмадим суннат йўлини, рўзи жазо айладинг мадад.

Ё Абубакр, тақи сиз ёрирори Мустафо,
Уммари одили айни босафо, айланг мадад.

Ёри сеём жомиъал Қуръон — Усмони гани,
Шаҳсувори Ҳал ото, шери худо, айланг мадад.

Хоки пойингиз эрур тожи сарири авлиё,
Шайхи Муҳйиддини маҳбуби худо, айланг мадад.

Кулфате бошим тушти, турфа ҳожатмандаман,
Ё Баҳоуддин вали мушкилкушо, айланг мадад.

Дар Самарқанд Шоҳи Зинда — ҳазрати Саййид Қусам,
Ибн Аббос сокини рори фано, айланг мадад.

Илгим олинг, йўлда қолдим, ё имоми Шаҳрисабз,
Бу яна ҳазрат Али шери худо, айланг мадад.

Тошкандда Хожа Нуриддин ила шайхи Заҳир,
Руҳингиздин ўргулай, Занги ото, айланг мадад.

Қолмишам йўлларда, шайхи Маслаҳитдини Хўжанд,
Қотти бошим, бекасу бераҳнамо, айланг мадад.

Сизга молу жон тасаддуқ, мавлавий Жомий пирим,
Манга йўқтур сиздан ўзга муқтадо, айланг мадад.

Шаҳри Хўқанд тавфгоҳи ҳазрати Шоҳи Жалил,
Бу яна Эрҳубби, Қароёзи ото, айланг мадад.

Авлиёи бегамонсиз, шайхи Султон Боязид,
Ожизе дармондаман, бедасту по, айланг мадад.

Қум аро Хожа Туроб шайхи кибори файзбахш,
Ҳазрати Буёб пирим порсо, айланг мадад.

Марғилонни сайлгоҳи, ё Мағоз бинни Жалил,
Ҳазрати Мўйи муборак ибтидо, айланг мадад.

Муфлисе бечораман, тахти Сулаймони наби,
Аҳмад Арқам, Осаф ибн Бурҳиё, айланг мадад.

Аҳмади Нармий вали, ҳазрат Сулаймон порсо,
Жамъи асҳобо кибори пешво, айланг мадад.

Найнаво шаҳрида ётгон ҳазрати Юнус яна
Ҳазрати Идрис, Арслонбоб ото, айланг мадад.

Ҳазрати Айюб пайғамбар худо суйгон қули,
Хастадилман, чашмаи доруш — шифо, айланг мадад.

Ўзгандда шайхи Бурхони Қиличиддин яна
Андижон мулкида Мирпўстин ото, айланг мадад.

Саййиди олий насаб, эй ҳазрати мавлои Чуст,
Келдим уммид айлабон сиздин дуо, айланг мадад.

Ё ғуломи шайхи ғавси Қодирия, раҳбарим,
Бўлдингиз шаҳри Намангонда фано, айланг мадад.

Ман нечук қилғум бу кутаҳ сўз билан бир-бир баён,
Утгон оламдин жамиъи авлиё, айланг мадад.

Фурқатий йўлларда қолди, Ғавси Аъзам дастгир,
Қўл тутарга йўқ эрур бир раҳнамо, айланг мадад.

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма баёз, 43^а varaқ.

Эй биродар, гуфт (аги) арбоби дунёдур ғалат,
Сухбати бир неча дуни бесаруподур ғалат.

Илтифот этма неча авбошу бебош аҳлиға,
Чунки атвори бу жинси шуму бежодур, ғалат.

Мажлисеким бўлмаса ҳамсухбатинг аҳли шуур
Ёки беёру ҳарифе жому саҳобдур ғалат.

Маҳв айланг, ул хатеким, анда маъни бўлмаса,
Она тақрире берибон, расми имлодур ғалат.

Бўлма улфат ул палиди мабдаи дунёгаким,
Истамоғлиғ банг ишидин нашъа қатъодур ғалат.

Бу замона аҳлида бўлмас мурувватдин нишон,
Одаме соҳибмурувват мисли анқодур, ғалат.

Истагон бирлан топилмас одами некуниҳол,
Ҳар гадо табъи десаким, балки пайдодур, ғалат.

Беҳирад аҳлини, Фурқат, халқ тавсиф айлагай,
Қайси одам десалар, хушёру донодур, ғалат.

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма баёз, 1^б varaқ.

Бир-ики созандалар бул кеча илҳон айлади,
Онсунонким, хонишидин дилни биръён айлади.

Кошгарлик Эмин охунд (дўсти) Арслонхон билан
Лаҳни Довудий билан дийдамни гирён айлади.

Ул бири чолуб рубоб-у, бул бири олуб дутор,
Ончунон соз айладиким, дилни вайрон айлади.

Нағмаси таъсиридин шўриш тушуб афлок аро,
Осмонда Муштарню Зухра рақсон айлади.

Боғ аро бул кеча ғавголар била паррандалар
То саҳар айлаб наволар, шўру афгон айлади.

Жумлаи хушхону мутриб, базм аро созандалар
Бўлдилар беҳушу масту маҳву ҳайрон айлади.

Офарин шундоғ муғаннийларким, таъсиридин
Хастадил ушшоқлар дардига дармон айлади.

Завқу ошубу пасаррат ончунон юзландиким,
Базми (чун) жаннат айлаб, боғи ризвон айлади.

Қўргон одамларни қолмай заррае кўнглида ғам,
Базм аҳлин жазм айлаб, шоду хандон айлади.

Қўрмагонларни таассуф бирла ҳасратда қўюб,
Оташи ҳасрат билла юзини сўзон айлади.

Айлади Фурқат сифат созандаларни, шул сабаб
«Назм айланг»— деб анго маҳбуби фармон айлади.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 101 инвентарь рақамли қўлёзма,
1^а варақ (алоҳида варақ).

Ой жамолинг шамъиға ҳар кеча ўртаб ёнамиз,
Жон нисор этмоқда гўёким, пари, парвонамиз.

Неча кундур айладинг базми висолингдин йироқ,
Эй пари, бўйла хаёлинг истаюб девонамиз.

Боғлаюб аҳди муҳаббат, санга бўлдук ошно,
Гарчи бўлса сарвқад жилвағаҳи бегонамиз.

Жоми ишқингдин муҳаббат бодасин ул дам ичиб,
Фориг эл ташвишидин, то ушбу дам мастонамиз.

Мунча ғавгодин, рақиби рўсияҳ, недур ғараз?
Табъи нозикдур, кўтармас фитнани жононамиз.

Хоҳи рад қилғил бизи, хоҳи қабул эт, шаҳриёр,
Даст алифлом хизматингда турғучи мардонамиз.

Ой жамолингдин кўтар етти ҳижоб, тўққиз ниқоб
Чун ҳарими васлингга маҳрам бўлломмай ёнамиз.

Қолмади тоқат тағофулдин, нигоро, ҳамчу тифл
Ваъдаи ҳалвоға токай толпиниб алдонамиз.

Аксарини Нисбатий, кам Завқию Фурқат деди,
Биз ҳам истиғно этиб мундоғ жавондин тонамиз.

Қўқон адабиёти музейи фонди, 29 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 53^б, 54^а варақлар.

Бу кеча бўлди манга базми висол, ўйнанг укам,
Сарвқоматларни айлаб поймол, ўйнанг укам.

Тўффини эгри қўюб, кокулни ташлаб ҳар тараф,
Бир кулуб, ҳар кимга боқиб, лоубол ўйнанг укам.

Хушхиромон шўхлар жаҳду жадал қилгон билла,
Сиз каби бўлмоғлиги амри маҳол, ўйнанг укам.

Офтоби ҳуснунгиз айни малоҳат буржида,
Кўрмасун олам аро ҳаргиз завол, ўйнанг укам.

Ром этиб зоҳид, муҳаббат аҳлини базмин ҳаром,
Ўйнамоғлиқ ишқи шаръийда ҳалол, ўйнанг укам.

Давр олурда бўлди ларзон ҳар тарафга қаддингиз,
Хўблиғ гулзорида нозук ниҳол, ўйнанг укам.

Асло кам бўлманг, жаҳонда зарра кўрманг дарду ғам,
Шодлиғ бирла, илоҳо, моҳу сол ўйнанг укам.

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма, 1^а варақ (алоҳида варақ).

Ман ғарибни куйдуруб, қилди адо ғулғуларинг,
Бу тариқа зор этиб, қилдинг тамошо қулларинг.

Харшдек ғавғо солиб мунглуғ бошимга, эй уко,
Даста-даста ҳар тараф айлаб риёҳ кокулларинг.

Маст этиб беихтиёр, олдинг бу хушим сийнадин,
Ҳардаме силкинтириб ушбу сиё сунбулларинг.

Донаи холинг ярошгон лоладек рухсоринга,
Ушбу сочинг домани райҳонму ё жамбулларинг?

Оразинг боғида очилгай тутошиб дам — бадам,
Фунчаи хандоналар айлаб таманно гулларинг.

Лутф отин тутмас, яна доим иши жабру жафо,
Хорадек қаттиғ экандур беибо кўнгулларинг.

Ором олгай жон, анинг тегса агар шаббодаси,
Елфиниб устингдаги кийгон қабо гул-гулларинг.

Хастадурман Фурқатингда, йўқ мадорим заррача,
Бир бориб кўргаймуман, эй маҳлиқо, манзилларинг.

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма баёз, 46-^{а6} варақ.

Муддатедур бодаи ишқинг ичиб мастонамиз,
Масти лоъяқл бўлуб, эл ичра кўп афсонамиз.

Истама давр айламак шамъи жамолингдин бизи,
Раҳм қилким, жону дил қилгон фидо парвонамиз.

Қолмади танни мадори жавру озоринг чекиб,
Жона етдук, лутф қир, бўрсанг агар жононамиз.

Телба кўрсанг, эй пари, хар даҳза тут маъзурким,
Биз жунун саҳросидин келгон икки девонамиз.

Холу абру ёзида бўлдук қаронғу рўзгор,
Нур ила нетай ёруғ этсанг келиб кошонамиз.

Ўзгалардек сонмаким, биз ошнолиғда ҳасан,
Ихтироз этма, арода йўқ эрур бегонамиз.

Эй малоҳат мулкнини султони, этма ноумид,
Қулларингни қўллари хайлида ўзни сонамиз.

Тушмаса гар арзимиз васлинг қулоғига қабул,
То тирикмиз Завқий, Фурқат ҳажр ўтина ёнамиз.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 29 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 33^б—34^а варақлар.

Ҳуру парилар ичра рухсорингиз чиройлик,
Жаннат гулидин, эй гул, гулзорингиз чиройлик.

Кўрса агар қадингиз, бўлғай хижил санубар,
Товусдек юришда рафторингиз чиройлик.

Ошиқни йўлда кўруб секин-секин сўқарсиз,
Билдурмайин кишига озорингиз чиройлик.

Шаҳду шакар томодур, гар қилсангиз такаллум,
Ўти-ширинсухандин гуфторингиз чиройлик.

Жумла парилар ичра турфа пари эурсиз,
Кирдорингиз нахушдур, атворингиз чиройлик.

Зухра малаклар узра ҳар кеча нағма айлаб,
Гаҳ олсангиз навога дуторингиз чиройлик.

Ҳар бир қадам қўйсангиз, ҳар ён боқиб, хиромон,
Юрорингиз ажойиб; кулорингиз чиройлик.

Боғи малоҳат ичра рухсорингиз чу олма,
Анжир эрур лабингиз, анорингиз чиройлик.

Дўзах ўтидан ортуқ эй ёр, Фурқатингиз,
Бизга боғи Ирамдин дийдорингиз чиройлик.

А. Мадамшовада сақланаётган қўлёзма баёз, 18-аб варақлар.

Ақл ила хушимни олди бир маҳи тобон бала,
Солди савдо бошима бир офати жонон бала.

Демадингму: «Кеча келгум, ётмағил, бедор тур»,
Кўрмадим уйқуда ҳам, ул ваъдаси ялғон бала.

Қошлари икки тарафдин қатлима ханжар чекиб,
Тийри мижгон ўтти бағримдан яна паррон, бала.

Ман жигарни қон қилурман, сан рақибим олдида,
Куйдуруб қилдинг адо, эй ақли йўқ — нодон бала.

Тишларинг дурри Адандур, лабларинг лаъли Яман,
Юзларинг моҳи мунаввар, кўзлари Чўлпон бала.

Токаю точанд булбулдек наво айлай санго,
Бир кулуб боқсанг нетар, эй гунчаи хандон бала,

Тўраи Аҳмадқули, жон садқаи мўйи саринг,
Фурқати дилхастага сан, балки Мақсудхон бала.

Кўқон адабиёт музейи фонди, 6667 инвентарь рақами қўлёзма
баёз, 76 б—77 а варақлар.

Бошладим аввал баноми холиқи актар б'ёз.
Бўлмағай деб то қиёмат даҳр аро абтар баёз.

Қодиреким қудратидин айлабон лайлу наҳор,
Нуру зулматдин яратти ҳар саводу ҳар баёз.

Ҳамд ҳарфидин ўзига зеблар пайдо қилиб,
Топти наъти саййиди кавнайидин зевар баёз.

Фаҳри олам, афзали одам расули киннот
Шаръидин бўлди жаҳон зулматлари яксар баёз.

Ҳазрати Бубакр сидқидину адли нуридин,
Айлади олам саводи ҳазрати Уммар баёз.

Берди динға ҳилму тамкни била Усмон ривож,
Куфр зулмотин қилиб самсомидин ҳайдар баёз.

Бўлди ҳар мавжи газал бирла сафобахши жаҳон,
Зоҳир айлаб мисраъенинг тийғидин жавҳар баёз.

Топти оройиш газаллардинки, ҳар бир мисраъ,
Қомати баржастаи бир шўхи симинбар баёз.

Ҳар саводи нуқтаю хатти эрур мушки Хито,
Ҳар баёзи байни сатри қитъаи анбар баёз.

Жонфизо мазмунларидин тийрадилларни қилиб
. . . . . Искандар баёз¹,

Хар қачонким очти табъим боғидин бир тоза гул
Боғладим гулдаста, Фурқат, айладим дафтар, баёз.

Қўқон адабиёти музейи фонди, 101—199 инвентарь рақамли
қўлёзма.

Худовандо, на қилдим, хешу таборимдин айрилдим,
Ато бирла аноу зору ғамхоримдин айрилдим.

Хусус ул Мирза Аҳмадхон паривашларни султони
Эди, ман йиғламай найлайки, ул ёримдин айрилдим.

Чаманзор ичра ҳар кун хониши танбур илан юргон
Паризоди Ирамдек ул гули норимдин айрилдим.

Лабини ғунчадек тишлаб, кулуб, охиста-охиста
Қадам босиб келар ул кўзи хунхоримдин айрилдим.

Ман ул шаҳликни ташлабман, пиёда роҳи Фарзин деб,
Руҳи чун моҳи тобон, кўзи хумморимдин айрилдим.

Халойиқ беҳабар, чандон деюрлар: «Ақлу хуши йўқ»,
Ман ул маҳбубни кўйида гуфторимдин айрилдим.

Қўзум хунин сиёҳи айлабон ман хома битгайман,
Ушандоғ нуршайдо шўх дилдоримдин айрилдим.

Мен ўз шаҳрим аро бир шахсифат кечгайди авқотим,
Гадо бўлдум, на чун ул кўзи туморимдин айрилдим.

Ўзидин ўзгани ёд айлама зинҳор, эй Фурқат,
Худога шукр қил деб, кору бекоримдин айрилдим.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 27 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 28-аб варақлар.

Оч кўзунг хоби гардонин, ғофило, бедор бўл,
Мастлиғ ғафлат майидин табакай, хушёр бўл.

Нолаи зори қил-у, масжид сарига қўй қадам,
Тавбани вирд айлабон, машғули истиғфор бўл.

Бир нафас ҳам бўлмагил бедардларга ҳамнишин,
Қайда бир аҳли муҳаббат бўлса, анга ёр бўл.

¹ Нуқталар ўрнида ёзув йиртилиб йўқолган.

Юрмагил мисли баҳойим, бўлсанг инсон наслидин,
Кечаю кундуз муҳаббат дардидин бемор бўл.

Қилдилар азми сафар бир-бир ҳама ҳамроҳлар,
Энди етгай санга навбат, келгали тайёр бўл.

Истасанг бўлмоқ сайройи ахиратда сарбаланд,
Узни кам тут, кеч бу дунё иззатидин, хор бўл.

Кўй қадам оҳиста, поймол ўлмасун мўри занф,
Пайрави аҳли тариқат шулки, беозор бўл.

Зоҳироро бўлмагил, умр ўтқаруб ғафлат бирла,
Қил сафои қалб ҳосил, воқифи асрор бўл.

Банд—бандянгдин садон пола чиқсун най қаби,
Ишқ дарди бирла, Фурқат, сийнаси афгор бўл.

Қўқон адабиёти музейи фонди, 28 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 93-аб варақ.

Ётурди йиғлаб дилхаста Мажнун,
Келди сўроглаб саҳрода Лайло.

Туфроғда ағнаб барсийна Мажнун,
Қилди наззора болода Лайло.

Йиғлаб дедиким: «Бу Нажд ичинда
Не чора, охир умри кечарким,

Занжири ишқа побаста Мажнун,
Ман ҳам эмасман озода Лайло.

Бир лаҳза ўлмай жаври фалакдин
Бечора солим, кўп ғусса бирла

Дарду аламдин вораста Мажнун
Ўлмай, ўлубман ғамбода Лайло».

Ваҳший мисоли ётқон еридин
Жони куюбон, кўнгли кетибон.

Етти ўшал дам ул хаста Мажнун
Ер узра ўлди афтода, Лайло.

Иўқ эрди ҳолат, ночорлиғидин
Арз айламака ҳоли харобин.

Очти кўзини оҳиста Мажнун,
Кўрдики, турмуш парвода Лайло.

Деди: «Бировким шому сабоҳе
Мақсад на эрди Лайло демакдин?»

Зикр айлаюрсан пайваста, Мажнун?»
Мажнун деди: «Бас дунёда Лайло».

Ишқи ҳақиқий боғида, Фурқат,
Жон риштасиға ғам гулшанидин

Келтурди боғлаб гулдаста Мажнун,
Бўйнида осиб гулшанда Лайло.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 28 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 97-б — 98-а варақлар.

Кел энди, нозанино, бир келиб кет,
Қилибман кўп тавалло, бир келиб кет.

Оқарди кўз қаролаб йўлларинга,
Тараҳхум бирла мундо бир келиб кет.

Агарчандики ноқобил эсам ман,
Қилиб навъе муросо, бир келиб кет.

Ки, ҳижрон захридин бас талх комим,
Аё, васли шакарҳо, бир келиб кет.

Бу сунбул бўйидин бўлдум паришон,
Қилиб зулфинг мутарро бир келиб кет.

Паёмингни кетурди Эрмуҳаммад,
Узунг айлаб тақозо бир келиб кет.

Букун гар бўлмаса фурсат келурға,
Баҳона бирла фардо бир келиб кет.

Қулум деб, йўхлагил, Аҳмадқулижон,
Мани кулбамга гоҳо бир келиб кет.

Қамина Фурқатий ишқингда ҳайрон,
Этиб ҳолин тамошо, бир келиб кет.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 6667 инвентарь рақамли қўлёз-
ма, баёз, 78^б—79^а варақлар.

Тортаман бечоралиғда ҳар кеча бедорлиғ,
Бир кўруб, ҳоли дилимни бермадинг дилдорлиғ.

Қошларинг тийгин чекиб, гоҳи мижангни ханжарин,
Кўзларингким бошладилар шеваи хунхорлиғ.

Айлағил дардимға чора ёки ўлдурғил мани,
Меҳнату андуҳ ила токай чекарман хорлиғ.

Ман асиру хастага айлаб лабингни захрханд,
Ўзгаларни базмида бўлдунг шакаргуфторлиғ.

Ман ғаминг новакларидин сийначоку дилфигор,
Сан қилиб ғайриға, эй ороми жон, ғамхорлиғ.

Қўймадинг кўзга кадам, мардумлиғ айлаб бир йўли,
Билмадинг меҳру вафо йўлида мардумдорлиғ.

Телбае расво эрур деб, эй париваш, ор этиб,
Фурқатий дилхастадин олдинг хати безорлиғ.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 29 инвентар рақамли қўлёзма
баёз, 30^а варақ.

Қўнгул қўймоқ хатодур, ҳусн аҳлини(нг) вафоси йўқ,
Ҳинони(нг) ранги янглиғдур, кетар бир кун, бақоси йўқ.

Ушал маҳвашки олам халқи анга мубталодурлар,
Валекин ман каби он(лар) ичинда мубталоси йўқ.

Ишонманглар, мусулмонлар, вафоға ваъдалар қилса,
Булар ялғончилардур, аҳдини(нг) ҳаргиз вафоси йўқ.

Ғаразгў, шум рақибларни(нг) юрар арқосидин истаб,
Қочар андинки, ишқдин ўзга (дилда) муддоси йўқ.

Фалотун бўлса баъзи, мақтама, (ул) бехирад бўлғай,
Жаҳон раъноларини(нг) қай бирини(нг) норасоси йўқ.

Тағофул бирла оҳиста кетар ҳар сў, қарор этмай,
Замоне ўлтурурга ошиқ олдида ризоси йўқ.

Замона хўбусидин ўзингни қил бадар, Фурқат,
Агар юз йил бу янглиғ умр кўнсанг, ҳеч бақоси йўқ.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 26 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 64-^а варақ.

Сарвқад, сиймин бадан, гулпираҳан, мастоналар,
Қўрмаям меҳри руҳинг саргаштаю афсоналар.

Лайливаш, Ширин мисол хўблар санго чокар ўлуб;
Руб этар фаррош каби ҳар субҳидам оstonалар.

Тоқатин торож этар Мажнун каби ҳуснинг кўруб,
Чарх уруб дашти жунун, оворадур жононалар.

Нурфишон қўли била субҳ дояси кокулларинг,
Шонаи боди сабо бирла ани чун шоналар.

Наргис мастинг сузуб, лутфунг майи-ла бир тунн
Лабрез айла базми васлинг ичраким паймоналар.

Зулм ила ҳижрон ўтидин шуъла солма кўксима,
Жон куюб, ахгар бўлуб, тан бўлмасун вайроналар.

Ранжу меҳнат чекуб, ҳижрон ғамидин дил заиф,
Дарди дил дорусиға май истарам, майхоналар.

Хилват айлаб ғайрдин, кўрсат жамолнинг шамъини,
То кўруб жону дилим бўлсун анго парвоналар.

Утқарур хижрон тунинг Восиф йиғил-ла доимо,
Бир келиб ҳолин сўра, то билмасун бегоналар.

Назм ичинда Фурқат исминг ҳарфининг болосида
Риштаи маржон аро чун гавҳари фарзоналар.

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма баёз, 66^а варақ.

Қулунг ўргулсун, эй султони хўбон,
Фидо ўлсун, йўлингда, бўлса минг жон.

Лабинг ғунча, юзинг мисли қизил гул,
Чекарман бул сабаб булбулдек афғон.

Нигоро, йўхлагил дилхасталарни,
Кўйингда бўлдилар кўп зору ҳайрон.

Давоми умр йиглаб ҳасратингда,
Кўзимда қолмади очмоққа имкон.

Руҳингни кўрсатиб девона қилдинг,
Бу боисдин чиқиб кездим биёбон.

Хумори бодаи лаъли лабингдин
Кўнгул маҳзун эрур, ҳолим паришон.

Ўзим мунда, сани олдингда жоним,
Халойиқ кўзиға ман навъе инсон.

На ҳожат ўртамоқ ҳижрон ўтига,
Эдим бир мушти хок аввалда куйгон.

Ғазалга ҳарфи номинг бирла зийнат
Берибдур Фурқатий, дилдору жонон.

А. Мадамниовда сақланаётган қўлёзма баёз, 68^б—69^а varaқлар.

Қиё-қиё боқишинг банда қилди, эй дилдор,
Табассум айлагонинг олди сабр ила қарор.

Лабинг сучуклигини сўзладинг ажаб ширин,
Ҳаманинг ақлини олиб, тўтидек қилиб ғуфтор.

Насибам ўлди алам заҳрию ғами ҳижрон,
Ишим-фиғон, юрак қону бағрим эрур афгор.

Дилу тилимда ҳамиша жамолинг авсофи,
Мудом матлабим ўлди висолнинг санинг, эй ёр.

Равому бағри адо қулларингга зулм этмоқ?
Вафо кўзи-ла назар қил, бошингда тангри бор

Хароблик қиладур бу кўнгул юзинг кўрмай,
Чекиб чу булбули хаста фиғону нолаи зор.

Ўшал куники сани бир кўруб асир ўлдум,
Қилур ишимни билолмай юрубдурман ночор.

Нечук таҳаммул этай, дилрабо, жудоликка,
Хуш ул замоне эдим санга маҳрами дийдор.

Қаминна Фурқатий ҳайрон жон ила ғулом ўлдум,
Шаҳи малоҳат эурсан, эмасму қул даркор?

А. Мадамниовда сақланаётган қўлёзма баёз, 68-^{аб} varaқ.

Айни назарда ногоҳ кўз ул жамола душти,
Кўнгул дегон асирим юз минг хаёла душти.

Ой оразина боқиб, қолди хижолат ичра,
Йўқса, қамар юзина нечунки ҳола душти.

Давронда мен баланд деб, қилди уруж хуршид,
Урди юзин, уёлиб кам-кам завола душти.

Лаъли лабингда, жоно, холингни қора кўрдум,
Лаззат топиб чибинлар гўёки бола душти.

Хушрангликни шуҳрат қилгонда учун Амирий,
Қочиб шаҳар ичидин, саҳроға лола душти.

Ўз тоқатига боқмай, ҳамранглик қилиб гул,
Шабтоб шабнамидин бошига жола душти.

Назме қилибки Завқий васлига етмак учун,
Қилди мувашшаҳ оғоз, Фурқат висола душти.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 29 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 34^б варақ.

Субҳ ила дўш чиқтики бир маҳлиқо чафан,
Айлаб жаҳонни акси ила пурзиё чафан.

Ул кун ўқутти ноз муҳаббат муаллимни,
Лавҳига ёзмади магар ҳарфи вафо, чафан.

Лойиқ жафою жаврға, қилмас вафою меҳр,
Найлай, ани қилибдур азалда худо, чафан.

Афсус, нишоту айшими барбод этиб, яна
Қилди ғаму алам била умрим адо чафан.

Жисмимни мушк айлади, етти итоб илан
Ё раб, нечук ситамгар ўшал дилрабо чафан.

Элга таарруз этмангиз, чун этсангиз яна,
Олифталиғ раёсатида бўлгон расо чафан.

Номи чафан жаҳондаки, Фурқат, агарчи кўп,
Лекин ўшал париваши раъно жудо чафан.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 6667 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 78-^{аб} варақ.

Яқо ушланг, аё дўстлар, замон турфа замон бўлди,
Мусулмон халқимизни феълу хуйи кўп ямон бўлди,
Адошиб тўғри йўлдин, маъсият сори равон бўлди,
Вилоят ичра номашруъ иш барча аён бўлди,
Шарорат аҳлига Фарғонамиз дорул амон бўлди.

Ато бирла ўғилни ўртасида меҳру шафқат йўқ,
Ано бирла яно қиз ўртасида зарра ҳурмат йўқ,
Ақосига укони ғайр аз ин нуфзи адоват йўқ,
Қи, ҳешу ақраболарда тариқча қадр қиммат йўқ,
Бу қилмиш ишлари охир замондин бир нишон бўлди.

Қачонким қолмади хайру саховат ағниёларда,
Қи, йўқ сабру қаноат ҳам фақир бенаволарда,

Тараххум йўқтур асло бир-бирига ошноларда,
Воқиб ибрат кўзи бирла, юруб тўю азоларда,
Худо бирла расул баъзи кишига ошу нон бўлди.

Фалақ кажравлиғидин кас бўлубон бир неча нокас,
Эл ичра қадр топти, дарбар айлаб жомаи адрас,
Фарангдин тортиб они ошноси ҳиндию чаркас,
Ажабким, бир эшик айлаб жулини бахмалу атлас,
Ўтуб юқорига, гар бўлса, бир мажлис, калон бўлди.

Кўпайди шаҳримизда неча йилдур, мардуми Лотий,
Ичарлар шишада ит шошасин, они арақ оти,
Мабодо етмагай деб қўрқаман онлар касофати,
Кўрубон тавба қилмаслар қиёматни аломоти,
Неча ойлар кулуб, бир йилда торики жаҳон бўлди.

Дариго, Ҳожи Қобил бирла ул Хонхўжа эшонлар
Сафар қилдилар оламдин ўшандоғ покдомонлар,
Алар ўрнида қолди неча омий шайхи нодонлар,
Амал айлаб пиёлиқ, қўл олиб устоди шайтонлар.
Халойиқ наздида оқ тўффию малла чопон бўлди.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 29 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 32^а—34^а варақлар.

Фигонким, омийлар иззатда-ю, хор ўлди муллолар,
Хирадсиз бош чекиб, қолди аёқ остида донолар,
Ҳам аъло бўлди адноларки, адно бўлди аълолар,
Чунончи, оғзи бежо бир неча шанқийи расволар,
Эл ичра таъби дун бирла зарифу нуктадон бўлди.

Қулоқ солмас, гапурсанг баъзи одам хайриятлиғдин,
Негоким, оридур ул нанг бирла ориятлиғдин,
Чиқарман уйда турмай, йўқ иложим қабзниятлиғдин,
Ушал одам фарзанди эмасму, маъсиятлиғдин
Туғулуб онасидин, беш яшар бўлса, жувон бўлди.

Баҳор айёми ўтти, на гулу сарву суман қолди,
Ки, булбул бирла қумри ўрнига зоғу заған қолди,
На жоми марг ичмай лолаи хунинг кафан қолди.
Зимистони ажални бодидин бори хазон бўлди.

Юмуб кўзни, қадамни мардлар сори адам қўйди,
Вафосиз даҳр аларни жониға токи алам қўйди,
Ажал фарзанди одамни жаҳон мулкида кам қўйди;
Мингу уч юз биринчига сана токим қадам қўйди,
Ҳамани эмди кўз тутғони бир соҳибқирон бўлди.

Худони амрини тутгил, агар бўлсанг қули, Фурқат,
Бўлурсан осий, тарк этсанг агарчи бир йўди, Фурқат,

Қилур парвоз тандин бир куни жон булбули, Фурқат,
Вафосиз эрмиш онча умр боғини гули, Фурқат,
Бу ҳасратдин юраклар ғунчадек қон узра қон бўлди.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 29 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 32^а—34^а варақлар.

Васфинг жаҳонни тутти, эй маҳлиқо, муборак,
Хуру паридин ўтти; сад марҳабо, муборак,
Жаннатга нусха этти боди сабо, муборак,
Хуснунг камола етти, эй маҳлиқо, муборак,
Ойинаи жамолинг топти сафо, муборак.

Дарёин меҳринг, эй моҳ, то кун-бакун тошурдинг,
Кокулларинг ҳавосин сарҳаддин ошурдинг,
Ғам хирмаинини гулидин, эй гул, баче кош урдинг,
Хўб ўлди, оразингни ойинадин ёшурдинг,
Эй шўҳи моҳталъат, шарму ҳаё муборак.

Ушшоқ қулларингдин тобора бора кечтинг,
Манман хумори васлинг, сен ғайрига етиштинг,
Кўзни қароси янглиғ эл ичра туҳфа туштинг,
Тун-кеча маст эрдинг, ким бирла бода ичтинг?
Гул жайбидин ўзунгга банди қабо муборак.

Эй сарви хушхиромон, зийнат бошингда ранг-баранг,
Сакрат саманди нозинг, дилғунча, бўлма дилтанг,
Дуржи даҳанда тишлар дурдона бирла ҳамранг,
То юзга ғоза чектинг, қонимни тўкти ғамзанг,
Ноз илгида, нигоро, бўлсун хино муборак.

Фурқат каби Умидий кезди чу тоғу саҳро,
Тавсиф қилди васфинг ҳам шоирн Бухоро,
Озодалар жамолин айлаб эди тамошо,
Ул сарвқанд ҳаслин қилдинг, Амир, иншо,
Табъи салим бирла фикри расо муборак.

Қўқон шаҳар, Москва кўчаси, 29-уйда яшовчи Холматжон Аҳ-
медовда сақланастган қўлёзма баёз, 193^б варақ.

Машшота ёзди зулфинг, бил, мушкбор эмасму,
Дашти хўтандин ортуқ оҳу қатор эмасму,
Зеболиғингга юз минг жонлар нисор эмасму,
Эй, қоматинг чаманда бир жилвазор эмасму,
Лола каби очилдинг, фасли баҳор эмасму.

Хайлу ҳашамни қўзғаб, Баҳромдек яроғлаб,
Нозу карашма, шева асбобини садоғлаб,

Кўксум ҳадаф қилибман, отғил нишона чоғлаб,
Қош ёсиға, нигоро, мижгон ўқини боғлаб,
Чиқсанг миниб самандинг, яхши шикор эмасму.

Зарра мурувватинг йўқ мен мубтало қулингга
Бошини ҳадя қилгон Мажнуннамо қулингга,
Андак сабаб била йўл топиб маҳофилингга,
Тоқат нечук қилурман қилгон тағофулингга,
Кўнглумда йўқ ҳаловат, жон беқарор эмасму.

Васфинг ёзар сиёҳим, бил, зар суйидин ортуқ,
Кўз ёши анга қўшсам, шаккар суйидин ортуқ,
Оби ҳаёт лаълинг кавсар суйидин ортуқ,
Аҳди висолинг, эй жон, жаннат ҳуридин ортуқ,
Заҳри фироқинг аммо оғуйи мор эмасму.

Минг йил халос эмасди дил эски ғамларингдин,
Маҳрум этиб ҳамиша лутфу карамларингдин,
Ағёр сўзи бирла қилгон ситамларингдин,
Қайда кетай бош олиб дарду аламларингдин,
Бўйла ғаминг, нигоро, ҳар ерда бор эмасму.

Жабру жафони йиғма ман зору дарбадардин,
Кўп шоду хуррам ўлғил бу сайр ила сафардин,
Бўлғил саломат, эй ёр, ҳақ сақласун хатардин,
Жонимға ҳар жафо қил, кетма вале назардин,
Сенсиз фарох олам кўзумга тор эмасму.

Очилдириб ниқобинг, ўт юлдузингни кўрсат,
Бу нуктадонлар ичра рамзи сўзунгни кўрсат,
Ман қайси тилда дерман шамъи юзунгни кўрсат,
Парда олиб юзунгдин, бир дам ўзунгни кўрсат,
Кўзгу мисол Фурқат кўп интизор эмасму.

Назм ила исми покинг гулдастабанд айлаб,
Келдимки хизматингга дил мустаманд айлаб,
Мастона қил тараҳҳум, майнўшу ханд айлаб,
Фурқат каби Умидий сўзин писанд айлаб,
Аҳли муҳаббат узра сен шаҳриёр эмасму.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 29 инвентарь рақамли қўлёзма
баёз, 31^а—32^а варақлар.

МУХАММАСИ ФАРҲАТ БАР МУНОЖОТИ ФУРҚАТ
(Фарҳатнинг Фурқат муножотига мухаммаси)

Келтурубсан ул адамдин, қудратинг аслул қадим,
Ўз йўлингга йўқки манди бандаликда нолишим,

Доимо исён йўлида барқ урар дил оташим,
На дилим огоҳдур, ёдингда на чашми тарим,
Мушкул ўлди, қилмасанг лутфу иноят, ё карим.

Даргаҳинг роҳини, афв айлаб, ўзинг кўрсатмасанг,
Бандаи бечора ядди қудратингла тутмасанг,
Ушбу ғафлат илгинин раҳминг билан ажратмасанг,
Мағрифат оби билан, ё раб, ўзунг пок этмасанг,
Маъсият лойи билан олуда бўлгон пайкарим.

Моуман, ҳою ҳавасни манга кўп машҳур этиб,
Бевафолиқ базмидин гумроҳлиқ маъмур этиб,
Эгри йўл минг ҳийла бирла манга кўп манзур этиб,
Рост йўлдин озғуруб, дунё билан мағрур этиб,
Бўлди ҳар ишда мани шайтони малъун раҳбарим.

Топмадим бошларға бир йўл ҳамдаме роҳул ҳақиқ,
Бу аро йўлда қолибман, ким эрур манга рафиқ,
Дайри санг ичра қилурман орзу лаълул ақиқ,
Айласам азме, яно бор йўлда ул қатъут тариқ,
Ўткар они шарридин, айлаб саломат, ё карим.

Илгима роҳи ҳақиқат мунақиб бардор йўқ,
Раҳм ўзингдин, ё ғафуро, манга бир ғамхор йўқ,
Бу вужуд айвонида мандин ямон бадкор йўқ,
Мандек осий, гумраҳу бадфеъл-у бадкирдор йўқ,
Арсан оламни тутти айлаган шўру шарим.

Найлайин, фардо мани сиррим ҳузурингда аён,
Маҳшаринг туфроғида қайғу қилурман бегумон.
Бу надоматлиқ бошим етгай қаён, топгай макон,
Қайси юз бирлан боройин сизга ман уммат дебон.
Чиксалар тонгла шафоат тахтига пайғамбарим.

Бу нажас дунёдин айла пок жисмим, ё кабир,
Риҳлати боқийни халос эт филахир,
Бу пушаймондин манго бўлғил, бақо, сен дастгир,
Донан сарсар ҳаво домиға бўлмишман асир,
Йўқ халосим, қуш каби ургон билан болу парим.

Ё илоҳо, илтифотингдин еткурғил бир карам,
Дил чароғин ёндуруб, ғафлат камолин айла хам,
Фурқато, лозим эрур ҳар субҳ кўздин келса нам,
Қудратидин, не ажаб, Фарҳатдин чикса алам,
Зарра юзга жори бўлсун ашки оби аҳмарим.

А. Мадамниовда сақланаётган қўлёзма баёз, 136—146 varaқ-лар.

МУХАММАСИ ҲАҚИРИЙ БАР ҒАЗАЛИ ФУРҚАТ (Ҳақирининг Фурқат ғазалига мухаммаси)

Ситамингдин ўтти кўкдин, санамо, кўнгул навоси,
Чидоёлмайин Масиҳо деди: «Йўқмудур давоси?»
Кўзум ашқидин йиқилса, тонг эмас, фалак бинноси,
Қаролаб йўлнингда доим оқариб кўзум қароси,
Нега йиғламай, нигоро, оша берса ғам балоси.

Юрогимда доғи дардинг тўлубон чу лола қат-қат,
Бу сабабдин ўлди маскан манга дашту тоғи ҳасрат,
На манга рафиқи мунис, на ғамим деюрга улфат,
На юарга тоқатим бор, на турарга тобу тоқат,
Қилайин на чора анга, на эрур мунинг давоси?

Чаман ичра қоматингдин хижил ўлди сарву шамшод,
Кўрубон юзунг гулини, чекар андалиб фарёд,
Тонг эмас, йўлунгда берсам ҳама хонумонни барбод,
Туготолмадим ғамингни, қилиб элга неча бунёд,
Бўлубон яна баттарроқ аламингни мубталоси.

Қелибон баҳори олам, ҳама ерни қилди лола,
Юрогимда доғ беҳад, қани, соқие, пиёла?
Кеча ётмайин бу ғамдин ишим ўлди оҳу нола,
Чаман ичра йиғладим зор, тушубон лабнинг хаёла,
Қарашимдин ўлди қонлиғ ҳама ғунчалар қабоси.

Етиб эрди жон рамақға, манга қилмади тараҳхум,
Ошурур юз онча зулмин, неча айласа тазаллум,
Юрогимни қон қилодур, эта ҳар кима табассум.
Дами гармидур Масиҳо, агар этса бир такаллум,
Берадур ҳаёти Хизрий они лаъли жонфизоси.

Бўла мавсуми, баҳоро, ҳама ер саман-чамандур,
Ҳаманинг қўлида бода, кулаҳи шикан-шикандур,
Очиликки унча раинги, яна гул суман-сумандур,
Гули арғувон аҳмар, гули ёсумон сумондур,
Чиқибон фалакка булбул била қумрилар садоси.

Деб эдинг манга ўшал кун: «Қилайин висола маҳрам;
Даме этмайин жудолик, бўлайин ҳамиша ҳамдам»,
Мани нотавон эрдим кўп улуғ карамга хуррам,
Боса берди эмдликда бу кўнгулни ғам уза ғам,
Базуғ аҳд дилрабосан, қани ваъдалар вафоси?..

А. Мадаминовда сақланаётган қўлёзма, баёз, 3-^{аб} varaқ.

Рофиъ деб отинг эшитгондин бери, эй офтоб,
На юракда сабру тоқат қолди, на жисмимда тоб,

Эй санубар қомати, гул юзли, зулфи мушки ноб,
Айламас бўлсанг агар нозу тағофулдин итоб,
Муддаони бир-бирин қилғум жанобингга хитоб.

Қолмагил ҳайрон кўруб бу лаҳза, эй гул хирмани,
Кўрмайин, тавсифим ул қайдин эшитмиш деб мани,
Шаккари Миср ўша ҳар ким озгина олиб сани,
Тотлу таърифинг билан айлаб чучук жону тани,
Халқ дер: «Ризвон эрур гўё биҳишт аҳлига боб».

Бу гирифтори қадинг кўрмай сани кўзи била,
Ғойибона банда бўлмишдур биров сўзи била,
Телбадек ҳеч кимса билмас, сўзлашур ўзи била,
Кеча чархи чок этар охи жигарсўзи била,
Васлинг уммиди била айлаб ики кўзин пуроб.

Билмагайсан, эй пари, ман қайси бир фарзандиман,
Тошкандию ваё Хўқандию Хўжандийман,
Ҳар нечук бир нахли боғи Расмийнинг пайвандиман,
Лек сандек дилраболарни асиру бандиман,
Фурқатинг дарди била бўлди тани зорим хароб.

А. Мадаминовода сақланаётган қўлёзма баёз, 55^а варақ.

2...Бўлубдур ғам қўлида зор Фурқат,
Ётодур йиғлабон ночор Фурқат,
Кетодур оқибат йиғлаб жаҳондин,
Бу янглиғ бекасу беёр Фурқат,
Висола етмайин, эй дўстларким,
Қўнгулни айлади афгор Фурқат,
Билолмам, на қилурман, нотавоний,
Эмасман воқифи асрор Фурқат,
Қўнгул сен айлама кўп бенаволиғ,
Бориб майхонаға айлай гадолиғ.

Қўқон адабиёт музейи фонди, 26 инвентарь рақамли қўлёзма баёз, 56^б—57^а варақлар.

САЛОМНОМАИ НАСРИДДИН БАРОИИ ФУРҚАТ (Насридиннинг Фурқатга саломномаси)

Висолинг қадри ўтди, Фурқато, тез Марғилондин кел,
Ҳалокатга етушум нолаи оҳу фиғондин, кел.

Ўтарди хуш мани(нг) умрум жаҳон ичра санинг бирла,
Биродарлиғда эрдинг сан муаззаз манга жондин, кел.

² Таржеъбандининг бошқа бандлари йўқолган.

Эмас маълум ҳоло эътиқодим, лек кўргон сўнг
Бўлур санго муайян бу чиройи заъфарондин, кел.

Босиб ҳижрон ғами, нундек алиф қаддимни хам қилди,
Сабукбор айла васлингга мани бори гарондин, кел.

Жаҳонни излаб оҳу воҳ десам, ўлгунча ман тинмай,
Топилмас манга сандек ошно ушбу жаҳондин, кел.

На ҳожат аз баройн ризқи рўз биздин жудо бўлмак,
Тўярсан, ишқ аҳли берсалар бир парча нондин, кел.

Хабар на биздин олдинг, на келиб аҳлу аёлнингдин,
Ситам ким санга ўткардики, кечтинг хонадондин, кел.

Бўлуб сандин жудо, ғам бирла бир мушт устухон бўлдум,
Ҳумо янглиғ манго парвоз этиб ул ошёндин кел...

Э с л а т м а : Матнинг қолган қисмини кўчириб олишга имкон
бўлмаганини устоз Чархий домла ҳикоя қилиб берган эдилар.

ФУРҚАТ ҒАЗАЛИ

Эй бародар, гуфтаги рабоби дунёдур ғалат,
Суҳбати бир неча дунни бесару подур ғалат.

Илтифот этма неча авбошу бебош аҳлиға,
Чунки атвори бу жинси шуму бежодур ғалат.

Мажлисеким бўлмаса ҳамсуҳбатинг аҳли шуур,
Ёки беёру ҳарифе жому саҳбодур ғалат.

Маҳв айланг, ул хатеким анда маъно бўлмаса,
Онга тақрире берибон расми имлодур ғалат.

Бўлма улфат ул палиди мабдан дунёғаким,
Истамоғлиғ банг ишидин нашъа қатъодур ғалат.

Бу замона аҳлида бўлмас мурувватдин нишон,
Одами соҳибмурувват мисли анқодур, ғалат.

Истагон бирла топилмас одами неқуниҳод,
Ҳар гадо табъи десаким, билки пайдодур, ғалат.

Беҳирад аҳлини, Фурқат, халқ тавсиф айлагай,
Қайси одам десалар, хушёру донодур, ғалат.

ФУРҚАТНИНГ ЯНГИ ТОПИЛГАН ШЕЪРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Оч кўзунг хоби гардонин, ғофило, бедор бўл,
Мастлиғ ғафлат майидин тобакай, хушёр бўл.

Бир нафас ҳам бўлмағил бедардларга ҳамнишин,
Қайда бир аҳли муҳаббат бўлса, анго ёр бўл.

Юрмагил мисли баҳойим, бўлсанг инсон наслдин,
Кечау кундуз муҳаббат дардидин бемор бўл.

Қўй қадам оҳиста, помол ўлмасун мўри занф,
Пайравин аҳли тариқат шулки, беозор бўл.

Зоҳир оро бўлмағил, умр ўткаруб ғафлат била,
Қил сафоин қалб ҳосил, воқифи асрор бўл.

Банд-бандингдин садон нола чиксун най каби,
Ишқ дәрди бирла, Фурқат, сийнаси афгор бўл.

МУХЛИСА ЗИЁВУДДИНОВА

ФУРҚАТНИНГ «МАРСИЯИ ТАРЖИЪБАНД» АСАРИ

Эътиборингизга ҳавола қилинадиган мавзу — бу улур демократ шоиримиз Зокиржон Холмухаммад ўғли Қашқарда бўлган вақтида ёзган «Марсияи таржиъбанд» асаридир. Бу асар Музайяна опа Алавия архивларида бўлиб, уни Абу Қосим мадрасаси муассисининг неваралари бўлмиш Василзахон аядан, у киши ўз навбатида Мабрурахон холапошчаларидан олган эканлар.

Асар қўлёзма ҳолида сақланган бўлиб, у сарғиш фабрика қоғозига қора туш билан ёзилган. Унинг барақлари титилган, эски ҳолга келиб қолган, етти барақ ёки 14 саҳифаси сақланган. Хати — чиройли настаълиқ, муқоваси йўқ. Формати 11×17,5 см.

Фурқат марсияни кимнинг вафотига бағишлаган ва кимнинг номидан ёзган?

Воқеа мана бундай бўлган экан.

1867—1887 йиллар орасида Қашқарда Еттишаҳар ҳокимияти ўрнатилди. Унда пискандлик Ёқуббек ҳокимлик қилади. Қашқар билан Тошкент ўртасидаги алоқалар янада мустаҳкамланади. 1887 йили Ёқуббек вафотидан сўнг, яна у ерни хитойлар босиб олади. Энди у ерда ваколатхона ташкил этилади. Мана шу ваколатхонага тошкентлик бир киши консул бўлиб боради. У кишининг бир ўғли ва бир қизи бўлади. Мана шу қизлари туғилганда хола-ваччаларининг бирига «бешик кертти» қилинган экан. Улар вояга етгач, яъни бирлари 17, иккинчилари 16 ёшда бўлишганда уларни

никоҳлаб, Қашқарда ва Тошкентда катта тўй-томошалар қилишди. Консул қизларининг исми — Хонпошшахон бўлиб, у киши Тошкентнинг Чақичмон даҳасидаги нуфузли оилалардан бирига келин бўлиб тушадилар (Усмонхўжа бува ва Қамолхон пошша аянинг ёлғиз ўғиллари Хайдархўжага келин бўлиб тушадилар) 6 ой ўтгач, Хонпошшахон ўз ота-оналарини зиёрат қилиш учун аммалари билан Қашқарга жўнайдилар. У ерга эсон-омон етиб оладилар. Янги келинини отанинг у ердаги ёру биродарлари меҳмонга чақирадилар. Ана шундай меҳмондорчиликнинг бирига кетаётганларида жуда қаттиқ зилзила бўлади. Бу 1902 йилги Қашқар зилзиласи эди. Айтишларича, извошчининг маслаҳати билан кичкина кўчадаги бир устун ёнига бориб туришади. Фавқулодда худди шу ерда девор қулаб, 3 киши тупроқ остида қоладилар. Булар — консулнинг қизи, сингласи ва извошчи эди. Отанинг бошига тўсатдан тушган бу фожиа — ўша ердаги мусофирчиликда юрган юртдошларимизга ҳам жуда қаттиқ таъсир қилган. Ана шулардан бири сеvimли шоиримиз Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат бўлган.

Унинг 1322 ҳижрий, яъни 1903 мелодий йилда ёзилган «Марсия таржиъбанд» асари юқоридаги фожиани бошидан ўтказган ота номидан ёзилгандир. Марсия 160 мисрадан иборат бўлиб, 16 марта ҳар саккиз мисрадан сўнг бир банд қайтариллиб келинади. Бу:

Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирамандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Шунинг учун «марсия» сўзи олдига «таржиъбанд», яъни «қайтарилувчи банд» истилоҳи қўшилган.

Марсиянинг охириги қисмида Фурқат тахаллусидан сўнг асарнинг ёзилиш таърихи ҳам абжод ҳисобида берилган:

Деди таърихи фавтига десам Фурқат қачон кетти
Икки қисмат паноҳи юз чекди дунёдин ҳамон кетти.

Демак, бу ерда «икки қисмат» сўзидаги ҳарфларнинг рақамий йиғиндисиди 661, уни иккига кўпайтирсак, 1322 ҳижрий йили келиб чиқади. Уни мелодий йилга ағдарсак 1903 йили чиқади. Демак, марсия 1903 йили юқоридаги фожиага 1 йил тўлгани муносабати билан ёзилган экан, деган хулоса келиб чиқади.

Марсия аруз вазинининг ҳазаж баҳрида, аниқроғи ҳазаж мусамман солим баҳрида ёзилган. Унинг руқилари: мафойилун, мафойийлун мафойийлун мафойийлундур.

Марсияни ўқиган киши кўз олдида фожиавий ҳалокат туфайли ҳам сеvimкли фарзанди, ҳам меҳрибон сингласидан жудо бўлган, бор вужуди гам-ғуссага тўлган ота гавдаланади.

Биринчи 10 мисрада «хўрсандим», «қандим», «пайвандим», «ила бандим», «шакарқандим», «сарқандим», «пандим» сўзлари қофиядош бўлиб келади.

Унинг қуйидаги мисралари кўнгли мажруҳ, дили пора отанинг қалб туғёнини акс эттиради:

Ажал ҳижронн тиги бирла кесди жонға пайвандим
Кўзумдан қон ўлуб оқсун дили сарканди саркандим.
Менга сабру таҳаммул сори берманг дўстлар пандим
Беринг белким бу ғамдин сина чок этмакка су кандим.
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирамандим —
Бирн жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Кейинги ўнликда тарихий шахсларга мурожаат қилиб, савол беради:

Тириклай ҳазрати Ёқуб Юсуфидин жудо бўлди
Қачон мендек мусибатга тушиб мотамсаро бўлди?
Қачон фарзанди марғи ногаҳонга мубтало бўлди?
Фироқ андуҳига айбми маъдида ошно бўлди.
Тўкулди жому айшин эмди қон ичмак раво бўлди
Гули нав, боданбоғ исолатлар фано бўлди.

Учинчи ўнликда фожиавий ҳалок бўлган фарзанд билан сингил-нинг таърифлари берилади. Уларни «ғунчап хандон», «юзи гул», «қомати сарв», «маҳи тобон», «дардға дармон», «жисм аро жон» ва ниҳоят вақтинчалик «уй аро меҳмон»га ўхшатилади.

Тўртинчи ўнлик «афсус» радифли бўлиб, унда муаллиф ота-она калбидаги сўнмас афсусу надоматларнинг, ғам-ғуссаларнинг бениҳоя эканлигини кўрсатади:

Дариғо, ҳасрато ул наъжувонлар жонига, афсус.
Дили ру ойидак етмиш доғ-у доғ армонига, афсус.
Етишмас орзу илки алаб дөмонига, афсус.
Вафо қилмоққа бизга боғлагон паймонига, афсус.

Бешинчи ўнлик одамларга мурожаат ёки қалбдан чиққан нидо каби янграйди:

Мани айб этмангизлар чок-чок этсам гирибонлар

Ёки:

Таъимдин жон каби кетти, дилимда қолди армонлар
Кўлимдин ихтиёрим кетти дилдан сабру сомонлар
Фигоним шиддатидин титради кўҳи биёбонлар!

Олтинчи ўнликда «Нечүн шундай бўлдийкин?» саволига «На-хот «қасамно»да марҳумаларнинг пешонасига ёзилган қисмат шу бўлса», дея ўзининг Қашқар элида мусофир эканлигини қайд этиб ўтади:

Қазороким алаға чун қазойи ногаҳон тикли
Очиғмасдин чаманда ғунчап боли ҳазон тикли.
«Қасамно»да анга қисмат бу ердаким ҳамон тикли
Ажалнинг тирю борони келуб бир ўк ямон тикли,
Мусофир карвонимға қароқчи бекамон тикли.

Еттинчи ўнликда бошга тушган бу қаро кундан эмди фақат бир умр йиғлаб ўтмоқлик насиб бўлганини айтади:

Менга эмди бу гамдин шод бўлмаглиқ харом ўлгай
Яқони пора айлаб, йиғламоқлиқ мустадам ўзгай.
Мушобат зулматидин рўзигорим субҳи шом ўлгай
Қаро туфроқ нечун жисми латифига мақом ўлгай.

Саккизинчи ўнликда энди бир илинжки, «хат ёзсам етарми-
кан» — деган фикрлар баён қиллинади:

Фироқим шарҳидин бир нома ёзиб онинг отига
Етарму боғласам, дўстлар, кабутарнинг қанотиға.

Кейинги ўнликларда энди ғамгузор отанинг қўмсаб, қидириб
топа олмасдан қилган нолишлари акс эттирилади:

Қириб ҳар ён сўроғлаб топмасам ондин нишон охир
Бу кун қайдоғ қаро кундур, бу дам қайдоқ замон охир?
Ки бир дамда икковлон қилса тарки хонумон охир

Ёки:

Ани излаб юрурмен кўп кубар умри овора
Ғаҳи саҳро кезиб саргаштадурмен, гоҳ-гоҳисора.

Қуйидаги мисраларда энди бор мавжудотлар, гулу райҳонлар
бу икки навжувоннинг ўлимига аза тутсин! — деган хитоб жа-
ранглайди:

Бўялсун қонга гуллар, эмди булбуллар азо тутсун!
Чекиб фарёди қумри сарв тахтидин асо тутсун!
Қийиб мотам либосин бинафша бир яқо тутсун!
Десун сувсан дуоға тил очиб жаннатда жо тутсун!
Қаро райҳон ила мотам учун ерни қаро тутсун!
Не тонг фарёди вовайлодин оламни наво тутсун!

Ҳар қандай одам энг яқин кишисини тўсатдан йўқотса, худди
ўша одам қайтиб келадигандек бўлади. Бу марсияда ҳам худди
шу аҳвол «ҳаргиз» радифли бобида тасвирланади:

Нечук хоби кирон эрдик, бедор ўлмади ҳаргез
Биринг аҳволимиздин бир хабардор ўлмади ҳаргез .
Чиқиб ер қўйиндин бир арзи дийдор ўлмади ҳаргез
Аламға ҳеч киши мендек гирифтор ўлмади ҳаргез.

Ёки:

Кўзим нури, бўтамлар, қилингиз-чи таркиҳоб эмди
Ки бу уйқуларинг бир кеча бўлмасму ҳисоб эмди.
Кўз очинглар, мани жонимға берманглар азоб эмди
Қарингон чоғда дарддин бўлди аҳволим хароб эмди
Туганмас бу алам шарҳи агар қилсам китоб эмди.

Кейинги «эт» радифли бобда отанинг муножотики, энди ўзинг
«карам айла», «иноят қил», «савол қабрини осон эт» деб қилган
илтижолари қабул этилажагига ишонадигандек, бир оз таскин
топади:

Илоҳи, менга рози раҳматингни онга арзон эт,
Санга кетги қарам айла, июяг бирла меҳмон эт.
Гуноҳни мағфират айлаб, савол қабрини осон эт.

Охирги ўнликнинг охирги бандида Фурқат таҳаллусидан кейин абжад ҳисобида марсиянинг ёзиллиш йили берилган. Бу юқорида кўриб ўтганимиздек 1322 ҳижрий — 1903 мелодий йилдир.

Марсиянинг шунчалар таъсирчан чиқишига шоирнинг бор маҳоратини ишга солиб, бадний таъсир воситаларидаги ўринли фойдаланганидир.

Шундай қилиб, Фурқатнинг юқорида зикр этилган «Марсия таржибанд» асари топилишининг ўзи биз учун жуда қимматлидир. Бу эса, Фурқат серқирра ижодининг янги бир саҳифасини очади.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат «Марсия таржибанд»

Фигон чарҳ илкидин мотамга рунди таъби хурсандим,
Халоҳил захралига бўлди мубаддал ком аро қандим,
Ажал ҳижрони тиғи бирла кесди жонга пайвандим,
Узулди бир-бири шарорасидин банд ила бандим,
Хаёли бирла йиғлай аччиқ-аччиқ ул шакархандим,
Кўзумдин қон ўлуб оқсун дили сарканди-саркандим,
Менга сабру таҳаммул сори берманг, дўстлар, пандим,
Беринг белким бу ғамдин сўйна чок этмакка су кандим,
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бирини жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Тириклай ҳазрати Ёқуб Юсуфидин жудо бўлди,
Қачон мендек мусибатга тушиб мотамсаро бўлди?
Қачон фарзанди марги ногаҳонга мубтало бўлди?
Фироқ андуҳиға айёми маъдуди ошно бўлди?
Ажални тунди бодидин чароғим безиё бўлди,
Тўкулди жому айшим эмди қон ичмак раво бўлди,
Гули нав бодаи боғ исолатлар фано бўлди.
Қамар буржи мажоқ ўлди анга ер токи жо бўлди,
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бирини жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Сиёдат боғида бир ғунчан хандон эди, ҳайфо,
Юзи гул, қомати сарв, сочи якко эди ҳайфо,
Вужуди боиси, дебочаи унвон эди ҳайфо.
Исолат осмонида маҳи тобон эди ҳайфо,
Фано чоҳиға тушди Юсуфи Канъон эди ҳайфо,
Ҳаётим боиси жисмимда гўё жон эди ҳайфо,
На чора эмди дил дардиға ким дармон эди ҳайфо,
Неча кун байтулаҳоним аро меҳмон эди ҳайфо.
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бирини жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Дарифо, ҳасрато ул навжувонлар жонига афсус
Дили ру ойида кетмиш доғудоғ армонига афсус.
Етишмас орзу илки алар домониға афсус
Вафо қилмоққа бизга боғлагон паймониға афсус
Асаф жуши баҳориға жаҳон бўстониға афсус
Қим ул зебу чаман кетти фано йобониға афсус.
Ал-ахону ал-омону алар хирмониға афсус
Қим эркин эмди ер остида мунис ёниға афсус.
Жаҳондин кетдилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Мани айб этмангизлар чок-чок этсам гирибонлар.
Тўқуб қилсам фиғон нухиникки дийдадин қонлар
Нечук қаттиқ эмиш фарзанди доғи, эй мусулмонлар,
Танимдин жой каби кетти, дилимда қолди армонлар.
Яқони пора қилмай найлай айлаб оҳи афгонлар
Қўлимдин ихтиёрим кетти дилдин сабру сомонлар
Жаҳон зулмат била тўлди кетуб ул моҳи тобонлар
Фиғоним шиддатидин титради кўху биёбонлар
Жаҳондин кетдилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Қазороким аларға чун қазойи, ногаҳон тикди.
Менинг ҳам жонима гўеки юз тиру санон тикди
Очилмасдин чаманда гунчаи боди хазон тикди.
«Қасамно»да анга қисмат буюрдиким ҳамон тикди.
Ажални тиру борони келуб бир ўқ ямон тикди,
Жароҳат дарди доғи қўйди жонимға нишон тикди.
Тириклик жаҳон бозорида охир зиён тикди
Мусофир карвонимға қароқчи бекамон тикди.
Жаҳондин кетдилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Менга эмди буғамдин шод бўлмоғлиғ харом ўлғай,
Яқони пора айлаб йиғламоғлиғ мустадам ўлғай,
Мусибат зулматидин рўзигорим субҳи-шом ўлғай,
Жигарлар ёраси осон эмаским илтиём ўлғай,
Қаро туфроқ нечук жисми латифиға мақом ўлғай
Худо лутф этса шояд маскани дорус-салом ўлғай,
Дуойи хайр азиз арвоҳиға мендин давом ўлғай
Жаҳондин кетдилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Фалак тоби тароват бермади боғи ҳаётиға,
Самум эсди ниҳоли фурсати етмай саботиға
Қазо то ёзди хато ражъийи онинг баротиға,
Севар овла сафар қилди яғочининг жон сиротиға
Фироқим шарҳидин бир нома ёзиб онинг отиға,
Етарму боғласам, дўстлар, кабутарнинг қанотиға
Фалак қон йиғлайди ул икки маҳ талъат вафотиға,

Дедим сўз жигар бирла бориб ҳар кимни қотиға
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Бўялсун қонга гуллар эмди булбуллар азо тутсун!
Чекиб фарёди қумри сарви тахтидан асо тутсун!
Кийиб мотам либосини бинафша бир яқо тутсун!
Десун савсан дуога тил очиб,— жаннатда жо тутсун!
Чаман товуси тортиб субҳи оҳинг садо тутсун!
Қаро райҳон ила мотам учун ерни қаро тутсун!
Не тонг фарёди вовайлодин оламни наво тутсун!
Мусибат белга бегона на тапҳо ошно тутсун!
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Илоҳи эй фалак домони жонинг чок-чок ўлсун!
Балоя ўғрасун тошхас даври онинг ҳалок ўлсун!
Тўқулсун ихратинг ер узра қатъи инсилоб ўлсун,
Саҳобинг иртиботи қатъе ғайри инфикок ўлсун!
Бузулсун гардишинг эмди менга ондин набок ўлсун!
Керак зулмунг ғуборидин жаҳон айвони пок ўлсун!
Қусуфа учрасун шамсинг қамар тахти мағок ўлсун!
Нечук кўрдинг равоким, нозанинлар зерухок ўлсун,
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Алар доғи мусулмонлар юракни қилди қон охир,
Сиришки лолагун бирла нечук қилмай фиғон охир.
Ќириб ҳар ён сўроғлаб топмасам ондин нишон охир,
Хам ўлди пайкарим, бўлдум наҳифу нотавон охир.
Бу кун қайдоқ қаро кундур, бу дам қайдоқ замон охир?
Қи бир дамда икковлон қилса тарки хонумон охир.
Хаводислар ўлуб тўлмасму шуришдин жаҳон охир!
Ким ул шамсу қамар бир буржида қилди қирон охир.
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Қани дилбандлик расми ки кесди меҳри як бора
Фироқи ҳажри бирла жигарни айлади пора.
Ани излаб юрурман кўп кубар умри овора
Гаҳи саҳро кезиб саргаштадурман гоҳ-гаҳисора
Тополмай ожиз ўлдум йоси хирмон дардиға чора
Табиблар марҳамидин бутмади кўнглумдаги йора
Жигарда ғайни тақрир айласам бир икки ғамхора
Дедиларким тофибдур захми марг олмосидин қора
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Нечук хоби қирон эрдикни бедор ўлмади ҳаргез,
Биринг аҳволимиздин бир хабардор ўлмади ҳаргез.

Қаю хилватда эрдиким намудор ўлмади ҳаргез,
На янглиғ махфийи роз эрдиким изҳор ўлмади ҳаргез.
Бу ғамдин жон чиқарға етти ғамхор ўлмади ҳаргез,
Чиқиб ер қўйнидин бир арзи дийдор ўлмади ҳаргез.
Атодин ҳеч бир фарзанд безор ўлмади ҳаргез,
Аламға ҳеч киши мендек гирифтор ўлмади ҳаргез.
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Кўзум нури бўтамлар қилсангизчи тарки хоб эмди
Ки бу уйқуларинг бир кеча бўлмасму ҳисоб эмди.
Кўз очинглар, мани жонимға берманглар азоб эмди
Дам урмоққа мажолим қолмади сўзларға тоб эмди.
Уруғ туққонлар истаб келсалар айлаб шитоб эмди
Берурман бу ҳаводис бобида қайдоғ жавоб эмди?
Қаригон чоғда дарддан бўлди аҳволим хароб эмди
Туганмас бу алам шарҳи агар қилсам китоб эмди.
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Илоҳи, менга рози раҳматингни онга арзон эт
Очиб жаннат сиридин бир эшик қарин гулистон эт.
Рафиқин жаннатул-фирдавс ичинда ҳури ғилмон эт
Сенга кетти карам айла, иноят бирла меҳмон эт.
Гуноҳин мағфират айлаб, савол қабрини осон эт
Шаҳодат топтилар охир, чироғин нури иймон эт.
Муҳаммад ҳурмати авлодиға лутф ила ихсон эт
Худоданро раҳим исминг ҳақи озоди яздон эт.
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим—
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

Дариғоким алар жони жаҳондин навжувон кетти,
Жаҳонни жисмидин гўёки умри жовидон кетти.
Бақо эзгу ҳарим ғафлатда қолдим ройгон кетти,
Жаҳонда маҳз номи қолди аммо бенишон кетти,
Менга ким меҳри кўргузгай, ки икки меҳрибон кетти,
Йўлида айлаб икки кўзларимни хунфишон кетти.
Деди таърихи фавтиға десам Фурқат қачон кетти?
Икки исмат паноҳи юз чекди дунёдин ҳамон кетти.
Жаҳондин кеттилар ҳасрат билан икки хирадмандим —
Бири жоним жигарбандим, бири кўз нури фарзандим.

ГУЛНОРА АХРОРОВА

ФУРҚАТНИНГ ТОЖИКЧА ШЕЪРЛАРИ

Бугунги кунга қадар Фурқатнинг 1959 йилда нашр этилган
икки томлик «Танланган асарлар»нинг биринчи томида чоп этил-

ган тожик тилидаги биргина ғазали китобхонларга маълум эди. Уни филология фанлари доктори Холид Расулев нашрга тайёрлаган. Ғазал 7 байтли, у қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Қўққанро теша чун аз оби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин чуз бакоми Хисравн рвез нест.

Мазмуни: Фарҳоднинг тешаси ибрат суви билан суғорилмаган. Ширин шаҳди Хисрав Парвезга насиб бўлди.

Яқинда Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти фондида мавжуд бўлган форс тилидаги қўлёзмаларни тавсифлаш жараёнида 1400 рақамли ҳужжат бизнинг диққатимизни тортди. 99 варақдан иборат тўққизил рангга бўялган чарм муқовали бу қўлёзма XIX аср охирларида кўчирилган. Унда жамланган 29 шоир шеърлари Қўқон шилдироқ қоғозида икки устунда шикаста элементларидан фойдаланган ҳолда настаълиқ хатида битилган. Қотиби номаълум. Бу қўлёзмадаги шоир Фурқатнинг шу пайтгача ҳеч бир манбада учрамаган тожик тилида ёзилган 5 ғазали ғоят қимматлидир. Ғазаллар баёзнинг 25 б— 43 а варақларидан ўрин олган бўлиб, сарлавҳа ва мақтаъларида Фурқат тахаллуси мавжуд. Ғазаллар жами 33 байтдан иборат. Шундан иккита ғазал «нест» радифида битилган. Қўлёзманинг 25 б варағи йиртилганлиги сабабли ўқий олмадик.

Ушбу ғазаллар ғоявий мазмуни ва бадийлиги жиҳатидан шоир ижодининг ажралмас бўлаги эканлиги кўриниб турибди. Бир қарашда ошиқ ва маҳбуба мадҳига бағишлангандек кўринган байтлардаги мазмун ва ғоя чуқур ижтимоий руҳдаги кейинги байтларда такомиллаштирилади. Шоир муддаоси жамият иллатларини, юқори табақа вакилларининг ўзлари учун қатъийлаштирилиб олган «қонун»ларини кескин танқид қилиш. Шу билан бирга, жамиятнинг илғор ғояли, яхши ниятли кишиларини мадҳ этишдир. Жумладан, Фурқат қўлёзманинг 42 б варағидаги «кач» радифда ёзилган 8 байтли ғазалида маданиятли кишилар билан бадфёъл, одобсизларни таққослаб бирининг мевасининг кўплигидан қадди эгилган дарахтга ўхшатса, иккинчи тоифа кишиларни эса чаёнга қийёслайди:

Бадсириштонро зи ҳўи зишт махлас мушкиласт,
Неши ақрабро бувад доим ҳама атвор кач.

Мазмуни:

Емон табиатлилардан қочиб қутулиш мушкул
Улар чаёнга ўхшаб ёмонликни шоир қилиб олишган.

Фурқат замондошлари образини чизаркан, табиат ва жонли мавжудот оламидан ҳаётгий мисоллар келтиради. Инсон психологияси, ички дунёсини очишда характерли манзаралар яратади. Мазкур ғазал мақтаида лирик қаҳрамон ижтимоий-сиёсий қарашлари кульминацияга кўтарилади. Феодал жамияти юқори таба-

қа вакиллари устидан ҳукм чиқарилади. Бу мисраларда шоир ва ҳукмронлар синфи ғоялари ўртасидаги контраст кўз олдимизда намоён бўлади:

Рост хўйхо з-аҳли ин замон, Фурқат, хатост,
З-онки бошад то абад расми хироми мор кач

Мазмуни:

Фурқат, замон аҳлининг ростгўйлиги хатодир.
У илон хироми (ўрмалаш)дек ҳамиша эгривир.

Лирик қаҳрамон ҳақиқатни ёқтирмайдиган замон аҳлини қораларкан, илоннинг эгри судралишини йўқотиб бўлмагандек, бу одамларнинг ҳам ёмон кирдикорларини йўқотиб бўлмаслигини таъкидлайди. Демократ шоир бу мисраларда ҳукмронлик қилаётган замон аҳлидан воз кечмоқ керак деган илғор ғояни сингдирган. Шоирнинг уларни илону чаёнларга ўхшатиб баралла айтган кескин сўзлари бунинг исботидир.

Мазкур ғазал юксак бадийят намунаси бўлиб, катта тарбиявий ва эстетик қимматга эга. Ундаги байтлар халқ донишмандлиги тимсоли: камтарлик, камсуханликни улуғлайди, мақтанчоқлик, хушомадгўйлик, такаббурлик, бадфеълликни, ёмонлик ва эгриликни қоралайди:

Кам такаллум кун, ки ин чо гуфти устодони ақл,
Меравад охир сухан аз гуфтани бисъёр кач.

Мазмуни:

Оз сўзла, донолар айтганидек,
Кўп гапирмоқ кўп хатоликларга олиб боради.

Фурқат ғазалларининг лирик қаҳрамони — ошиқ ва маҳбуба. Улар орзуси бахт ва висол. Лирик ошиқ дил изҳори «орзу» радифли ғазал матлаида шундай баён этилади:

Ҳар киро дар дил ҳузури айши бисъёр орзу,
Лек моро дидани миръоти дилдор орзу.
(қўлёзма, 29а варақ)

Мазмуни:

Одамлар роҳат-фароғатда яшаш орзусяда бўлса,
Менинг кўнглимда фақат дилдор жамолини кўрнш орзуси ётади.

Ғазалларда маъшуқа қуёшга, унинг жамоли миръот (кўзгу)га ўхшатилади. Маҳбуба кулгиси, нози, овози, майгун лаъли, гул юзи лирик қаҳрамон қалбига илҳом беради.

Севгили маҳбуба висолига эришмоқни эса афсонавий тириклик сувидан ҳам устун қўяди:

Чун қунам хонад агар хизрам бо оби зиндаги,
Бўсае з-он лаъли чонбахши шакарбор орзист.

Мазмуни:

Қандоқ қилайки, хизр тириклик сувига даъват этиб турган
чоқда ҳам менинг орзум фақат ул жонбахш лаъли шакардан бўсадир.

Шоир маҳбуба образини чизар экан энг гўзал, энг чиройли нар-
саларни унга қиёслайди ва ҳаммасидан инсонни — севикли ёрни
устун қўяди:

Ҳар чаман сад чилва оroyд маро дар ҳар замон,
Чуз тамошон гули рўй туам, манзур нест.
(25 б варақ)

Мазмуни:

Чаман ҳар замонда менга юз жилва қилса ҳам манзур бўлолмайди,
Мен сенинг гул юзинг томошасига муштоқман.

Фурқат инсон ҳис-туйғуларини ифодалашда ўхшатиш ва жон-
лантиришдан ўринли фойдаланади. Ошиқ қалб туғёнини қуйидаги
байтда маҳорат билан очиб беради:

Фурқат, ин соат ки шуд ёди рухи дилро қарин,
Он қади саёйи заҳир дорам, ки дар симоб нест.
(25 б варақ)

Мазмуни:

Фурқат, маҳбуба висоли ёдимга тушган чоғ қалбимда шундай
ғалаён бошланадики, ҳатто симоб ҳам бундай ҳаракат қилмайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Фурқат ижодидан бу
янги топилма шоирнинг ўзбек тилида яратган адабий мероси
билан бир қаторда, тожик тилида ҳам ҳар томонлама баркамол
ғазаллар ярата олган шоир эканлигини кўрсатади. Улар Фурқат
ижодининг яна бир очилмаган қиррасини ўрганишда муҳим манба
бўлиб хизмат қилади.

Фурқатнинг биринчи бор нашр этилаётган тожикча шеърлари

Эй, ки бемехри рухат дар дидаи мо нур нест,
Умрро равнақ, суруре дар дили маҳчур нест.

Нақди ҳасти солҳо дар интизорат бохтем,
Дидаро файзи ғубори мақдамат мақдур нест.

Беқаророн хумори лаъли майгуни туро,
Нашъаи тамкин зи чоми бодаи ангур нест.

Ҳар чаман сад чилва оroyд маро дар ҳар замон,
Чуз тамошон гули рўй туам, манзур нест.

Хок шав, Фурқат ба роҳи ёр аз...
К-он саодат дар шукуҳи...

Эй, дар базм-лаълат ишқни дар боб нест,
Шишаро ашки надомат, бода, чуз хубоб нест.

Зарраро оинаи хуршед меорад баарз,
Ба рухат моро нӯмӯ бемеҳри оламтоб нест.

То ҳавои сунбули зулфи парешон кардаам,
Чуз парешони, ҳусул дар дили бетоб нест.

Бӯса аз лаълаш баҳоб, беҳуди мехост дил,
Ақл шуд бедор, гуфто «шеваи одоб нест».

Рами осоиш з-асбоби тааллуқ бурдаанд,
Чуз нишони гардиш аз афтадаи гирдоб нест.

Аз садои кулфату андӯх ҳастам фориг сабт,
Ҳар киро фикри нишоти оламу асбоб нест.

Фурқат, ин соат ки шуд ёди руҳи дилро қарин,
Он қадар саъйи заҳир дорам, ки дар симоб нест.

Эй, мадон беҳуда теғи абрӯи дилдор қач,
Гашта аст андар пай хунрезиву озор қач.

Моили расми тавозуъ будагон бебаҳра нест,
Шуд самар бисъёр, охир мекунад ашчор қач.

Кам тақаллум кун, ки ин чо гуфти устодони ақл
Меравад охир сухан аз гуфтани бисъёр қач.

Бад сириштонро зи хӯи зишт махлас мушкиласт,
Неши ақрабро бувад доим ҳама атвор қач.

Қомат ар ҳам гашт шояд ҳар киро омода буд,
Нест чуз кеш фитодан, чун нашуд девор қач.

Як ниғаҳ шӯҳи тағофилхӯй бепарво накард,
Гарчи кардам гардани худ бар раҳаш сад бор қач.

Бо дурушттабъон олами ростӣ н-ояд ба кор,
Арраро созанд дандон баҳри ин миқдор қач.

Рост хӯйхо з-аҳли ин замон, Фурқат, хатост,
З-он ки бошад то абад расми хироми мор қач.

Набуди як табассум аз лаби майгуни ғаммозаш,
Чи ҳочат шӯҳи, чом пур бӯ(и) хандаи нозаш,

Бо имои ниғаҳ офоқро шӯри чунун бахшад,
Бинозам дар ҳисоли чашми масти фитна парвозаш

Надорад тори қонуни тараб чуз нола маҳсуле,
Эй, дар ин маҳфил агар кӯс аст ғайри овозаш.

Сари гарданфаро ўро эмин аз теғи чафо набвад,
Зи баҳри асири шамъ, ин чо, бидон омода аст козаш.

Қушой уқдаи дил, нишоти файзи саҳар дарьёб,
Гиреҳ аз ғунча бингар бо насими субҳ шуд бозаш.

Надорад ҳосиле эҷоди ҳасти, чуз фано гаштан,
Зи анчоме, ки ҳастӣ шуд чӣ мепурси з-оғозаш.

Магар он қотили бедодгар хунам ба чӯш овард,
Ба ҳар чо по ниҳӣ, дорад тапидан бисмили нозаш.

Наҳоҳи ёфт, Фурқат, нашъаи васлаш бо осонӣ,
Гудози санги мино тоза гардад улфати розаш.

Ҳар киро дар дил ҳузури айши бисъёр орзуест,
Лек моро дидани миръоти дидор орзуест.

Чун кунам хонад агар хизрам бо оби зиндаги,
Бӯсае з-он лаъли чонбахши шакарбор орзуест.

Менадонам давлати васлат муяссар бо кӣ бод,
Олами парвона аст, шамъи рухсор орзуест.

То ба кай аз таънаи ағъёр мегардам малул,
Эй, дил, аз андеша бигзар васли дилдор орзуест.

Хатти озоди з-сомони тааллуқ гир ба каф,
Фурқат, аз дафъи садоғи хеш тумор орзуест.

АБУЛЛАТИФ ТУРДИАЛИЕВ

ФУРҚАТНИНГ БИР ТОҶИКЧА ҒАЗАЛИ ВА УНГА ЖАВОБЛАР

Фурқатнинг ғурбатдаги ҳаётидан шикоят оҳанглари унинг то-
жикча ёзган шеърларига ҳам кўчган. «Нест» радибли ғазал ана
шундай асарлар сирасига киради. Фурқатнинг Қашқардаги дўсти,
асли ҳиндистонлик шоир ва табиб Тажаллий бу шеърдан таъсир-
ланиб худди шу радиф ва қофияда Фурқатга жавоб ёзади. Фур-
қатнинг бу ғазали (Тажаллийнинг шеъри билан биргаликда)
шоирнинг она шаҳри Қўқонга етиб келди. Чуқур дард, изтироб
билан ёзилган бу шеър шоирнинг қўқонлик дўстлари қалбида акс-
садо берди. Машҳур шоирлар, Муқимий, Муҳйи ва Маҳмуд Ҳа-

ким Яйфоний Фурқатнинг бу ғазалига жавоб ёздилар. Натижада «Нест» радибли ғазалларнинг ўзига хос туркуми юзага келди. Бу ҳақда академик шоир Ғафур Ғулом, адабиётшунослар Ғулом Қаримов, Абдурашид Абдуғафуровлар ўз вақтида кўрсатиб ўтганлар. Жумладан, А. Абдуғафуров ўзининг «Зокиржон Фурқат» номли китобида шундай деб ёзади: «Булардан ташқари (яъни Тажаллий, Муқимий, Муҳйилардан ташқари — А. Т.) қўқонлик Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Фурқат ғазалидан таъсирланиб унинг вазни ва қофиясида ҳамда «нест» радифини «эмас» деб таржима қилиб, ўзбекча ғазал яратган»¹.

«Нест» радибли шеърларнинг бу туркуми (Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг ғазали бундан мустасно) инқилобдан илгари тузилган қўлёзма ва тошбосма баёзларда учраб туради. Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг ғазали эса унинг Ғафур Ғулом номидаги Қўқон адабиёт музейи фондида 1440-инвентарь рақами остида сақланаётган дастхат девонида мавжуд.

Биз қуйида Фурқатнинг ғазали ва унга Маҳмуд Ҳакимнинг жавоби хусусида фикр юритмоқчимиз.

Фурқатнинг ғазали қуйидагича бошланади:

Кўҳканро теша чун аз оби ибрат тез нест,
Шаҳди Ширин жуз бакоми Хисрави Парвез нест².

Мазмуни: Фарҳоднинг тешаси ибрат суви билан суғорилмаган, шунинг учун Ширин шахди Хисрав Парвезгагина насиб бўлди.

Маҳмуд Ҳаким ғазалининг матлаъи эса мана бундай:

Кўҳканга теша чун ҳайрат суйинди тез эмас,
Шаҳди Ширин ғайри коми Хисрави Парвез эмас³.

Юқоридаги икки байтни киёслайдиган бўлсак, Маҳмуд Ҳаким ғазалининг матлаъи Фурқат ғазали матлаъининг айнан таржимаси эканлигини кўрамиз. Бундай ҳолни иккинчи байтда ҳам кўришимиз мумкин.

Фурқатда:

Дод аз дасти баҳори эндаги, к-аз жўши ў,
Як гули хандони наҳатбезу рангомез нест.

Мазмуни: Агар тириклик баҳорининг жўшқинлигидан кулиб ва яшнаб турган гулнинг ҳиди келмас экан, ундай баҳорнинг дастидан дод.

Маҳмуд Ҳакимда:

Бул баҳори эндаликни ҳосили мотам эрур,
Ҳеч гуле хандон йўқтур беҳазон ангез эмас.

¹ Абдуғафуров А. Зокиржон Фурқат. Тошкент, 1977. 86-бет.

² Фурқат. Танланган асарлар. I том. Тошкент, 1960. 211-бет.

³ Девони Ҳакимий. Ғ. Ғулом номли Қўқон адабиёт музейи фонди. Инв. № 1440. 35^о—36^а варақлар.

Юқорида келтирилган мисраларнинг бир-биридан фарқи шундаки, Фурқат мисралари қалб фарёди бўлиб авж пардаларда янграса, Маҳмуд Ҳаким худди шу фикрни бирмунча босиқ оҳангда, вазминлик билан ифодалайди.

Фурқат худди ўз ватанида бўлгани каби ғурбатда ҳам толеи йўқлигидан афсусланиб ёзади:

Дар ватан аз жаври гардун хуррамии моро набуд,
Ин чи толий буд, ёраб, дар ғарибий низ нест.

Мазмуни: Гардуннинг жавридан бизга ўз ватанимизда бирор шодлик кун бўлмади, эй тангри, бу қандай толейки, ғарибликда ҳам севинчли кун йўқдур.

Маҳмуд Ҳаким Фурқатнинг мисраларидан қуйидагича ибратли хулоса чиқаради:

Бул ватанда умр аро хушнудий ҳосил бўлмаса,
Ихтиёри ғурбат этма бебало оmez эмас.

Фурқат ғазалининг тўртинчи байтини Маҳмуд Ҳаким айнан таржима қилиб келтиради.

Фурқатда:

Лаҳзаи орому осойиш кужо ёбад касе
Дар жаҳон жуз шўришу ошуби рустохез нест.

Мазмуни: Жаҳонда ғавго, тўполон ва бахтсизликдан бошқа ҳеч нарса йўқдир. Бирор нафас тинчлик ва роҳатни киши қаердан топа олади?

Маҳмуд Ҳакимда:

Ҳеч ерда топмагай орому осойишки жон,
Дунёда жуз шўришу ошуби рустохез эмас.

Фурқат ғазалининг бешинчи байти қуйидагича:

Андалиби гулшани Деҳли чи хуш гуфт ин суҳан:
«Рӯ ба Ҳинд овардани соҳиб дилдон бечиз нест».

Мазмуни: Деҳли гулшанининг булбули бўлган Хусрав Деҳлавий: «юрак эгаси бўлганларнинг Ҳиндистонга юзланиши бежиз эмас», деб қандай яхши айтган».

Маҳмуд Ҳаким эса шунга ўхшаш байтида бошқачароқ фикрни ифодалайди:

Андалиби гулшани Фарғона хуш айди суҳан:
«Аҳли диллар гўшада сурғони ҳам бечиз эмас».

Маҳмуд Ҳаким «Фарғона гулшанининг андалиби» деб қайси шoirни назарда туггани бизга ҳозиргача номаълум.

Фурқат ғазалининг мақтаъи қуйидагича:

Суҳбати ҳамдард Фурқат, ҳар қадар бошад хушам,
Аз муқаррар нағмаи қонун малол анgez нест.

Мазмуни: Эй Фурқат, дардкаш ўртоқнинг суҳбати ҳар қанча бўлса севинаман, чунки қонун деган созининг нағмалари қайта-қайта чалингани билан кишига малол келмайди.

Маҳмуд Ҳақим ғазалининг ичида ҳам шу байтнинг айнан таржимасига ўхшаб кетадиган қуйидаги байт мавжуд:

Аҳли диллар суҳбати кўб бўлса қанча, хуш эрур,
Нағман қонун агар кўбдур, малолангез эмас.

Фурқатнинг ғазали 7 байтдан иборат. Маҳмуд Ҳақимники эса 9 байтдир. Фурқатнинг ғазали бошдан-оёқ ғурбат ҳасрати ҳамда толесизликдан шикоят оҳанглари билан тўлган бўлса, Маҳмуд Ҳақим ғазалида ишқий мотивлар ҳам янграйди. Масалан:

Ишқ, комилдир, тажовуз айлағай маъшуқа ҳам,
Гулни кўр, булбулга ҳам танҳо жароҳатхез эмас.

Ишқ агар қилсанг ҳамас, анжومي кўб бўлғай аён,
Васли Ширин охири жуз қатли ул Парвез эмас.

Маҳмуд Ҳақим ўз ғазалининг охирида ёру дўстлари билан сархуш ҳаёт кечираётганлигини мамнулик билан таъкидлайди:

Токи ёру дўстлар бирланки сархушдур Ҳақим,
Бодадур токи тарабдан бегулоб оmez эмас.

Юқоридаги мисраларда *токи* боғловчисига мослаб иккинчи мисрада *ток* сўзини форсча изофада (*токи тараб*) бериш орқали сўз ўйини ишлатилганлиги шеърнинг бадиий қимматини бирмунча оширган.

Юқорида билдирилган фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин: Маҳмуд Ҳақим Яйфоний ўзига замондош бўлган Муқимий, Фурқат, Завқий, Муҳйи каби шоирлар ижоди билан яхши таниш бўлган, улардан илҳомланган ва уларга эргашган. Унинг «Нест» радибли Фурқат ғазалига назира қилиб ўзбек тилида ёзган «Эмас» радибли ғазали улкан маърифатпарвар шоир билан фикрдош ва ҳаммаслак эканлигини кўрсатувчи далилдир. Айниқса, бу шеърнинг ўзбек тилида ёзилиши она тили имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга интиланлигини намоён қилади. Маҳмуд Ҳақим Яйфонийнинг «Девони Ҳақимий»га кирган шеърлари билан чуқурроқ танишиш бу интилишнинг ажойиб самараларини юзага чиқаришга имкон беради.

РОБИЯ ҚОСИМОВА

ФУРҚАТНИНГ ЕРКЕНТДАГИ ҲАЁТИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

1984—85-йилларнинг охириларида ўғлим Фирдавс Азизийдан «Фурқат» ҳаётига оид озми-кўпми маълумотлар кела бошлади.

Шулардан шоир Фурқатга онд 8 та конвертдаги мактуб бўлиб, буларнинг умумий ҳажми: 130 бетдан иборат шеърлар ва мактублардир. Шеърлар 178 мисра. Мактублар 99 саҳифадан иборат. Булар уйғур тилида ва араб ёзувида битилган бўлиб, асли нусхасидан бир марта оққа кўчириб тайёрладим.

Шоир Фурқатнинг Фани Султоновдан олинган материалларидан шеърлар, мактублар ва катта мақолалар ва бошқа ҳужжатларнинг ҳаммаси бўлиб, 24 сақланиш рақамидан иборат ҳужжатлар. Булардан шу кунгача 2 нусхадан араб ёзувидан копия кўчирдим.

1987 йил январь ойида ўғлимдан келган 8-мактубда шундай хабарлар бор.

«Мен яқинда Ёркентга борган эдим. Ана шунда Фурқат ҳақида одамлар орасида суҳбат ўтказдим. Уларнинг айтишларича шундай экан:

Шоир Фурқат 1909 йили бўғиз оғриғи билан Ёркентда вафот этган.

Фурқатнинг хотини Раънохон 1967 йили Ёркентда вафот этган.

Фурқатнинг катта ўғли Нозимжон хаттот бўлиб, 1963 йили Ёркентда вафот этган. Ўғли Ҳакимжон сайпунг (партной) бўлиб ишлаб юрган. 1946 йили том босиб қолиб ўлган (дадаси Нозимжондан 17 йил аввал вафот этган)».

Фурқатнинг иккинчи ўғли Нодиржон ҳам сайпунг (партной) бўлиб ишлаган. 1982 йил 8-ойининг биринчи куни Ёркентда вафот этган (хотинидан 7 йил кейин вафот этган).

Нодиржоннинг хотини Халчахон 1975 йили Ёркентда вафот қилган бўлиб, ундан 2 та фарзанд қолган (Фурқатнинг набираси). Қизи Турнисохоннинг 6 фарзанди бор (Фурқатнинг эвараси). Ҳозир ўзи 34 ёшда.

Ўғли Ҳасанжон 1954 йилда туғилган, ҳозир 32 ёшда. Хотинининг исми Тўхпатов. 26 ёшда. Уларнинг 2 та фарзанди бор. Қизи 9 ёшда, ўғли 1,5 ёшлик. Касби арава асбобларини ясаб тирикчилик қилар экан. Буларнинг опаси, поччаси ва болалари билан тушган расмларини 7-мактубда юборган эдим.

Нодиржоннинг ўғли Ҳасанжоннинг Ёркентдаги адреси: Ёркент шаҳри, Чингонгшу 5 оҳола 4 маҳалла 75-қўра (ҳовли)да яшар экан.

Фурқат Ёркентга борганида 36 ёшда экан. Унинг энг яқин дўстларидан: Тажаллий, Бобохонҳожим, Бовдунҳожим, Зайнулло, Обдухон (табиб, афғон), Солиқори (ўзбек), Умарҳожим (уйғур), Отохонбек (ўзбек), Бўтахонбек (ўзбек), Саидвалиқори (ўзбек), Ёлқинжонҳожим (ўзбек), Қанжикжон (ўзбек), Қосимжон, Симқори Боротохун, (афғон), Бувиҳожим, Қурбонжон, Иброҳимжон, Юсуфхонхожи, Носиржонхожи ва Абдурахимхонлар, ҳаммаси ўзбек.

1933 йили Ёркентда «Маилаириовон» деган мактаб очилган бўлиб, бунда Фурқатнинг яқин дўсти ва шогирди Зайнобиддинхон ҳуснихатдан дарс берган. Агарда шу Зайнобиддиннинг болаларидан бўлса Фурқатнинг қўлёмаларидан сақланган бўлиши мумкин. Бу ҳақда ўғлимга ёзиш керак экан. Ҳозир буларнинг бир туркум

шогирдлари шу мактабда дарс берар экан. Ҳозирги Ёркент зиёлилари ичида Фурқат ва унинг шогирдларидан анчагина бор.

Шингжон бўйича, Ёркантда ўзбеклар энг кўп яшар эканлар.

Иккинчи қисми:

Бир неча йилдан бери ўғлим Фирдавс Азизийдан шоир Фурқат ҳақида озми-кўпми шоирнинг Ёркантда ўтказган ҳаёти ва фаолияти ҳақида хабар топгандек, менинг ҳам ўғлимнинг илтимосига кўра Фурқатнинг она Ватанидаги ҳаёт йўли ҳақида ёзилган ва матбуотда эълон қилинган материаллардан юборган эдим.

Ўғлим топшириб олгандан кейин менга шундай ёзади:

«Опажоним менинг улуг онам!

Почта орқали юборган, «Шарқ юлдузи» журналининг 4—5-сонида (1986 йил) босилиб чиққан Азиз Пўлатович Қаюмовнинг Фурқат ҳақида ёзган катта мақоласини (эссе) уйғур тилига таржимасининг 27-конверт ичидаги 403 бетдан иборат қисмини тадрижий топшириб олган эдим. Шунингдек, яна шу журналнинг ўзбек тилидаги асл нусхасини, посилка, журнал ва китобларингизни тўлиги билан топшириб олдим. Айниқса, «Шарқ юлдузи» журналининг 4—5-сонларидаги, менинг устозим ва яқин дўстим, буюк Алишер Навоий ва шоир Фурқат ижодиётининг тарғиботчиси А. П. Қаюмовнинг Фурқат ҳақидаги катта мақоласини ўқиб, ниҳоятда кўп хурсанд бўлдим. Чунки, бу менинг ёзаётган «Фурқатий» киносценариям учун интоин чўнг ёрдам бўлди. Бу йўлда катта туртки ва илҳом берди».

«Фурқатнинг она Ватанидаги ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида менда асосли материал ва маълумотлар йўқ эди. Шингжондаги ҳаёт йўли ҳақида кўплаб материал ва маълумотларни тўплаган эдим. Лекин Фурқатнинг туғилиб ўсган ерларидан хабардор эмас эдим. Бу мен учун азиз бўлган материаллар учун Сизга кўп раҳмат опажон! Шунингдек, ҳурматли Қаюмов домлага мендан кўпдан-кўп раҳмат ва миннатдорчилигимни етказгайсиз.

Опажон!

Биздаги нашриётдаги адиблар бу мақолани ўқишиб катта баҳо беришди. Ва Фурқатнинг иккинчи ватани бўлмиш Шарқ Туркистон вилоят халқи учун бу мақола каттадан-катта материал ва совға бўлди. Шунинг учун ўртоқларнинг фикрича, агарда А. П. Қаюмов руҳсат қилсалар, Шингжон матбуотида эълон қилишни лозим кўришди. Бу ҳақда менга тездан жавоб ёзишингизни кутаман.

Ҳурмат ила ўғлингиз Фирдавс Азизий.

Урумчи шаҳри, 1987 йил 24 январь».

1986 йил май ойида ўғлим Фирдавс Урумчидан Ёркантга бориб, шоир Фурқатнинг набираси, эвараси Ҳасанжонни топиб бориқ қариндош-уруғлари билан учрашиб улар билан биргаликда Ёркантдаги ўзбек оқсоқолларини йиғиб, Фурқатнинг мазорини қайтадан тиклаш учун маслаҳатлашиб, пул тўплашибдур. Шунингдек, ўғлим Фурқат қабристониинг ва унинг неварачевараларини ўзи расмга олиб, менга шу 11 расмин юборди.

Шунингдек, у менга ёзган хатида шундай илтимос қилган:

«Опажон!

Мен бир неча йиллардан бери Сизнинг, сўраган шоир Фурқат ҳақидаги озми-кўпми излаб топган материаллардан олган хабар ва халқ орасидаги эшитган ва кўзим билан кўрган Фурқат қабристонининг расмларини ишлаб Сизга юбордим.

Буларни ўқиб ва кўриб ўзбек ва уйғур халқининг севимли шоири Фурқатнинг Ёркентдаги ўтказган ҳаёт йўллари билан яқиндан танишиб ва келгуси авлодларимизга етказишга озгина бўлса ҳам менинг кўшган ҳиссамдир.

Бундан кейин ҳам бу йўлда яна изланаман ва давомлик Сизга етказиб тураман», деб ёзибди ўғлим Фирдавс Азизий.

ЖУРА УСМОНОВ

ШОИРНИНГ ТАБАРРУК ХОТИРАСИ

«СССР тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунга, шунингдек, СССР Маданият министрлиги коллегияси СССР Фанлар академияси Президиумининг 1967 йил 2 октябрдаги қўшма қарорига мувофиқ мамлакатимиздаги тарих ва маданият ёдгорликлари мажмуасини тайёрлаш иши амалга оширилмоқда. Узоқ тарихга эга бўлган адабиётимиз намоёндалари ҳаёти ва ижодига оид бўлган адабий қадамжолар мажмуасини тайёрлашда катта нш олиб борилмоқда. Ёзувчилар ҳаёти ва ижодига оид қадамжолар ва адабий ёдгорликларини ўрганиш, уларни ҳисобга олиш ва пропаганда қилиш мақсадида қатор областларга экспедициялар уюштирилди, натижада Нодира, Увайсий, Махзуна, Муқимий, Фурқат, Завқий, Ҳамза, Абдулла Қодирий каби ёзувчиларнинг адабий қадамжолари аниқланди ва тўлиқ илмий тавсифи яратилди.

Биз, қуйида Зокиржон Фурқатнинг адабий қадамжолари юзасидан фикр юритамиз. Маълумки, адабий қадамжолар икки гурпуга бўлинади. Биринчи гурпуга ёзувчи ҳаёти ва ижоди билан бевосита боғлиқ бўлган адабий қадамжолар киради.

Иккинчи гурпуга эса ёзувчи номи билан аталган ёдгорликлар, воқеа-ҳодисалар, жойлар ва турли бўлиб ўтган анжуманлар киради.

Биз, Фурқат адабий қадамжоларининг ҳар икки гурпуасини кўздан кечирамиз.

Фурқат 1859 йили Қўқон шаҳридаги Хўжанд даҳасига қарашли «Биринчи Бешариқ» маҳалласида косиб-хўнарманд Уста Холмуҳаммад оиласида таваллуд топди. Фурқат туғилган ҳовли Қўқоннинг машҳур «Ғишт кўприк» гузарига яқин бўлиб, уч уй ва бир даҳлиздан иборат эди. Ҳовлининг этагида яна бир уй бўлиб, бу уй тамакидан нос тайёрлайдиган дўконхона ҳисобланарди. Бу уй кўча томонда бўлгани учун кўчадан ўтган кишиларнинг димоғига аччиқ нос тамакиннинг ҳиди урилиб турарди. Кейинги пайтда яшган ҳовли ва маҳалланинг кўпчилик қисми «Большевик» (ҳозирги «Электромаш») заводи территориясига қўшилиб кетди. Ёш Зокиржон Фурқат ўқиган маҳалладаги Мулло Олим домланинг

хусусий мактаби ва «Жувори Каффон» маҳалласидаги масжид ҳам бузилиб кетди.

«Фишт кўприк» гузарининг чап томонида икки қаватли «Мадрасаи хон» жойлашган эди. Ана шу мадрасада Фурқат 1870 йилдан 1875 йилгача таҳсил кўради. Бу мадраса «Хўжанд даҳаси»га олиб чиқадиган йўлнинг ўнг томонида (ҳозирги М. Горький кўчасида) бўлиб, 1937 йилдан бошлаб бузила бошланди, 1945 йилдан сўнг ҳам унинг қолдиқлари сақланиб 1947 йилда батамом бузилди. Мадраса жойлашган ернинг ярми «Электромаш» заводи территориясига қўшилиб, ярмига эса тўрт қаватли ётоқхона биноси (Нефть техникумининг ётоқхонаси) қурилди.

Фурқатнинг отаси Холмуҳаммаднинг носфурушлик дўкони «Та-роқчилик маҳалласи» (ҳозирги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номли кўча)га жойлашган бўлиб, «Мадрасаи Моҳлар ойм» мадрасасининг қаршисида бўлган. Бу савдо дўкончаси 1914 йили Холмуҳаммад вафотидан сўнг бошқа одам ихтиёрига ўтиб кетган.

Фурқат 1875 йилдан 1879 йилгача атторлик дўкони очиб оилага ёрдамлашади. Унинг атторлик дўкони «Фишт кўприк» устидаги тепаси сирли гумбаз, олд томони меҳроб усулида қилиниб, наққошларнинг мадраса безакларига ишлатиладиган ранг-баранг сирли безак тошларидан ишланган, Шарқ томондан Ғарбга томон борилишидаги дўконларнинг биринчиси эди. Фурқат бу дўкончани 1879 йилнинг бошида бир дўстига беради.

Фурқат тоғасининг илтимоси билан 1879—1880 йиллар давомида Янги Марғилон (Фарғонага) бориб тоғасининг савдо дўконида сотувчи бўлиб ишлайди. У биринчи марта «Туркистон вилоятининг газети» билан ўша ерда танишади. Биз, янги Марғилон (Фарғона) да Фурқат сотувчи бўлиб ишлаган дўконни аниқлай олмадик, тоғасининг исми Раҳматулла эканлигини аниқладик.

Фурқат 1880 йилдан 1887 йилнинг охиригача Қўқонда яшаб, шоир Муқимий бошчилигидаги адабий доирада актив иштирок этади. Муқимий, Завқий, Нисбат, Муҳаййир каби илғор фикрли шоирлар билан шахсий алоқада бўлиб, ижодий ҳамкорлик қилади. Фурқат бу даврда кўпроқ Муқимийнинг Бевачча маҳалласидаги «Миён Соҳибзода Ҳазрат мадрасаси»даги ҳужрасида (1886—1903) ёки Обидча аъламнинг чой растасидаги чойфурушлик дўконида ё шоир Нисбатийнинг торгина ҳовлисида бўлар эди. Бу даврда Фурқат ўзининг яратган лирик шеърларини йиғиб, тўплам тузади. Бу ҳақда у ўз «Саргузаштномаси»да: «Ғазал ва мухаммасларим авроқини дафтар шерозасига боғлаб жамъ қилдим»,—деб ёзган эди.

Фурқат 1888 йилнинг бошларидан 1889 йилнинг бошларигача Марғилонда бўлади ва «Ширмонпазлик маҳалласи»даги дўсти Тошболту ҳовлисида яшайди. Фурқат яшаган бу ҳовли Улуғ Ватан уруши даврида бузилиб «Ватан» номли шоҳи атлас тўқиш артели территориясига қўшилиб кетди, кейинчалик эса бу артель «Марғилон атлас фирмаси»га бирлаштирилди. Фурқат кейинчалик Марғилондаги ҳаётини эслаб қуйидагиларни ёзган эди: «1889 йилгача Марғилон шаҳрида бўлган эдим. Вақтики аҳволим кўзгуси

ҳаводис шахси нафъидан ғубор топди, сахро-ю ғурбат фазоси фараҳ кўриниб, сафар идорасининг кўнгулға мусамман қилдим»¹.

1889 йилнинг бошларида Фурқат Марғилондан жўнаб, Қўқон орқали Хўжанд (Ленинобод)га келади. У Хўжандда «Панжшанба» гузаригадаги мадрасага жойлашади ва бу ердаги билимли кишилар билан суҳбатда, шоирлар билан мушоирада бўлади. Бу ҳақда Фурқатнинг ўзи шундай дейди: «Ҳар қайда яхши одам ва олим киши бўлса, бориб суҳбатиға мушарраф бўлдим, гоҳ шеър арбиби бирла мушоира қилдим»².

Фурқат Хўжандда Тошхўжа Асирий, Фаҳрий Румоний, Маҳжур Хўжандий каби шоирлар билан ижодий суҳбатда бўлади.

Фурқат 1889 йилнинг март-апрель ойларида Хўжандда бўлиб, май ойининг бошларида Тошкент шаҳрига йўл олади.

Фурқат 1889 йилнинг майида Тошкентга келиб, аввал «Эшонкул додҳо» мадрасасида, сўнгра «Кўкалдош» мадрасасида истиқомат қилади. Тасодифий қарангки, маърифатпарвар ва демократ шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат яшаган ана шу мадрасада 1910 йили бир неча ой ўзбек совет адабиётининг асосчиси, инқилоб жарчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам яшайди. Фурқат Тошкентда плғор рус маданиятига, унинг янгиликларига ниҳоятда қизиқиб қарайди ва ўргана бошлайди. Рус-тузем мактаблари, гимназия, редакция, босмаҳона, выставкалар, концерт ва театр спектаклларида бўлади, зиёлилар билан яқиндан дўстлашади.

Фурқат номини абадийлаштириш ҳақида унинг таваллудига 100 йил тўлиши олдидан 1957 йили қарор чиқади. Шунга кўра, Қўқон шаҳаригадаги маданият ва истироҳат боғига, Фарғона область Бағдод районидаги маданият ва истироҳат боғига, Фарғона область Бағдод районидаги темир йўл станциясига, Қўқон, Андижон, Наманган, Тошкент шаҳарларидаги катта кўчалардан биттаданга, Фарғона областидаги 5 та райондаги марказий кўчаларга ва Ўзбекистон областларидаги 11 ўрта мактабга Фурқат номи берилди. Тошкентдаги шоирлар хиёбонига бюсти, Собир Раҳимов номидаги маданият ва истироҳат боғига Фурқатнинг ҳайкали ўрнатилди.

Фурқат номи билан боғлиқ бўлган жойлар, бюсти ва ҳайкалининг тўлиқ тафсилотлари қилинди, уларнинг бадий, эстетик ва тарбиявий аҳамияти айтилди.

ЖУРА УСМОНОВ

ТОШКЕНТДА ФУРҚАТГА УРНАТИЛГАН ҲАЙКАЛ

«Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1960 йил 20 август (№ 66) сонида ЎзТАГнинг махсус хабари босилди. Бу хабарда қуйидагилар эълон қилинди:

¹ Фурқат т. Танланган асарлар. Икки томлик. II том. 124-бет.

² Уша асар, 124—125-бетлар.

«Ўзбек демократ шоири Зокиржон Фурқат хотирасига ўрнатилган ҳайкалнинг энг яхши лойиҳасини тузиш учун ўтказилган конкурс жюрисининг мажлиси бўлди. Биринчи мукофот архитектор Ю. А. Холдеев, рассом А. П. Ган ва ҳайкалтарош П. Ивановага берилди. Уларнинг лойиҳасида ўз замонасининг пешқадам кишиси бўлган шоирнинг образи муваффақиятли тасвирланган.

— Бу оригинал ҳайкал шоирнинг гранит тошга ўйиб ишланган скульптура портретидан иборат. Гранит тош атропоиддаги майсазор Фурқатнинг лирик қиёфасини ифода этади, постаментга туташган ва скульптура воситалари билан тасвирланган йўл халқнинг шоирга муҳаббатини акс эттиради.

Скульптуранинг мазмуни Фурқатнинг ўзбек ва рус халқларининг дўстлигига интиланлигини ифодалайди.

Фурқатнинг ҳайкали Чилонзор районида унинг номига қўйилган майдонда ўрнатилади» (ЎзТАГ).

Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг ташкил топганига олтинчи йил тўлиши нишонланган кундан соат 12 да жонажон Ўзбекистонимиз пойтахти бўлган Тошкент шаҳрининг янги ва обод районларидан бири генерал Собир Раҳимов номига қўйилган район территориясидаги «Собир Раҳимов номи маданият ва истироҳат боғи»нинг кўркам ва хушманзара жойига классик шоиримиз Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатга қўйилган ҳайкалнинг очилишига бағишланган катта митинг бўлди. Фурқатга ҳайкал қўйилиши алоҳида рамзий маънога эгадир. Чунки Фурқат лирик шоир бўлиши ва билан бирга халқлар дўстлиги, биродарлигининг оташнафас куйчиси, биринчилардан бўлиб буюк ва қудратли рус халқи урф-одати, санъат, маданияти ва тилини ибрат намунаси қилиб кўрсатган жасорат эгаси, илғор маърифатпарвар, демократ шоирдир.

Собир Раҳимов райони партия комитетининг биринчи секретари З. Абдураҳимов шоир Фурқат ҳайкалини очишга бағишланган тантанали митингни очар экан, Коммунистлар партиясининг доно раҳбарлиги ва оқилона кўрсатмалари асосида ҳаётимизнинг тинч ва фаровон бўлганлиги турмушимизнинг кундан-кунга гўзаллашиб бораётганлиги, маънавий бойлигимиз бўлган санъат ва адабиётимизнинг мислсиз тараққиёт этаётгани ҳақида гапириб, ўтмиш адабий-маданий меросимиз ҳам бу даврда ардоқланаётганини алоҳида уқтирди.

Район партия комитетининг биринчи секретари сўзида давом этиб, бир вақтлар генерал Собир Раҳимов номидаги парк ўрнида жарлик, чуқурликлар, Кайковус анҳори ва харобгина бир тегирмон бўлиб, бир томони Тахтапул маҳалласининг пастқам уйлари бўлгани, бугунги кунда эса ўша жарлик, чуқурликлар ўрнида замонавий, кўркам чаманзор—Собир Раҳимов номидаги маданият ва истироҳат боғи ташкил қилиниб, шу боғнинг хуснига ҳусн, кўркига кўрк бўлиб қўшилган маърифатпарвар шоир Фурқатнинг ҳайкали ҳақида гапирдик.

Митингда пойтахтимизнинг жуда кўп ташкилотларидан: Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти, Тил ва адабиёт институти, Қўлёмалар институти, Тошкент Давлат университети, қатор педагогик институтидан олим ва ўқитувчилар, студент ва ўқувчилар, Республика театрлари артистлари, ёзувчилар, партия ва совет ходимлари, шунингдек, турли корхоналардан келган ишчи ва хизматчилар, кенг жамоатчилик қатнашди.

Сўзга чиққан Ўзбекистон халқ ёзувчиси Туроб тўла: — Муҳтарам ўртоқлар, қимматли тошкентликлар, суюкли Собир Раҳимовликлар, эртага кириб келаётган 1982 йил муборак бўлсин! Улуғ ва ҳаммамиз учун табаррук В. И. Ленинга ва халқимизнинг биринчи генерали Собир Раҳимовга ўрнатган обидаларингиздан кейин бугун ўрнатаётганингиз буюк демократ ва ҳассос шоиримиз Фурқат ҳайкали муборак бўлсин!

Халқимизнинг буюк Навоий анъаналарини давом эттирган классик шоири Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатни давримиз, ватанимиз, патиямиз муносиб ардоқлади, миллионлаб тиражда китоблар нашр этилди, иттифоқимизнинг деярли ҳамма халқлари тилига таржима қилинди. Ҳазаллари қўшиқ бўлиб тиллардан-тилларга кўчди, унинг муборак номи ҳар кун, ҳар соат қулоғимизда ва тилларимизда. Унинг жасоратли ва фожиавий ҳаёти театр сахналаримизда, опера, драмаларимизда ва кинофильмларимиз талқинида. У улуғ Навоий сингари Муқимий, Нодирабегим, Ҳамза сингари ҳаёлимизда! У мана бугун энди монументал санъатимиз мисолида ҳам бағримизга кириб келди. Шоирнинг содиқ шоғирдлари, авлодлари, Ўзбекистон совет ёзувчилари союзи, унинг беш юзга яқин кўп миллатли аъзолари, қалам аҳллари партиямиз ва давлатимизга чексиз миннатдорчилик билдириб, бу санъатни яратган таланти муаллиф истиқболида, ажойиб шоиримизга Фурқатга нисбатан ҳурмат ва иззат билдирган монументал санъатимиз фидойилари истиқболида бош эгадилар.

Фурқат мутафаккир ҳам эди. У халқнинг маърифатини истади, инсон тақдири билан ёнди, инсон ва инсонпарварлик ғояларини, яхшиликни, дўстлик ва биродарликни ёниб куйлади. Нурга интилди. Маърифатга, аҳилликка чақирди. Умри бўйи халқига яхшиликни истади, бугунни орзу қилди. Улуғ рус халқининг иродаси ва идрокига имон келтирди, унинг катта маданиятига таъзим қилди, ўз суюкли қадрдон ва ардоқли халқини уни англашга ундади, ундан ажратмоққа интилганларни фош қилди:

Қачон русия халқи қўйди юз Фаргона мулкига,
Мусулмонларни ул шўри балолардин амон этди,

дейди.

Яна:

Зиҳи даврони фархунда нишони,
Замон ўлди ўрусия замони!
Тараққий қилди кундан-кунга давлат,

Ёўдуб қонуи вла расмий ҳукумат,
Ёўдуб ул асри ҳикмат аҳли ҳадисиз,
Ғатонат аҳли дониғманд ададсиз,
Улму фунда Афлотундин афзал,
Қамолу шқлу дониш бирла акмал!

деди, улуғ рус алаомаларини куйлаб.

Фурқат жаҳолат ва диний мавҳумотлар қаъридан қуёшдек яр-дираб чиқди, у фикран жасоратли шиқилобий шоир эди.

Фурқат янги маънодаги, янги шаклдаги ўзбек поэзиясини яратди. Мана бугун у ана шу шеърий пойдеворида ҳақли равишда ватани, ҳақли бахли саодатининг завқини суриб турипти. Бу ҳайкал шоирнинг муборак ёшига муносиб, ажойиб ҳадядир, — деб ўз нутқини тугатади.

Митингда ҳайкалнинг автори республика Ленин комсомоли мукофотининг лауреати ёш ҳайкалтарош И. Жабборов, атоқли қурувчи, КПСС XXVI съездининг делегати С. Расулев, ТошДУ филология факультетининг студенткаси Ҳ. Аҳмедова ва бошқалар нутқ сўзладилар.

Ўзбекистон ССР Олий Совети депутати, республика Ёзувчилар союзининг биринчи секретари С. О. Азимов ва Тошкент шаҳар партия комитетининг секретари М. Солдатов ўртоқлар Зокрижон Фурқат хотирасига ўрнатилган муҳташам ва қуркам ҳайкални тантанали равишда очдилар. Шеърийат мухлислари, ёзувчилар, олимлар, санъаткорлар сезимли шоир пойига гуллар қўйдилар. Майдонда Фурқат газаллари янграб кетди.

Собир Раҳимов районининг Фурқат хиёбони жуда қуркам тус олди. Фурқатга ўрнатилган ҳайкал жигарранг гранит тошдан ишланиб, шоир тикка турган ҳолда тасвирланган. Бошида ипак салла, эгнида румча тўп, белида белбоғ боғланган, устидан чакмон кийиб, ўнг қўли билан чакмоннинг ёқасини ушлаган, чап қўлида китоб ушлаб, ҳаёлчан қадам ташлаб кетаётган бу ҳолат Фурқатнинг Тошкент кўчаларида сайр қилиб юрганини эслатиб турибди. Ҳайкалтарош Фурқат ҳайкалнини шу кўринишда ишлаб гўё унга жон бағишлаган. Ҳайкалнинг умумий баландлиги беш метр. Шундан деярли ярми постаментни ташкил қилади. Постамент ҳам қора, кўкнимтир мрамор тошдан ишланган. Ҳайкал ўрнатилган жойдан Собир Раҳимов кўчасигача икки юз метр жой анвойи гуллар экилган гулзор. Гулзорнинг икки томонидаги йўлкага мрамор плиткалар ётқизилиб, скамейкалар, ҳар икки скамейка ўртасида фавворалар нур ва зиё сочиб турибди.

Собир Раҳимов номли маданият ва истироҳат паркида ташкил қилинган Фурқат хиёбони шеърийат ва нафосат майдонига айланди.

Фурқат ҳаёти ва ижоди халқимиз томонидан бугунги кунда яна бир марта эъзозланиб, ҳурмат билан тилга олинаётган пайтда айрим истакларимизни айтишга журъат этдик. Маълумки, Қўқон шаҳрида Муқимий ва Фурқат номларида икки маданият ва истироҳат боғи бор. Яқин йиллар ичида Муқимий боғи нақшинкор темир панжара билан ўраб, обод қилина бошланди, лекин боғнинг бирор ерида Муқимийга бағишланган стенд, ҳайкал, ақалли бюс-

ти ҳам йўқ. Минг афеуски, Фурқат помидаги боғ кириш дарвозалари бузилиб қаровсиз ҳолга ташлаб қўйилган. Бу боғда Фурқатга оид бирор нарсга топа олмайсиз, ҳатто боғнинг панжаралари олиб ташланган. Шаҳарда шоир помидан ўрта мактаб ва на катта кўча бор.

Кўкөн шаҳри ўтмишдан ҳозиргача шоирлар шаҳри деб юритиледи. Бу шаҳар туристлар маршрутига киритилган. Фурқатнинг номи ва асарлари эса жаҳоннинг кўпгина шаҳарларига маълум ва машҳур. Шу туфайли ҳам Фурқат туғилган ва яшаган ҳовлисини, имкони борича қайта тиклаб, мемориал — уй-музейни қилиш керак, унга ҳайкал қўйиш лозим.

Фурқат ижодини ўрганиш ҳам шундай натижалар бермоқда. Қўлёзма манбаларидан топиб, териб олинган, ҳозиргача маълум бўлмаган Фурқат асарлари ушбу тўпламга киритилди ва нашр этилмоқда.

Умидормизки, бу асарлар Фурқат ижодини янада чуқурроқ ўрганимоқда хизмат қилажак.

МУҚАМБАР МАМАЖОНОВА

ФУРҚАТ «МУҲАББАТНОМА»СИ

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Қўлёзмалар институтининг фондида 322 тартиб рақамли қўлёзма мавжуд. Унда «Муҳаббатнома»нинг икки нусхаси келтирилган.

Ўзбек адабий услуби узоқ асрли тажрибалар натижасида тақомил касб этган. Ҳар бир адабий жанрнинг ўзига хос йўллари, ифода усуллари, услуби мукаммал ишлаб чиқилган. Фурқатнинг ушбу «Муҳаббатнома»си ҳам севги мазмуни мактублардан намуна сифатида диққатга сазовордир.

Биринчи «Муҳаббатнома» (л. 376 аб) ёр гўзаллиги, унинг тавсифи ва беқарор ошиқ қалбининг ҳаяжон ва изтироблари баёнидан иборат. Ҳат охирида севгучи паризод шигоридан ўз бечора қулига илтифот қилишнинг сўраб ёлворади.

«Эй назокат бўстониининг навниҳоли ва Эрам боғининг бадий-улжамоли ва ҳусн иқлимининг тождори ва асолат дарёсининг гавҳари ва амрат хайлининг сиймбари; жондин азиз ва шақкардин лазиз оҳу кўзлик ва ширин сўзлик, офтобталъат ва муштари саодат, зебусурат гулрўй, сунбулмуй, айни ошиқликни қароридин ва маъшуқнинг вафосига туман-туман бандалик ва чаман-чаман сарафишадлик асосидин маҳфуз улдукча ётам кўзимга уйқу келмас, сизни ёдингиз мендин йироқ кетмас, жон айтурға на илож қилай. Аммо мингдин бирини изҳор қилгоним йўқ, фақир хаста ва шикастани арзи булдурким, сиррим адофаҳм зебонигорни ман бечора кўруб, зуннори муҳаббат бўйнига тушуб эди, шул сабабдин нома ёздим. Бечора қулиинги эй паризодки гоҳ итим деб банд айлагил».

«Муҳаббатнома»нинг иккинчи нусхасида эса («Муҳаббатнома»

дигар») ёр тавсифидин сўнг арзи ихлос этмоқда бўлган ошиқ фа-лак жафолари ва ёрнинг бепарволигидан нолийди. Уз нигорининг айшу ишратда, ўзини эса ғаму-кулфатда эканлигидан шикоят қи-лади. Хатнинг бадний либоси тўртлик ва бир мухаммас шеър би-дан баъзилган.

«Эй латофат гулшанини гули раъноси, вей назокат дарёсини дурри яқтоси ва ҳусн иқлимини гулгунаҳаси, оҳу кўзлик ва ширин сўзлик жондин азиз, шаҳду шақкардин лазиз, ул маҳбуби дилна-возгакам, фақирни хаста ва шикастадин арзи ихлос шулдурки, оли-жаноб бу фалаки галдор ва нопойдор, ишлари вафо вақтида йўқ-лик кўргузуб ва марҳамат вақтида жудолик еткуруб жон ришта-сини ҳажров қилчи билан узиб, ҳажр оташида куйдириб, ишқ мазҳабиде қабоб қилмоқ равомидур. Дариғо, дардиманди йўқким, ҳолам сўргай ва мустаманди йўқким аҳволим билғай.

Ёр ишқдаги мани овора қилдинг ўқсуб,
Дилбарингдан олмадим бир бўсан зулфинг тутуб.

Ўш вафо бирла юриб мақсуд ҳосил бўлмади,
Мурғузур Фурқатнинг ичра юрибман қон ютуб.

Баъзеку сиз анда айшу ишратда, фақир мунда ғаму кулфатда. Вомиқдек адо. Мажнундек гадо бўлгон сабабдин, кўз ёшимнинг сийда ва кийригимни қалам қилиб ман ошиқи нотовон сиз маъшу-қи дилнавозга муҳаббатнома ёздим».

1988 ёил 24 майда Ўзбекистон ССР Фаиллар академияси Қўл-ёзмалар институтида Фурқат ижодига бағишланган Илмий совет бўлиб ўтди. Мана шу советда филология фаиллари доктори Абду-рашид Абдуғафуров ҳам бош қўлбўзмада мавжуд бўлган ушбу «Муҳаббатнома» тўғрисида гапирдилар ва уларни Фурқат қала-мега маъсуб эканини айтдилар.

Дар ҳақиқат, ушбу «Муҳаббатнома»даги

Ёш жафо бирла юриб мақсуд ҳосил бўлмади,
Мурғузур Фурқатнинг ичра юрибман қон ютуб

сарфлари ҳам мана шу айтилган фикрларнинг исботи учун хизмат қилган.

Юқоридаги 322 тартиб рақамли қўлбўзмада яна Фурқатнинг «Сабоз хитоб» сарлавҳаси билан машҳур бўлган шеърининг яқин еустаси мавжуд.

Бархотга нуسخа: Қўлбўзманинг 521^а, 522^б сядифаларида жой-лашган бўлиб, 48 байтдан иборатдир. Ну нуسخа Фурқат шеърининг бар бўлагилар. У қуйидаги байт билан бошланади:

Ошиб химмат асбоби лети қўлга,
Қўлаб қўлаб харини машаиш бўлга.

Охириги байтлари эса қуйидагича:

Заур қон бад жунери макши ул,
Сажжаси қўлаб бирлаи ривон ул.

Шеърга «Ғазали Фурқат» деб сарлавҳа қўйилган. Охирги байтдан сўнг «таммат» (тугади) деб ёзилган. Демак, кўчирувчи ушбу шеърни тугал нусха сифатида кўчирган. Шеърда Фурқатнинг Тошкентдаги дўстларига йўллаган соғинчли саломлари ва айрим танишларидан ўртада бўлиб ўтилган англашилмовчиликлар учун берилган шарҳлари баён қилинади. Шу қўлёзманинг 524 б варағида Фурқатнинг «Сабоға хитоб» шеъри тўласича келтирилган. Шеърнинг бошида шундай сарлавҳа бор:

«Саргаштаи, саҳрои ғурбат Зокиржон Фурқатнинг бир кун Истамбулда миллат боғчасида ўлтириб боди сабоға хитоб бирла Тошкентдаги аҳбобларига саломнома юборгонн. Бошлаб ёзиб баднийасиға эҳтидом айдум.

Фурқат.

Аввали назм» (саҳ. 524).

Шеърнинг биринчи байти шундай:

Бу гулшанким насиби файзрабдур
Ҳама илму ҳаё бирла адабдур.

Охирги байти:

Будур сўз эй сабо зинҳор-зинҳор,
Туганди сўз ва лекин йўқ бисёр.

Шеър охирида «наسخ» хати билан қуйидаги жумла ёзилган:

«Номлари фаромуш бўлган биродарларға хоссаи саломлар ҳам бордур. Аммо нечораки аксарлари китобат чоғи фаромуш ўлуб хотиримға келмади, маъзур тутгайлар. Ёзилди бу мактуб дорил-салтанати Истанбулда Маҳмуд подшо даргоҳи шарифинда. Тамом бўлди вассалом. Таммат».

Ҳозиргача бу шеърнинг икки нусхаси маълум эди. Улардан бири ЎЗ ФА Шарқшунослик институтида, иккинчиси эса Ленинградда Самойловичнинг шахсий архивида сақланади. Ленинград нусхасини адабиётшунос олим Шариф Юсупов Фурқатнинг ўз қўли билан ёзилган деб ҳисоблайди.

Қўлёзмалар институти фондида сақланаётган 322 тартиб рақамли қўлёзмада ушбу «Сабоға хитоб» деб номланган шеърнинг икки нусхаси мавжуд эканлиги «Сабоға хитоб»нинг янги нусхалари бўлиб, у Фурқат ижодини ўрганишдаги янги бир манба вужудга келганлигини англатади.

Мазкур қўлёзmani топишда ва уни ўрганишда бизга яқиндан ёрдам кўрсатган устозимиз филология фанлари доктори Азиз Қажумовга чексиз миннатдорчилик изҳор этамиз.

ҲАНИФА СОЛИҲОВА

ФУРҚАТ ЁРКЕНТДА

(Достон)

Тилимиз бир,

динимиз бир,

Биз элатмиз аслида.
Лекин уни номард тақдир
Берди ҳижрон дастига.
Ўз юртига қайтмоқ учун
Йўл тополмай саргардон,
Ғолибликдан кечирар кун
Юрагида кўп армон.
Дардларини айта олмай,
Юраги пора бўлди.
Ғам-ҳасратдан борлиғи
Қону зардобга тўлди.
Ўз юртига олисдан
Боқар эди нигорон.
Сим-сим оққан
Кўз ёшлари
Қилди уни ногирон.
Оҳ урурди,
оҳларидан
Кўкка ўтлар туташди,
Қани, энди учиб борса,
Сўнса оламлар шашти.
Ўз элида кун кечирса
Бўлмасмиди, шодимон
Қайда қолди
Туркистону
Қайларда
Кўҳна Қўқон?
У туғилган ортига
Шартта кетмоқ бўларди
Ёркентда ғазал битиб
Аччиқ армон қиларди.
Олис элда яшамоқда
На роҳат бор
на қувонч,
Таъқиблардан,
тахдидлардан
Қутулмоққа на ишонч.
Қадамларинг ҳисоблидир,
Ҳар бир сўзинг ҳисобли.
Таҳликада кунинг ўтар,
Душман борми инсофли?
Кутди фақат шому саҳар,
Она юртнинг висолин.
Қора тўнин ёруғ этди
Ёнархоннинг жамоли.
Нозимжондай, Ҳакимжондай
Ўғиллари туғилди.
Ғурбатдаги бўм-бўш қалби
Яна зиёга тўлди,

Кўздаги ёш эмас,
Лоладай қондир,
Юраги бир жаҳон,
Урганган жондир.
Интилар Ватанга
Интилар Фурқат.
Танда жон на қилсин
Бўлмаса тоқат...

* * *

Қадимий Ёркентда
Тонг отар яшнаб
Сайроқи қушчалар
Сайрар чирқиллаб
Навойи ғазали
Янграб ушбу дам,
Завққа тўлиб кетди
Гўзал субҳидам.
Табиат уйғонди,
Фурқат уйғонди.
Шуъла бўлиб кирди
Дилга ишончи.
Қадим миноралар
Порлади нурда.
Утган бир воқеа
Келтирди хотирга.
Бир куни Қурбонжон.
(Темирчи йигит)
Кириб келди ўйчан,
Сақлади сукут.
«Бекор келмагандир»,
Ўйлади Фурқат.
— Келинг, йигит, — деди,
Кўрсатди ҳурмат.
— Фалокатда юз берди,
Отамиз оғир.
Ҳолларин бир бориб
Кўрсангиз, тақсир.
— Нима бўлди, бутам,
Не содир бўлди,
— Тақсир, бу фалокат
Қўп оғир бўлди.
Тутга чиқиб отам,
Барг кесгани чоғ,
Синиб кетган оёқ
Қўйиб турган шох.
Оз қолди «оҳ» уриб
Юборишига
Ваҳм қилмай босди

Тишин-тишига...
...Қурбонжон отасин
Бели сишибди.
Ҳаром мағиз шунда
Шарт узилибди.
Мияси ҳам оғир
Лат еган шаксиз.
Уни тузатмоққа
Табобат ожиз.
Умид йўқлигини
Англади шоир.
Асраб қолмоқликка
Эмасди қодир.
Ишонч бўлмаса ҳам
(Ноумид шайтон),
Топмоқчи бўларди
Йўқ ердан имкон.
«Бардам бўлинг, ўғлим, —
Деди оҳиста, —
Ота кўрмаган бахт
Буюрсин сизга».
Беморнинг дардини
Енгиллатмоқ-чун,
Фурқат бор чорани
Кўрдию; лекин.
Гоҳ хушига келиб,
Гоҳ хушидан кетиб,
Бемор борар эди,
Дунёдан ўтиб...

...Сизни кўп эсларди
Отам раҳматлик.
«Кўп доно одам дея
Раҳм-шафқатли».
Устоз — шогирд бўлиб
Қолганди шундан,
Келиб маслаҳатлар
Оларди ундан.
Қизиган темирга
Болға урарди,
Гоҳи ғазал тўқиб,
Ёзиб юрарди.
Бир кеч Фурқат номоздан
Қурбон билан қайтарди,
Хаёлида пишитиб
Ёзилажак байтларни.
Тор, хилват кўчаларда
Одам зоти қолмаган,
Шом еган ой осмонга

Ҳали йўлин солмаган.
Шунда қандайдир холсиз
Инграган овоз келди.
Фурқат эътибор билан
Қоронғига кўз солди,
Вужуди қулоқ бўлиб
Қаради ён-атрофга,
Шу нолани эшитиб,
Дил тўлди изтиробга
Фонусни кўтариб
Қурбон билан икковлон,
Йўл олдилар шошилиб,
Оҳ, нола келган томон.
Уст-боши ҳўл бир қиз
Якка тутнинг остида
Букчайиб ўтирарди,
Нола чиқиб кўксидан.
Фурқат аста эгилиб,
— Нима бўлди, кимсиз — деб
Юзига фонус тутди,
Фалокатни этиб ҳис,
Қиз оғриқнинг зўридан
Гапира қолмас эди.
Дўстми, душман келганин
Ажрата олмас эди.

* * *

Фурқатнинг кулбасига
Уни олиб келдилар.
Азобдан қутқармоққа
Чора-тадбир қилдилар.
Қурбон омонлик тилаб
Йўл олди ўз уйига.
Қизнинг сўзин эшитиб,
Нелар кечди ўйидан
«Ноинсофлар, разиллар» — дер эди.
Раҳмдил, қаҳри қаттиқ,
Кўнгли очиқ эр эди.

* * *

Ёнорхон дерлар қизни:
Ун олтита ёши бор.
Бодом қовоқ, лўппи юз,
Қирқ ўримли сочи бор
Ота-онаси ўлган,
Кимсасиз етим экан.
Ашурбой деган кимса,
Тоға бўларкан унга.
Уйига келтирибди

Шафқат қилиб етимга.
Ун йил ўтиб орадан
Қиз вояга етибди.
Унинг ҳусни, одоби
Уйдан-уйга ўтибди.
Совчилар эшик қоқиб,
Келар узоқ-яқиндан,
Хамма тоғага қарар,
Лек садо чиқмас ундан.

* * *

Инглизлар Хитойда
Корчалонлик қилган чоғ,
Ашурбойнинг уйига
Келди чет эллик кўноқ.
Ясатилди дастурхон,
Ичимлик сувдай оқди.
Ўйин-кулги, кайф-сафо,
Қўшиқ дилларни ёқди.
Муқом қилиб раққоса,
Раққосани тезларди.
Қайфи ошган кўноқлар
Улар томон кўзларди.
Шунда Ашурбой номард
Ёқиш учун кўноққа,
Ёнархонни чорлади,
Деди: «Келсин бу ёққа.
«Қассобга ёғ қайғуси,
Эчкига жон...» дегандай.
Ёғли амал ва бойлик
Истар эди Ашурбой
Ифбатли, бокира қиз
Ўйларди ўз бахтини.
Гарчи бирор кимсага
Бермаган сўз-аҳдини.
Ўз бахтини кутарди
Бир умрга битта, деб.
Кунларни ўтказарди
Ишлаб, бахтини кутиб.
Аммо бу кеч тоғаси
Уни базмга чорлар,
Бечора қиз юраги
Бир кулфат сезиб зорлар.
Янгаси, чўри қизлар
Тортар эди юргин, деб.
«Базмга кир, ажнабий
Меҳмонларни кўргин» деб.
Ўз ҳолига қўймасдан
Судраб кирдилар уни.

Умр бўйи лаънатлар
Энди шу машъум кунни.
Ёнига ўтқаздилар.
Май тўла бир қадаҳни
Қўлига тутқаздилар.
Мелтон уйғур тилида
Ялтоқланиб сўзлади.
Унинг кўнглини бирдан
Забт этмоқни кўзлади.
«Жоним» деб эркалаб,
Қўп ўтмай довдираб ул,
Устал остидан қизнинг
Сонига узатди қўл.
Ёнорхон жаҳл билан
Туриб кетди ўрнидан.
Меҳмон эргашиб чиқди
Чаққон унинг ортидан
Тоғаси ва янгаси
Кўз қисиб бир-бирига,
Маъқуллашди меҳмоннинг
Тушунгандай фикрига.

* * *

Сокин, хилват айвонда
Ғазаб, уятдан титраб,
Ёнорхон турар эди
Гулдор устунни ушлаб.
Малла меҳмон чайналиб,
«Жонгинам» деб шивирлаб
Билагидан ушлади
Ҳамда кулди қиқирлаб.
Ёнорхон нафрат билан
Тортиб олди қўлини.
Зина томон кетмоққа
Бурган эди йўлини.
«Нозингдан ўргилдим», деб
Меҳмон олдинга ўтиб,
Олди гавдаси билан
Зина йўлини тўсиб,
Ёнорхон сезмай қолди
Нима ҳол юз берганин,
Лекин сизди нимадир
Қўксин қисиб турганин.
Қайдандир куч келдию,
Меҳмонни шарт итариб
Узини пастга отди
Фалокатдан қутқариб,
Болахона ёнидан
Оқар эди катта сой.

Қия қирғоққа тегиб
Юмалади Ёнар ой.

* * *

Оёғи, қўли чиқиб,
Тилиниб баданлари,
Судралиб тут остига
Чиқиб турган онлари
Хуфтон номозини ўқиб,
Масжиддан қайтар пайти
Фурқат билан Қурбонжон
Уни учратган эди.
Аста-секин соғайиб.
Юриб кетди Ёнорхон
Яна унинг кўзига
Софлашди ифлос жаҳон
Ҳовли чиннидай тоза,
Оройишга кирибди.
Фурқат бозордан келса
Ёнор яшнаб юрибди,
Фурқат койиган бўлди
«Бескор уринибсиз», деб,
Ёнор пийманиб кулди
Чой қўйишга уриниб.
Шундан бери ҳар куни
Таҳоратга иссиқ сув,
Овқат тайёр, чой тайёр,
Бўлибди турмуш тотув.
Буни кўриб Қурбонжон
Ич-ичидан суюнар,
«Кўз тегмасин кошки» деб
Баъзан ўйлаб койинар.
Сезганди Ёнорхоннинг
Фурқатни севишини,
Ўйларди: «тангри унинг
Ўнгласин деб ишини».
Бир куни устозининг
Кўнглини билмоқ бўлиб.
Гап бошлади оҳиста,
Қисқа даромад қилиб.
— Домла Фурқат, ҳар киши
Жуфт бўлмоққа яралган.
Жуфт-жуфт кечган ҳаётдан
Одам зоти таралган.
Ёнорхон, сулув, эсли,
Устига ҳеч кими йўқ.
Никоҳ қилиб олсангиз,
Савоб бўларди улур.
— Бу гапинг яхши, аммо,

Нима дер экан ўзи?
— Бу ёғин менга қўйинг,
Ерда қолмас-ов сўзим.
Қурбонжон ғайрат билан
Ишга киришиб кетди.
Ёнорхон ерга қараб:
«Ўзиз биласиз» дебди.
Ака бўлиб Қурбонжон
Синглисини узатар.
Аммо улар хабарсиз,
Келарди ўзга хатар.

* * *

Ашурбой ҳайрон экан,
Тўлғанаркан ётолмай
Ёнорхоннинг на ўлиги,
На тиригин тополмай.
Кимдир хабар берибди:
«Табиб — шоир даволаб
Уйланмоқчи. Ёнор ҳам
Хурсанд эмиш заб»
Юрагига ўт тушиб,
Уч-тўрт йигитни олиб,
Фурқатни излаб келди,
Қичқирди даҳшат солиб:
— Қани, бойвачча табиб,
Бу ёққа чиқ безори
Кунингни кўрсатурман,
Уйинг бўлар мозоринг.
Бу орада қўшнилар
Бир-бир чиқа бошлади
Эшикни очиб Фурқат
Илиқ луқма ташлади
— Бой ота, хуш келибсиз
Уйга кириг, марҳамат.
— Мени шарманда қилдинг,
Жавоб берасан Фурқат
— Жиянимни ўғирлаб,
Олиб қочдинг, беҳаё,
Номусини булғадинг,
Бунга ўлимдир жазо.
Қани, тутинг, йигитлар
Боғланг қўл-оёғини.
Қозикалон ҳал қилар,
Не деса у ёғини.
Ёнор югуриб чиқди
Ловуллаб гулдай ёниб
Севги хазон бўлар чоғ,
Бўларми ундан тониб?

— Йўқ-йўқ, Фурқат домулло,
Асло гуноҳкор эмас.
Тоғам Ашурбой айбдор,
Жонимга қилганди қасд,
Мен номусга чидолмай,
Жонимга қасд этардим.
Худо етказиб, мени
Фурқат ака қутқарди.
— Учир овозингни, — деб
Ташланганди Ашурбой.
Уи чоғли йигит кириб,
Эшикдан қичқирди — ҳой
Нима шовқин? Не жанжал?
Қани четланинг, — деди.
Дўстларин бошлаб келган
Бу уста Қурбон эди.
Ашурбой йигитларин
Кўчада кўрган заҳот,
Чопди устахонага,
Дарҳол керак деб нажот.

* * *

Ашурбой ғазабини
Мажбур бўлди ютишга.
Қурашга кучи етмас
Қарор қилди кетишга.
«Кунингни кўрсатаман,
Қозига бораман» деб,
Ҳовлидан чиқиб кетди
Йигитларни няртиб.
Бошингизга кўп ғавғо
Келтирар бу нокас» деб
Ачинишиб Фурқатга
Қўшнилар далда бериб,
Ёнорхонга «маҳкам тур
Ўз сўзингда» дедилар.
Қўшнилар иноқ бўлиб
Қўлламоқчи эдилар.
Аммо бечораларга
Қачон бахт кулиб боққан?
Қору ёмғир ўрнига
Бошига иқбол ёққан?
Оғзи қийшиқ бўлса ҳам,
Бойнинг ўғли сўзласин.
Қурбақадай бўлса ҳам
Тўлин ойни кўзласин.
Кўп ўтмай миршаб келиб,
Фурқатни олиб кетди.
Бу аламдан Ёнорнинг

Фигони кўкка етди.
Кимдан мадад сўрарин,
Не қиларин билмайди.
Наҳотки ғарибларга қувончли кун бўлмайди?
Уйлар, йиғлар, ўйининг
Поёнига етолмас.
Осмон йироқ, ер қаттиқ,
Тагри жонини олмас.

* * *

Тун ҳам ўтди. Тонг отди.
Фурқатнинг дараги йўқ.
Бу аламлар Ёнорни
Ёндираб мисоли чўғ.
Фурқат ака зиндонда
Тунни қандай ўтказди?
Мен ўлай, мен бўлмасам
Бу кунларга келмасди.
Бундай хаёллар билан
Юрар паришон мунгли
Бирдан эшик тақиллаб
Қолса бўларми шу он,
Фурқат ака келди деб
Ёришиб кетди кўнгли.
Қанот чиқариб Ёнор
Учди эшик томонга.
Титраб эшик очдию,
Кўзи тушди меҳмонга.
Узун бўй, қора соқол,
Салладор одам эди
— Салом, Зокиржон домло
Уйда бормилар? — деди.
Ёнорхон хўжасининг
Билмас эди дўстларин,
«Вой ўлай» деб рўмол-ла
Епиб олди юзларин.

Кеча миршаблар келиб,
Қозига олиб кетди.
Ҳамон қайтганлари йўқ,
Билмам ҳоли на кечди?

Меҳмон ўйлаб турдида:
— Яхши қолинг, хайр—деб
Бошқа ҳеч нарса демай
Кетди ортига қайтиб.

«Кўзлари кўк эканми?
Қарашлари ғалати».

Уйлар эди ичида
Яна тошиб гайрати.

* * *

Шом, Фурқат кириб келди
Қундузги меҳмон билан.
Уй нурга тўлиб кетди,
Ёнор шод бўлди дилдан,
Чеккан ғам-ғуссалари
Тарқаб кетди тутундай.
Ёнор қайта туғилди,
Ғам қоямади бутунлай.

* * *

Дастурхон атрофида
Икки ўртоқ ўтириб,
Аста чой хўплар эди
Дўстона суҳбат қуриб.
Тошкентдан салом айтиб,
Сўзлар эди Степан.
Фурқатнинг хаёлида
Жонланар олис ватан.
Туркистонни, Қўқонни,
Дўстларини сўрарди.
Дилда соғинч, ташналик
Баттар ошиб борарди.
Меҳмон аста узатди
Қоғоз олиб қўйнидан
Фурқат кўзига суртиб,
Раҳмат айтди кўнглидан.
«Туркистон вилояти
Газетаси» эди бу
Фурқатнинг кўзларидан
Севинч сочарди ёғду.
Уларда Фурқатнинг ҳам
Босилганди хатлари.
Ғазалда қолган эди
Дилни асил дардлари
«Сайдинг қўябер, сайёд».
Хаёлида айланар.
Уйлари кезиб яна
Тошкент билан бойланар
Кўз олдидан ўтади
Гимназия, театр.
Маданият, фан нечун
Ҳамон бизда беқадр.
Суворовни саҳнада
Кўрганларни эслайди
Гоҳи юзлари қизиб,
Баданлари музлайди.

* * *

— Тошкент сиздан миннатдор,
Ташаккур билдиради.
Шундай давом этинг, деб
Сиздан яна сўради.
Не ёрдам керак бўлса,
Бари бўлар муҳайё,
Япон, инглиз бу элда
Қолмаслиги муддао.
Шоирсиз, ҳурматлар халқ,
Сизга ишонар кўпроқ,
Кенгайтиринг дўстликни
Бўлинг яна ҳам иноқ.
Янги хат, ғазал бўлса
Оламан кетар чоғи.
Йўлингизга нур бўлсин
Олис ватан чироғи —
Хомиёна жилмайиб
Степан турди аста.
Фурқат табассум қилди,
Қуллуқ қилди дилхаста.
— Карвон билан бўламан,
Хабарлашиб турармиз
Ўзимиз Ашур билан
Бир гаплашиб кўрармиз,
Сизни безовта қилмас,
Олманг энди хавотир
Тинч яшайди дунёда
Фурқат деган баҳодир.

* * *

Ёркентда бозорлар кўп:
Карвон келар ҳар ёқдан—
Денгизга қуйилгандай
Дарё бўлиб ирмоқдан.
Биров чит, биров атлас,
Биров ўтин сотади.
Биров от, биров гилам,
Бошқаси дин сотади.
Мана китоб бозори...
Янграр турли хитоблар.
Қуёшда яшнаб турар
Олтин ҳалли китоблар
Уларда беш минг йиллик
Тарих бор, тажриба бор.
Ноёб хазиналардан
Кўпроқ унга эътибор.
Ашурбойнинг уйида
Меҳмон бўлган ўша зот

Расгаларни айлаиб
Китоб танлайди, ҳайҳот
«Китоб, танласа, демак,
Яхши экан, қўй» дерсиз.
У ақл ўғрисидир,
Сотиб, сўнгра панд ерсиз.
Китобларга тикилиб
Ичида ўйлар Қурбон.
Сотувчига бари бир,
Фойдани ўйлар шу он,
Уйғур, араб тилларин
Яхши билган харидор,
Ўқиб, танлаб бирма-бир.
«Арқон қил», деб тортишлаб
Савдолашиб турарди.
Сотувчи унинг нотинч
Ҳолатини кўрмади.
Чунки бу китобларнинг
Ҳар бири бир донатор.
Баҳосига пул етмас
Энг ноёб дурдонадир.

* *

Хуфтон намозин ўқиб,
Мачитдан қайтар маҳал —
Фурқатга сўзлаб берди
Қурбон бўлгандай ўсал.
Кўз олдидан кетмасди
Бозордаги воқеа.
Овози титраб кетди
Сўзлаб турган чоғида.
Қурбоннинг алам тўла
Юрак сўзларин тинглаб
Фурқат ўйлаиб қолди,
Сўнгра юборди инграб.
«Юртимизни таламоқ
Қилганми уларга кам.
Талаб кетмоқчи бизнинг
Энди ақлимизни ҳам.
Ўтмишдан, келажакдан
Маҳрум этиб элимиз,
Истайсиз аросатда
Қолиб кетсак энди биз».

* * *

Унинг оти Эдгарми,
Билмадим, Милтонмиди?
Ёркентдан карвон билан
Қашмирга жўнар эди.
Ундан Бомбай ўтиб,

Денгизга етса басдир.
Сўнгра туғилган юртга
Етиб олар бадастир.
Аммо тоғ орасидан
Карвон ўтар манзилда,
Қурбон дўстлари билан
Кутарди ғазаб дилда
Тун бўйи гулхан ёқиб
Ҳар шарпага тикиб кўз,
Ўғриларни тутмоққа
Беришганда аччиқ сўз.
Субҳидам сокинлиги,
Қушлар чуғури ичра
Қўнғироқ саси келди,
Билаклар тўлди кучга.
Аммо йўлда борилган
Билгандай қароқчилар,
Карвон олдида келар
Милтиқ тутган соқчилар.
«Биз озмиз, булар-чи кўп,
Қуроллари бор экан,
Наҳотки, англамасак,
Нима қиламиз?» — деган
Ташвиш ўртаб Қурбонни,
Шубҳага солиб қўйди.
Ночорлик ичра шу дам
Дўстлар аҳдини туйди.
Ногаҳон дара бўйлаб
Янгради ўқ садоси.
Бир соқчини қулатди
Аллакимнинг қасоси.
Бошланиб тўс-тўполон,
Кетма-кет ўқ уздилар
Отда турган соқчилар
Ўқ отиб жонсиз қулар.
Қасоскорлар панадан
Мўлжаллаб отар эди
Босқинчилар қасоснинг
Нашъасин тортар эди.
Отлари чаққон бўлган
Зотлар қочиб қутулди.
Карвондаги кўп душман
Ерга тутдай тўкилди.

* * *

Қурбонжон хуштак чалиб,
Чиқди қоя ортидан.
«Қаранг, ўлганлар ичра
Йигитимиз бормикан?»

Қарвонга соқчи бўлиб
Юрганлар орасида
Аҳмад деган бир йнгит
Бўлмоғи керак эди.
Душманини қувиб кетган
Йнгитлар келди қайтиб.
«Аҳмадни у-учратмадик»,
Деган хабарни айтиб.
Шу пайт арча ортидан
Жиламайиб чиқди Аҳмад.
Ўзини четга олибди
«Балли» деди Қурбонжон
Эркалатиб дўстини.
Сўнг авайлаб оҳишта
Қоқиб қўйди устини.
Китоб, атлас, беқасам
Ортган қарвонни олиб.
Қасоскорлар Ёркентга
Қайтиб келибди ғолиб.

* * *
«Қашмир, Ёркент, Қашқарга
Қарвон бошлаб боргандим»,
Баъзида қароқчилар
Хужумини кўргандим.
Улар асли қароқчи,
Сиз устасиз Қурбонжон,
Отангизни билардим,
Эди ажойиб иссон...»
«Аҳмад ака, сиз мени
Уйламанг қароқчи деб
Юрагим йўқ дунёда
Ўғирлик молини еб,
Мана, китобдан бошқа
Бор ўлжани бўлинглар.
Ҳар бирингиз тегинли
Ҳиссангизни олинглар.
Китоб— бу улуғ несъмат,
Элнинг шону-шавкати.
Йўқотсак бизга тегар
Келажакнинг лаънати».
«Ўзингиз ўқийсизми?
Уни қайда сақлайсиз?
Унча кенг эмас чоғи
Яшаб турган ҳовлингиз?!»
«Мен ҳам ўқийман, лекин,
Гап ҳозир буида эмас.
Ёшлар ўқир, уларда
Юрт, фанга ортар ҳавас.

Ҳозир бу китобларни
Мадрасага элтамиз.
У ерда бизни кутар
Мулла Фурқат домлаамиз».
— Мен мактаб кўрмаганман, —
Дейди Аҳмад ўқиниб.
«Ўқийсиз гар борсангиз,
Шогирд бўлиб юкниб,
Фурқат ака ким борса
Ургатар хат-саводга.
Агар келсангиз сиз ҳам
Оладирмиз қанотга.
— Мен доимо йўлдаман,
Қасбим йўл бошловчилик.
Шу ишда умрим ўтар.
Ўтади тирикчилик.
Ўғлим тўққизга кирди...
— Ана ўшани беринг,
Шуни Фурқат акага
Оҳиста айтиб кўринг.

* * *

Мадраса. Кутубхона.
Ақл-идрок хазинаси
Бу ер қадим Ёрқентнинг
Нур тарқатгич зийнати.
Қошғарий ва Хос-Ҳожиб.
Асарлари бор бунда
Қанчалар илми толиб
Кўзи очилар кунда.
Ибн Сино, Хоразмий,
Форобий, Низорий ҳам,
Навой, Машраб элнинг
Дардига бўлар малҳам.
Маана шу кутубхона
Яна бойиди бугун
Мударрислар Фурқатни
Олқишлар химмат учун.
Ишинг ўнгидан келиб,
Кимгадир нафинг тегса,
Дилига тўлар сурур
Шуни деб заҳмат чекса,
Аммо Фурқат дилини
Кемирад ўзга ғам.
Соғинади элини,
Олисда чекар алам.

* * *

Сурур ва ҳасрат билан
Фурқат уйга қайтмоқда.

Дилида қарор қилиб
Хатда барин айтмоққа.
Туркистонга қайтиш-чун.
Рухсат беришни сўраб,
Хат ёзмоқчи Тошкентга,
Сабр бормоқда нураб.
Тошкент, Кўкон, Марғилон,
Дўстларини ўйлайди.
Йўлда бораркан аста
Ўз-ўзича сўйлайди:
Қисматимда нима бор?
Ҳозир бориб ёзаман,
Жонга тегди саёхат,
Нега мен Муқимийдай
Ўз юртимда қолмадим?
Ёру дўстларим билан
Бирга нафас олмадим?
Фурқат тахаллусига
Битилганми ё шу сир?
Бунча саргардон қилиб
Қийнамаса шум тақдир.

МУСТАФОҚУЛ КАРИМОВ.
ФАЙЗУЛЛА БОЙНАЗАРОВ

ШОИР ИЖОДИДА ТАРИХ ТАСВИРИ

Тарих ва адабиёт доимо бир-бири билан ҳамкорлик қилиб бир-бирига таъсир этиб келган. Албатта, бу масалада тарих адабиётга нисбатан бирламчи ҳисобланади. Яъни тарих адабиётга авзу беради, фактлар беради. Адабиётда тарих сингари фактларга муҳтожлик унчалик сезилмаса ҳам муболағалар, образлилик, фантазия ва шартлилик асосий ўринни эгаллаши мумкинлигини ҳисобга олинганда ҳам адабиёт ёки бадний асар тарихни, реал воқеаларни инкор этмайди. Тарих адабиётга ёки бадний асарга материал, яъни «қурилиш материаллари» беришдан ташқари илҳом беради, у ёки бу воқеаларни ёритишга рағбат беради. Ваҳолонки, тарихни, реал воқеаларни четлаб ўтадиган, тарихий воқеаларни иккинчи даражали деб ҳисоблайдиган ёзувчилар ижоди ҳеч вақт яхши самара бермайди.

Тарихдан маълумки, ўз ижоди, таланти ва истеъдоди билан жаҳонни қойил этган қалам соҳибларининг аксарияти жаҳонгашта бўлганлар. Ҳақиқатан ҳам инсон камолоти жаҳонни кўриш, билиш, тўла тасаввурга эга бўлиш орқали шаклланиб боради. Ундаги инсоний фазилатлар, одамийлик, инсон деган улуғ номни қадрлаш, жаҳондаги барча миллатлар ва халқларни бирдай нуқтаи назар асосида кўриш каби олижаноб фазилатлар ана шу жаҳонгашталик туфайли вужудга келади. Шунинг учун ҳам халқ ораси-

да «мусофир бўлмасдан мусулмон бўлмайсан», деган нақл мавжуд. Бу нақлётдаги «мусулмон бўлмоқ» сўзининг маъноси барча миллатларни, барча халқларни бирдай кўриш ёки ҳозирги замон тили билан айтганда интернационал дўстликнинг қадрига етиш, уларга бирдек ҳурмат билан қараш керак деган маънони ифода этади.

Ўзининг сеҳрли қалами ва истеъдоди билан жаҳонни забт этган адиблар бўлиши С. Шерозий, Н. Хисрав, Хоразмий, М. Қошғарий, Зайниддин Восифий, З. М. Бобур, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат, Ҳакимжон тўра ва бошқалар жаҳоннинг турли ўлкаларида бўлишган, турли халқлар, эл-элатлар, турли диндаги, турли тоифадаги одамлар билан учрашганлар, уларнинг урф-одатларини, психологиясини, миллий халқларнинг маҳаллий колоритини ўрганганлар. Мазкур халқлар ҳаётини, турмуш тарзини ўз асарларида ифода этганлар.

Ўзбек классик адабиётида ана шундай жаҳонгашта икки шоирнинг тақдири бир-бирига ўхшаб кетади, гўё уларнинг ижоди бир-бирининг такроридай туюлади. Булардан бири муаррих ва талантли шоир Заҳририддин Муҳаммад Бобур бўлса, иккинчиси тақдир тақозоси билан Ватанидан узоқда яшаб қолган шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатдир. Бобур адабий истеъдоди билан дилларни забт этган шоир. Узоқ Ҳиндистонда уч юз йил давомида ҳокимият сурган бобурийлар сулоласига асос солган ғолиб ва музаффар шоҳ Бобурга нима етишмас эди? Фақат Ватан. Шоҳ бўлишига қарамай, ўзининг гўзал Фарғонасини бир зум унутолмай, қўмсаб, интизорлик билан умргузаронлик қилди.

Шоир Фурқат Хитойнинг Еркент музофотида яшар экан, аввал ўзини жуда шодумон ҳис қилади. Бу ернинг одамлари ўзимнинг Фарғонамдаги одамларга ўхшайди, деган кайфият, кўтаринки руҳ билан мамну юради. Лекин, шоир Фурқатга ҳам ғариблик ўз таъсирини кўрғазади, гўзал Фарғонасининг йўлига кўзи тўрт бўлиб, интизор ҳолда ўтиб кетади.

Шоир Фурқат ёшлигиданоқ илм-маърифатга жуда қизиқади, етарли маълумот олади. Қўқон мадрасаларида таҳсил кўради, тоғасиникига бориб, янги Марғилон (Фарғона)ни кўришга муяссар бўлади. У шаҳардаги кўркам кўчалар, муҳташам иморатлар, расадхона ва мадрасаларни кўради. Шоирда янгича бир кайфият, ўчмас таассурот, унутилмас хотиралар пайдо бўлади.

Фурқат мамлакат бўйлаб жуда кўп саёҳатда юриб, 1889 йили Қўқонга қайтиб келади ва бир кундан сўнг Хўжандга жўнайди. Фурқат ана шу шаҳарда бир неча ой туриб қолади. Шу фурсат ичида шоир Хўжандда (ҳозирги Ленинобод) бир олим билан учрашиб, ундан кўп билим олади¹.

Шоир Хўжандда бўлганида шаҳарни ва шаҳар атрофидаги қишлоқларни сайру томоша қилади, шаҳар халқининг аянчли аҳволи, қашшоқ турмуши билан танишади. Олган таассуротлари ҳақида қуйидагича ёзади: «Бу наҳижда фақир ҳар кун ул вилоят-

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1891, 2-сон.

да ҳар тарафга бориб, томоша қилмоқни ўзумга лозим кўрур эрдим. Ҳар печук одамлар бирла суҳбат ва нишаст айлаб, аҳволдин матлоҳ бўлур эрдим ва жаҳон дийда кишилардин атроф ва акноб оламдаги ажойиб шай ва ғаройиб амирлардин савол айлар эрдим. Хосса ул халқнинг ароларидаги русум қавоиб тафаҳхусида айсари нописанд ва номарғуб кўринди. Ғолиб мардумлари беҳунар ва бекасб эрмишлар ва аҳл давлат кишиларким ва бечоралари кўп маълум бўлди. Масалан, у ул вилоят халқининг уч ҳиссаси деҳқончилик бирла тирикчилик қилсалар, бир ҳиссасидан бирмунчаси касб ва ҳунар қилиб, оз адодлари таҳсили илм қилиб бўлгай»².

Кўриниб турибдики, шоир Фурқат Хўжандда бўлган вақтида шаҳар табиати, «атроф-жавониби»ни кузатишдан ташқари барча тоифадаги одамлар билан учрашган, суҳбат қурган, аҳвол-руҳияси билан ошно бўлган. Оддий деҳқонлар, майда ҳунармандлар ва илм аҳллари билан суҳбатлар қилган. Халқнинг турмуш тарзи, урф-одати, оғзаки адабиёти билан яқиндан танишиб, катта таасуротлар билан қайтади.

Шоир Фурқат 1889 йилнинг май ойида кўҳна навқирон Тошкентга келади. У бу шаҳарнинг кўрки ҳисобланган Кўкалдош мадрасасида яшади. Шоир келган кундан эътиборан шаҳарнинг атоқли ва машҳур кишилари билан яқиндан танишади. Турк ва форс адабиётининг мутахассиси Шарифхўжа эшон билан ҳамсуҳбат бўлганини шундай қайд этади:

«Бу арода... аён ва ашроф вилоят бирла маърифат фойдо қилдим... Жаноб асоят дастгоҳи Шарифхўжа эшонким, Тошкент вилоятининг оламул уламосидирлар... Ул шарифул вужуднинг суҳбат фойз бахшларига мушарраф ўлиб, насойиҳ нур фавойидлари дуррил лаолисидин кўнгул ҳуққаси мамну бўлди... Чун таъбимга шеърдин асар кўриб, ҳатто бир-икки ғазал манзуралари ўлиб, тахаллусимдин бирмунча сўз ароға тушди. Фурқат иборатиким маъниси жудолнғдир, Хосиғдай боъсидин марғуб кўринмасмуш. Бу аснода дигар тахаллус илтимос айладим. Эрса қоф боригаронини «Фурқат» белидин олиб ҳурмат юзидин ҳарфи «Ҳо» доҳил айлаб, «Фарҳодга таъдил қилдилар. Фақир бу тахаллусни Хумоюм кўриб фол қилдим»³.

XIX аср охирида Тошкент кўҳна шарқнинг қопқаси (дарвозаси) сифатида жадал тараққий этаётган эди. Фурқат Тошкентга келганида бутун бир янги оламни кўради.

1891 йилда Фурқат Самарқандга йўл олади. Самарқанднинг маҳобатли бинолари, ажойиб манзаралари билан танишади. Шоир бу ерда Мирзо Бухорийнинг уйида туради. Фурқат Урта Осиёнинг неча асрлар аввал арабларнинг, ҳатто греклар хужуми давридаги тарихий воқеаларни эслатувчи қадимий обидаларини диққат билан кузатади.

Мазкур кўрганлари ҳақида шоир 1891 йилда «Туркистон ви-

² Уша газета, 1891, 3-сон.

³ Уша жойда.

лоятининг газети» редакциясига ёзган мактубида баён этган эди. Бундан кўринадики, Александр Македонскийнинг Марокандга, шунингдек, Сўғдиёнага қилган ҳужумини тасдиқловчи кўҳна ёд-горликлар XIX асрнинг охирида Самарқандда анчагина бўлган.

Ҳақиқатан ҳам тарих саҳифаларини варақлаб кўрсак, Александр Самарқандга икки марта ҳужум қилиб, шаҳарни вайрон қилиб ташлайди. Грек-тарихчиси Квинт Курция Руфнинг таъкидлашича, «Мароканд шаҳарининг деворлари баланд ва қалли эди. Унинг ичига жойлашган қалъа яна алоҳида девор билан ўралган. Александр шаҳарни ишғол қилолмагач, у ерда катта қўшин қолдириб, ўзи яқин орадаги қишлоқларни ёқиб, талай бошлайди»⁴. Плутархнинг ёзишича, Александр маҳаллий халқнинг миллий кийимларини кийиб юрган⁵ ва жангчиларига сўғдиёналикларнинг урф-одатини қабул қилишни буюрган⁶. Бу ерда ўттиз минг маҳаллий халқ болаларини ўқитган⁷. Фурқат кўрган тарихий обидалар ичида ажаб эмас, шундай қадимий ёдгорликлар ҳам сақланиб қолган бўлса.

Маълумки, шоир Фурқат Самарқанддан чет элга сафарга жўнаб кетади. Шоир бир қанча вақт Туркияда, Арабистонда, Юнон ўлкаларида, Ҳиндистон ва Хитойда саргардон бўлиб юради. Туркистонда подшоҳ реакцияси натижасида вужудга келган оғир шароит Фурқатнинг Ватанга қайтишига имкон бермайди. У умрининг охиригача Синъэянда (Шинжон) яшаб қолишга мажбур бўлади.

Шоир Ёркентда муқим яшаб қолади. Бунга сабаб, биринчидан, Ватанга қайтишнинг имкони бўлмагани, иккинчидан, Ёркентда уйланиб, бола-чақали бўлиб қолиши ва учинчидан, Ёркент одамлари ўз юрти одамларидек дилкаш кишилар бўлганлигидан деб ҳисоблаймиз. Аммо шоир Ёркентда ҳам камбағал ҳаёт кечирган, ҳам моддий, ҳам маънавий қашшоқ яшаганлигини мактубларидан сезишимиз мумкин.

Шоир Фурқатнинг дунё ҳақидаги, эллар ва мамлакатлар ҳақидаги тушунчаси ва қизиқиши катта бўлган. Жаҳонда ажойиб масканлар, осори атиқалар, энг муҳими инсонлар ҳақида кўп нарса билгиси келади. Шоир ўз саёҳати давомида кўпгина катта-кичик жойларни бориб кўради ва у жойларнинг хусусияти ҳақида баён қилади. Шу жиҳатдан шоирнинг қуйидаги икки мисра шеъри унинг кўп жойларда бўлганлигидан далолат беради:

Ер юзида кўрмадим Бўмбай каби шаҳри азим,
Гарки кездим Миср ила Истамбулу Булғорлар...

Бу мисраларда шоир ўзи кўрган катта шаҳарларни эслаб ўтади.

⁴ Квинт Курций Руф. Сохранившаяся книга. История Александра Македонского. М.: Изд-во МГУ, 1963. С. 273.

⁵ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 3-х т., Т. II М.: Изд-во АН СССР, 1968. С. 428.

⁶ Уша асар, 428-бет.

⁷ Уша асар, 430-бет.

Шунчаки бу шаҳарларни тилга олибгина қолмасдан, балки уни таъкидлаб, алоҳида урғу бериб, ўқувчининг дилига етиб борадиган тарзда ифодалайди.

Шоир Фурқат ўзининг чет эл сафарини Закаспий темир йўли орқали бошлаб, Бухоро, Чоржўй, Ашхобод орқали Бокуга боради. Бокунинг ажойиб гўшалари, диққатга сазовор жойларини томоша қилгач, Тифлис орқали Ботумига ўтган. Шоир Туркиянинг Қора денгиз бўйларидаги шаҳарларини (Транезун, Самсун, Синон) сайр этган. Кейин Босфор кўрфази орқали Истамбулга ўтган. У анча вақт Истамбулда туриб қолганини шундай ёзади:

Дегилким: — Эй Арастуи замона,
Билурда набз ташхиси ягона:
Келибман элданан меҳмонингизни,
Хўқавдий, яъни Зокиржонингизни.
Юрубдур ўйнаб Истамбулда хушнуд,
Эрур аҳволи кундан-кунга беҳбуд.
...Мижозига мувофиқ Рум ҳавоси.
Анингчун турмак ўлмиш истизоси³.

Фурқат Туркия ва Кичик Осиёнинг энг катта шаҳарларидан бўлган Истамбулда турган пайтларида Истамбул яқинидаги бир қанча шаҳарлар ва музофотларга сафар қилади. У Болгарияда, Грецияда бўлади, Истамбул шаҳридан пароходга тушиб, Дарданель бўғозидан ўтиб, Оталар (Эгей) денгизига чиқади ва денгиз портларини сайру томоша қилади. Урта ер денгизига чиқиб, Анатолиянинг Измир, Анталия, Мерсин шаҳарларини бориб кўради. Искандарияда бўлади. Маълумки, Искандария шаҳри эрампиздан илгариги 332 йили Александр Македонский томонидан тез фурсатда қурилган эди. Бу шаҳарни қуришда жуда кўплаб сўғдиёналик меъморлар, наққошлар ҳам иштирок этган эди. Жаҳондаги энг йирик кутубхона шу шаҳарда барпо этилади. Антик даврлардаёқ бу кутубхонада ярим миллиондан зиёд нодир китоблар бор эди. Фурқат бу гўзал шаҳарнинг қадимий қононаларини кўриб ҳайратга тушади.

Шоир Байрут шаҳрида бироз тўхтаб, у ердан Мисрга ўтади, Порт-Саидга тушади. Исмоилия, Қоҳира, Искандария, Ал-Мансураларни зиёрат қилиб қайтади. Сувайш канали орқали Қизил денгиздан жануб сари юради. Арабистон ярим оролининг, яъни Ҳижоз ўлкасининг Жадда портига тушиб карвон билан Маккага боради. Яна Қизил денгиз орқали Бобил-Мандаб бўғозидан Баҳри Уммон (Араб) денгизига чиқади ва Адани томоша қилади.

Классик ғазалиётда таъриф ва тавсиф этилган гўзалнинг сочи, қошу кўзи, хати, лаби жонбахши, қадду қомати, фольклордаги исомасиҳ (яъни ўликга жон берувчи), жон олғувчи кўзлари, ханжар киприклари, фольклор аъёналаридаги «кўз тегмасин» деган маънода «тумор» тақиб юришлари каби тавсиф ва ташбиҳлар шоир Фурқат ғазалиётда жуда усталик билан қўлланилган. Ма-

³ Ф у р қ а т. Танланган асарлар. Тошкент, 1958. 175-бет.

«салан, «Мунаввардаккина» номли ғазалида қўйидаги мисралар мавжуд:

Хизр осо хатларинг ҳар дам тутар оби ҳаёт.
Элга лаълинг жон берур Исо пайғамбардаккина.

Яъни, гўзалнинг нозик лаби устидаги «хатлари» (нафис қора тукчалар, сабзаранг, мўйловга ўхшаган қора тукчалар) ошиққа ёки инсонга обиҳаёт тутувчи хизрга ўхшатилса, «лаълинг», «лаби лаълинг» афсонавий, яъни фольклор асарларидаги, ишқий қиссалардаги ўликка жон киритувчи Исо масиҳга, Исо пайғамбарга ўхшатилади. Мана бу мисраларда эса афсонавий подшолар, халқ оғзаки ижодида идеал подшоҳ сифатида талқин қилинадиган Жамшид ва Искандар каби шону шавкатли подшоҳлар шукуҳига ишора қилинади. Айниқса, Искандар Зулқарнайн образи Фурқат ижодида алоҳида ўрин тутди.

Остонинг гўшаси Жамшид тахтидаккина,
Мақдаминг туфроғидур тожи Скандардаккина.

Яъни, у гўзал яшайдиган масканининг остонаси Жамшид тахтидан афзал, қадами теккан тупроқ эса Искандар тожидан мўътабар деб кўрсатилади.

«Қоматинг» номли ғазалида Фурқат Искандар образига қайта-қайта мурожаат қилади. Мисралар қатидаги фикрларида Искандарга тақлид қилиш, унга нисбат бериш ҳоллари учрайди.

Орзу бирла халойиқ бош кўярлар йўлинго,
Ким губори мақдаминг тожи Скандардин баланд.

Бу мисрада ошиқларнинг ўз маъшуқасига етишиш орзусида яшаши, унинг қадами теккан тупроққа бош қўйишларини айтиб келиб, бу сатрларда ҳам сенинг қадаминг теккан тупроқ Искандар подшонинг тожидан ҳам баланд деб кўрсатилади.

Юқоридаги мисраларда бир томондан гўзал (маъшуқанинг) қадами теккан тупроқнинг азизлиги айtilса, кўпгина фольклор асарларида адолатли ва шон-шавкатли подшоҳ Искандарнинг тожи, аркони давлати улуғланади. Подшоҳ Искандарнинг шон-шавкатидан ҳам гўзал (маъшуқа)нинг иқболи баланд таърифланади. Албатта, Фурқат ўз шеъриятида Искандар образини биринчи бўлиб яратмаган. Бу образ шарк халқларига Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомий Гапжавийнинг «Искандарнома», Ҳисрав Дехлавийнинг «Оинаи Искандарий», Абдурахмон Жомийнинг «Ҳиродномаи Искандарий», Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonлари орқали яқиндан таниш. Халқ оғзаки ижодиётида бу дostonлар яратилмасдан илгарийёқ Искандар образи мавжуд эди. Жумладан, эрамининг III асрларига дахлдор бўлган ҳинд халқининг эпоси саналмиш «Калила ва Димна»да ҳам Искандар образини учратамиз⁹.

⁹ Калила ва Димна. Тошкент: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 8—10-бетлар.

Атоқли рус олими Е. Э. Бертельснинг фикрича, Искандар образи эрамининг I асрларидаёқ оғзаки адабиётда мавжуд экан¹⁰. Айниқса, Ардашер асос солган (224—241 йиллар) Сосонийлар династияси давридаёқ Искандар ҳақида кўплаб ҳикоят ва ривоятлар яратилган¹¹.

Фурқат ўз ижодида классик адабиёт ва фольклор традицияларини изчиллик билан давом эттириб, Искандар образини маҳорат билан яратди.

Шоир ўз ғазал ва дostonларида афсонавий қиссаларга ишора қилган ҳолда мафтункор мисралар яратади:

Айлади Мисри забуну Румдин олди хирож,

Оразинг майдонида жамъ айлабон лашкар хатинг.

Шоирнинг «Фарқи булду» номли ғазалидан олинган мазкур мисраларида ҳам гўзалнинг «хати» (лаблари устидаги сабзранг тукчалар) фольклорга хос зўр муболағалар билан тасвирланади.

«Айлади Мисри забуну Румдин олди хирож» деган мисрасида автор гўзалнинг, яъни маъшуканинг гўзаллиги гўзал Юсуфнинг жамолидан ҳам ўткирди. Шунинг учун гўзал Юсуфнинг жамолини беэътибор қилиб қўйди, яъни забун этди дейиш билан бирга Румдан ҳам хирож олди, дейилади. Нега Румдан хирож олади, деган савол туғилиши мумкин. Бошқа мамлакатлар, шаҳарлардан хирож олса ҳам бўларди-ку. Фарқи нимада? Фарқи шунда эдики, румликлар ўзларининг гўзаллари билан машҳурдир. Яъни, Фурқат ғазалда тилга олинган афсонавий гўзал шу қадар кўрклики, унинг жамолига Рум гўзаллари ҳам тан беради, гўзаллик мусобақасида енгилганлари учун хирож тўлашга мажбур дейилади. Тарихдан маълумки, енгилган ўлка ғолиб мамлакатга хирож тўлаб келганлар. Румлик дилбарларнинг ниҳоятда гўзал бўлганликлари ҳақида улуғ форс шоири Носир Хисрав ҳам сўз юритган эди. У ҳудода хитоб қилиб айтган байтларида «эй оллоҳ нега румликларнинг юзларини широйли-ю, хабашларнинг юзини қора қилдинг» деб жуда чиройли бир ўхшатиш битган эди.

Шоирнинг «Бормасмиз» радифли ғазали лирик чекланишлар билан боғлиқ равишда яратилади. Бунда шоир шахси, маънавий олами ёрқин тасвирланади:

Биз истинго эли, қичқирмоғон маъвоға бормасмиз,
Агар чандики хирман айласа дунёға бормасмиз.
Агар лаб ташна қолсақ филмасал сахройи оламда.
Маломат зоҳир этса мавж уран дарёға бормасмиз.
Ҳаминша лоф урармиз халқ аро Фарғона мулкида,
Бағоят таъминимиз озода деб ҳар жоға бормасмиз.
Биз эллар фақр элимиз, парча нонға сабр айлармиз,
Ғараз дунё учун Искандару Дороға бормасмиз.

Шоир юқоридаги байтларида инсоннинг энг олижаноб фазилатлари—сабр-тоқатлилик, ўз қадрини мўътабар тутиш, таъмагирлик

¹⁰ Бертельс Е. Э. Навои и Джамии. М.: Наука, 1965. С. 286.

¹¹ Уша асар, 288-бет.

қилмаслик, бировнинг таъна ва дашномларини еб маъмур бўлиш ўрнига оч қолса ҳам назокатли бўлиш каби олий фазилатлар улуғланади. Ҳатто ғаразли дунё учун оламдаги буюк подшоҳлар Искандар ва Дороларга ҳам бормаган бўлардик дейилади. Бу ўринда шоир эрамиздан олдинги 334—330 йилларда бўлиб ўтган грек-эрон урушига, бу урушнинг бошида турган Искандар ва Доролар жангига ҳам ишора қилади. Биз Искандар ва Доролар каби қирғин жанг қилмасдан ўзаро келишиб олармиз дейди.

Фурқатнинг «Топмишам» радифли ғазалида ҳам севгилисининг васлига восил бўлган ошиқнинг таронаси баён этилади:

Кумридек бу боғ аро сарви санобар топмишам,
Ёки булбулдек гули навбарги аҳмар топмишам.
Рағбатим ҳаддин ошиб, урдум ўзум жондин кечиб,
Гўё муфлис каби бир хирмони зар топмишам.
Хизматида қул бўлиб шому саҳар турсаммукин
Бу кўнгил тахтига эмди бир Скандар топмишам.

Яъни ошиқ ўз идеалидаги гўзални топиб, унинг висолига восил бўлди. Гўё у нақадар муфлис (қашшоқ) эди, маъшуқасининг висолига етгач, камбағал бир кишининг «бир хирмон» олтин топгандек бўлгани енгил юмор билан ифодаланади. Шу қадар катта давлатга эришган ошиқ ўзининг подшоҳи қадар азиз севгилисига қул бўлиб хизмат қилишга бел боғлайди. Ана шундай мўътабар кўнгил тахтига ўтқазилган подшоҳни (маъшуқасини) афсонавий улуғ подшоҳ Искандарга ўхшатилади. Подшо Искандар ўз фуқаросига, қулларига қанчалик фармон буюрувчи улуғ ҳукмдор бўлса, ошиқнинг ўз маъшуқасига доимо фармонбардор, ҳар қандай ҳукмига мунтазирдир дейилади.

Шоирнинг «Агар ҳар лаҳза» номли ғазалида ошиқ ўз маъшуқасидан кўрган «юз минг жафо»си эвазига вафо билан жавоб бериши ҳақида лутф этилади:

Агар ҳар лаҳза сендин кўрмагим юзинг жафо бўлсун
Анинг ҳар қайсини(нг) ўрнига мендин вафо бўлсун.
Скандар шавкати бирла Фаридун тахтига бермас,
Эшигинг зарра тупроғин агар ошиқ гадо бўлсун.

Яъни, сенинг эшигининг зарра тупроғига мушарраф бўлган ошиқ бу тупроқни Искандар ва Фаридуларнинг тахтига алмашмасди деган фикр ифода этилади. Ошиқ учун маъшуқа оёғининг гарди Искандар ва Фаридун каби шавкатли шоҳларнинг салтанатидан ҳам устун эканлигини кўрсатиш ҳақиқий ошиқнинг қалб оламини таъриф этишдир.

Муҳим томони шундаки тарихий шахс Александр Македонский образи билан Искандар Зулқарнайн образини бир деб тушунмаслигимиз керак. Александр Македонскийнинг ҳарбий юриши шарққа нисбатан салбий роль ўйнаган. Бироқ кўнгина Фарбий Европа олимлари Александр шахсини идеаллаштириб талқин қилмоқдалар, унинг босқинчилик сиёсатини ниқоблаб, «халоскорлик» деб кўкларга кўтариб мақтамоқдалар. Жумладан, немис олими

У. Вилькен, Француз академиясининг аъзоси, «Буюк Александр» тўпламининг редактори Жюль Ромень Америка адиби А. С. Рабинсон, англия тадқиқотчиси М. Тарн, Италия олими Антонина Польер ва бошқа кўпгина идеалист олимлар Александр номини улуғлашга уринмоқдалар¹².

Грек адиби Диодор Сицилийский «Тарихий кутубхона» асаридан қайд этишича, «Александр ҳарбий юриши давомида 120 000 сўғдиёнликни қурбон қилган»¹³. Мана шу фикрнинг ўзиёқ Александр образини идеаллаштириш учун ҳеч бир асос йўқ эканлигини исботлайди. Шу нуқтан назардан олиб қараганда Александр ва Искандар образларини бир қолипга солиб, тадқиқ қилиш ҳам тўғри эмас.

Маълумки шарқ классик адабиётида Искандар доно ва қудратли шоҳ сифатида куйлаб келинган. Шоир Фурқат ҳам «Илм ҳосяти» шеърисида Искандар образига алоҳида тўхталади:

Кўпайди илм ила ҳикмат жаҳонда,
Кўринг ўтган замондин бу замонда.
Сикандарким жаҳонга шоҳ эрди.
Сипаҳ анжум, фалак хиргоҳ эрди.
Наким офоқ ародур баҳр ила бар,
Ҳама ўлмин эди анга мусаххар.
Юруб барча анинг ҳукми йўлига,
Низоми мамлакат олди қўлига.
Анингким лашкарн оламга тўлди.
Низоми забт ҳикмат бирла тўлди.
Бор эрди тўрт минг соҳиб заковат,
Ҳамиша хизматида аҳли ҳикмат.
Алар ҳар қайсиси монанд Арасту,
Хирадда балки Афлотунга қаршу.
Алар ичра эди Лекин Фалотун
Жами илму ҳикмат бирла афзун.
Қилиб бир неча ҳикмат ошкоро,
Ажалга қилгудек бўлди мадоро.
Неча илму неча фан, андин илм эд,
Ўлуб хосиятидин олам обод.
Сикандар амри бирла ҳикмат ойини,
Қилиб ойини андоҳким жаҳонбин.
Жаҳонда хоҳ баҳрү хоҳ бардур,
Ўшал ойна ичра жилвагардур.
Агар қилса жаҳон бинлик таманно,
Боқиб андин қилур эрди тамошо.
Кўрар эрди қилиб анга назора,
Вале йўқ эрди сўзлашмоққа чора.

Юқоридаги парчадан равшанки, шоир Искандарнинг сиёсати, мамлакатни илмий йўл билан бошқариш ишларига ҳавас билан қарайди. Яъни у саройга тўрт минг олимни жамлаганини, ҳар қайсиси Аристотель ва Флотон (Платон)лардан қолишмайдиган заковатли кишилар эканлигини таъкидлайди. Мамлакатни бошқаришни, юртга низом беришни, сипоҳгарчиликни ана шу олимлар-

¹² Шафмон А. С. Александр Македонский в буржуазной историографии // Вопросы истории, филологии, и педагогики. Вып. 2. Казань, 1987.

¹³ Диодор. Историческая библиотека. Часть седьмая. СПб., 1774. С.109.

нинг фикри ва қарорига биноан қилажаги баён этилади. Саройдаги ана шу олимларнинг Искандар рағбати натижасида қанча-қанча нарсаларни ихтиро қилганлиги ва ана шулар натижаси ўлароқ подшо Искандар жаҳон подшолари орасида қудратли бўлганлигини айтиб ўтади. Бу олимлар «жаҳонбин» ихтиро қилганларини, дунёдаги барча мавжуд нарсалар, жони-жониворлар, ўрмону ўсимликлар ана шу жаҳонбин орқали намоён этилишини ҳавас билан баён этади. Ва шеърда «Кўрар эрли қилиб анча назора, Вале йўқ эрди сўзлашмоққа чора» дейди. Яъни, у «жаҳонбин»да (телескоп) ҳамма нарсани кўриб туриш мумкину, ўша лаҳзада кўраётган юртлар билан сўзлашмоқнинг иложи йўқ» деб афсусланади.

Шарқ халқлари адабиётида Александр образини Искандар образи орқали интерпретация қилиш жараёни вужудга келдики, бу жараёнда Александр Македонскийнинг тарихий шахси ва образини шарҳлаш, изоҳлаш ва уни ўзига хос равишда талқин этиб беришдек ўзига хос адабий услуб вужудга келди. Мана шундай интерпретация жараёнини Фурқат ижодида ҳам учратамиз.

Кўпгина халқлар Александрни ўз саркардаси сифатида қабул қилган ва унга эътиқод қўйган. Фикримизнинг исботи учун Эрон халқ оғзаки ижоди намунаси бўлган «Доробнома» асарини келтириш мумкин. Бу асарда эронликлар Александрни ўзларига қондош деб билади. Ҳатто Александрни ўз саркардаси сифатида қабул этади, унга маълум даражада эътиқод қўяди. Ҳатто бу эътиқоднинг асл тарихий илдизини асослаб беришга ҳаракат қилдилар. Александрнинг онаси форслардан бўлганлигини исботлашга уринадилар. Форсларнинг урф-одатига кўра Александр мусулмон динини қабул этганлиги кўрсатилади. Баъзи бир тадқиқотчи олимлар Александр эрамиздан аввалги V асрда (356—323-йиллар) ўтганку, мусулмон дини эрамизнинг VI асрида пайдо бўлган деган фикрни айтадилар. Шарқ халқлари классик адабиётига эътибор берсак, мусулмонлар ер юзида одам пайдо бўлгандан бери мавжуд эмиш, Гўё худо ер куррасида «биринчи бўлиб мусулмонларни яратган эмиш». Эрамизнинг VI асрига келиб, Мухаммад бу диннинг фақат назарий асосларини яратган эмиш. Шунга кўра, эрамизнинг IV асридаёқ эронликлар Александр Македонскийни мусулмон қилиб оладилар. Эрон халқ оғзаки ижоди асари «Доробнома»да Александр Македонский ўзига хос равишда интерпретация қилинади. Бу ҳолатни Урта Осиё ва Кавказ халқлари ижодида ҳам кўриш мумкин. Жумладан, Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома», Амир Хисрав Дехлавийнинг «Оинаи Искандарий», Абдурахмон Жомийнинг «Хиротномаи Искандарий», Алишер Навоийнинг «Саддий Искандарий» дostonларида ҳам Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) мусулмонларнинг ҳалоскори сифатида тасвирланади. Бу дostonларни ўқисак, мусулмонлар Александр Македонскийни ўз саркардаси, одил шоҳи деб билади. Бу асарлар яратилмасдан минг йиллар илгариеқ шарқ халқлари оғзаки ижодиётида Искандар Зулқарнайн ҳақида дostonлар, афсоналар, хикоятлар мавжуд эди. Ҳатто мусулмонларнинг муқаддас китоби ҳисобланган. «Қуръон»да

ҳам Искандар Зулқарнайн номи улуғланади. «Қуръон»нинг 18 сурасидаги ҳикоятга диққат билан эътибор берсак, Искандар Зулқарнайн донишманд образида гавдаланганлигини кўрамиз. Мусулмонлар ўзлари ечолмаган энг мураккаб саволлари билан Зулқарнайнга мурожаат этадилар¹⁴.

Араблар ҳам Александр образини интерпретация қиладилар. Ҳатто Александрни аслида араб бўлган деган фикрни билдирадилар. Миср Фараони Нектанебнинг ўғли эканлигини исботлашга ҳаракат қиладилар ва уни Искандар Зулқарнайн деб атайдилар¹⁵. Шунинг учун ҳам араблар ўз истилочилик юришида Искандарнинг «енгилмас» ғоясини ал байроқ қилиб оладилар. «Қуръон»нинг 18 сурасида худди мана шундай Искандарнинг босқинчилик сиёсати идеаллаштирилади¹⁶. Халқ оғзаки ижодиётида эса Искандар адолатли шоҳ сифатида берилади. Чунки халқ мана шундай адолатли шоҳларни асрлар давомида орзу қилиб келган.

Искандар давлатида аҳли Юнон,
Фалотун ҳам Арасту билла Луқмон
Фунуни телегроми билмадилар,
Магар илмни ҳосил қилмадилар.

Аmmo Искандар замонидаги олимлар «телеграф»ни ижод қилолмадилар. Рус олимлари «телеграм»ни ижод қилиб, Арасту ва Афлотунни ҳам йўлда қолдириб кетди, деб рус олими, маърифати-га таҳсинлар ўқийди.

Фурқат ўзининг «Гимназия» шеърида рус таълим-тарбия усулини юнон, лотин тилини ўрганувчиларни алоҳида группаларга ажратилиб ўқитилишини, таълимнинг самарадорлигини мақтайди. Фанларни ана шундай илғор методда ўрганиш натижасида келажакда бу тингловчилар орасидан «Искандар кўзгуси» ва «Жамшид жоми» ихтирочилари чиқиши ажаб эмас.

Фурқат Шарқ адабиётида кенг талқин қилинган адолатли ва қудратли подшоҳ Искандарни ўз шеърларида кўп тилга олади. Унинг замонида илм-маърифатга катта эътибор берилди, кўп илмий ихтиролар қилинди ва ундан кейинги даврларда қилинган илмий ихтиролар Искандар даври билан муқоясага солинади. Шоирнинг «Акт мажлиси хусусида» номли шеърида қуйидаги мисралар ҳам характерлидир:

Кетурди бу мударрис чун мақола,
Ўзи тасниф қилгон бир рисола,
Ки ҳар тилда таворих номатларин,
Олиб сўз воқийий ҳангомалардин,
Ҳикоя қайси тилдаким деди ул,
Скандарни хусусида эди вч.
Скандарким бу Туркистонга келди,
Нечук келди, қайн борди, не қилди?

¹⁴ Коран/Перевод и комментарий И. Ю. Крачковского. М., 1963. С. 237—238.

¹⁵ Потебня А. А. Из лекции по теории словестности. Басни, пословицы, поговорки. Харьков, 1914. С. 121.

¹⁶ Коран/Перевод и комментарий И. Ю. Крачковского. М., 1963. С. 237—238.

Юқоридаги мисраларда мударриснинг дарси Искандар хусусида ҳам бўлганлиги, унинг Туркистонга қандай келганлиги ва нималар қилганлиги, қаерларда бўлганлиги ҳақида баён этилади. Мазкур байтлар орқали Искандар (Александр Македонский) шарқ адабиётида, дoston ва қиссалардагина эмас, рус шарқшунослари ва педагогларининг маърузаларида ҳам асосий мавзу қилиб олинган.

Ҳақиқатан ҳам тарихий фактларга мурожаат қилсак, В. В. Григорьев, М. М. Лютов каби рус олимлари Тошкент гимназиясида таълим олган профессор В. В. Григорьевнинг «Александрнинг Туркистонга юриши»¹⁷, М. М. Лютовнинг «Буюк Александр Туркистонда»¹⁸ асарлари фикримизнинг далилидир. Бу асарнинг биринчи саҳифасига «Бу асар Тошкент гимназиясининг бир йиллик курсида ўқилган» деб ёзиб қўйилган. Ўзбек, тожик, араб тилларини пухта эгаллаган Н. П. Остроумов Тошкент ва Қўқон гимназияси талабалари билан биргаликда қишлоқ ва шаҳарларни кезиб, халқ эртақларини йиғиб¹⁹, алоҳида китоб ҳолида нашр этади²⁰. Н. П. Остроумов Фурқат билан яқин мулоқотда бўлган.

Шоир «Рус аскарлари таърифида» шеърида рус аскарларининг мардлиги, довураклиги ҳақида гапирганда Искандар, Доро ва бошқаларни тилга олади:

Чиқариб таҳсин овозин заминлар,
Фалакдин келди савти офаринлар...
Қачон Дорою Искандар мунингдек,
Яна фағфур ила кайсар мунингдек.
Негаким, ҳарб майдонлар қурушмиш,
Қачон Русия аскардек урушмиш.
Қуриб Русиядан ул жангу фархош,
Дер эдилар ҳама: шобош-шобош.

Шоир ўз ғазалларида халқлар дўстлигини тараннум этади:

Муаззам русу чин ҳамкору ҳамдаст,
Азалдин ерлари бир-бирига пайваст.
Алар ижмондин осойиш ўлгай
Шукуҳи дунёга оройиш ўлгай.

Фурқат «Юнон мулкида бир афсона» номли асарида ўзи кўрган воқеаларни баён этади.

Эшитгил саргузаштиким сафарда,
Кўруб хавфу хатарлар баҳру барда.
Кўрубон беадад шаҳру динри,
Гузориш тушди Юнон мулки сори.

¹⁷ Григорьев В. В. Подход Александра в Туркестан//Журнал МНП, сентябрь, 1881.

¹⁸ Лютов М. М. Александр Великий в Туркестане. Ташкент: Лито-типография С. И. Лахтина, 1890.

¹⁹ Остроумов Н. П. Искандер Зуль-Кернойн. Ташкент: Лито-типография. 1896.

²⁰ Остроумов Н. П. Сказки сартов. Ташкент: Лито-типография, 1903.

Ажаб бир шаҳр экан дилжўйи дилкаш,
Мусаффо кўчаси чун сийми беғаш,
Иморатлар асоси санги Мармар,
Тиллокори ҳама айина манзар.

Шоир шу тариқа саёҳат қилиб юрганида италиялик бир қизни учратиб қолади. У қиз ўзининг кимлигини, нима сабабдан саёҳатга чиққанлигини сўзлаб беради.

Менинг аслим эрур аҳли Итолё,
Иқоматгоҳим эрди шаҳри Румо.
Менинг отам эрди бир марди тужжор,
Матоу молу зар илгида бисёр.

Қиз бир бадавлат савдогарнинг қизи эканлигини, оғир дардга чалиниб, муолижадан сўнг баҳаво жойларни сайр этишга борганини, денгиз тўлқини сувга ғарқ қилганини, уни бир сайёҳ қутқарганини ҳикоя қилиб беради.

Кечиб алқисса бир мунча замони,
Чиқиб Юнон сари бўлдим равони.

Юнонистонда юрган кезларида бу қиз ҳикоясини эшитиш шоир қалбига катта таъсир этади ва бу қизнинг саргузаштини 'ярим афсонавий тусда баён этади. Шу муносабат билан Юнонистоннинг гўзал табиатини («баҳру бар»ларини) тасвирлаб беради.

Шоир Фурқат ўз шеърларида Искандар образига қайта-қайта мурожаат этади. «Адашганман» радифли шеърида Искандар номини тилга олади. Бунда Искандарга қуйидагича нисбат берилади:

Саёдат чархнинг меҳри, асолат авжининг моҳи
Шохи мулки фано курсию шамси арш ҳиргоҳи,
Етушмас хоки қўйига Скандар ҳашмати жоҳи,
Тариқат мулкани шоҳи, ҳақиқат сиррин огоҳи,
Ўшандоқ пири комил хонадонидин адашганман.

Ўз ёри, дилбандининг хоки пойини Искандар давлатидан, шону шавкатидан устуи қўяди.

Фурқат ўз шеъриятида инсонга унинг бойлигига, амалига қараб эмас, унинг қалбига, ички дунёсига, одамийлигига қараб баҳо бериш керак деган фикрни айтади. Унинг кўриниши камтар, хоксорлигини кўриб унга беписандлик билан муомала қилмасликни уқтиради. Шунинг билан бирга, гавҳардан қиммат бўлган сўз дурларини, дурнинг фарқини билмайдиган «беҳабарга зои этмаслик» керак дейди. Шу жиҳатдан унинг Машраб шеърига бағишланган мухаммаси характерлидир:

Хоксори бандасига лутфи ҳақ чандон бўлуб,
Ким ғурур этса ани даргоҳида шайтон бўлуб,
Одаму жинну париға сарвари султон бўлуб,
Ул Сулаймони набий бир мурчаға султон бўлуб,
Пашша лоғарни кўр бу йўлда Искандарча бор.
Фурқато, тўттий табъинг гулшани имконға ҳайф,
Хурдан назминг хирафиз бир неча инсонга ҳайф,

Ер сумонким шаҳд ила шаккар эрур ҳайвонга ҳайф.
Машрабо, дема суҳанни ҳар нечук подонга ҳайф,
Қадрини билган кишига ёқути аҳмарча бор.

Умуман, ўзбек адабиёти тарихида шоир Фурқат ўз ижодида илм-маърифатни, сўз қадрини, мамлакат осойишталигини, дўстлик ва бирадирликни қуйлаган шоир эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Фурқат турли миллатлар, халқлар дўстлиги, яқинлашуви ва биродарлашувининг куйчиси, рус маданияти, илғор фан ютуқлари тарғиботчиси сифатида ҳам машҳурдир. Шоир Фурқат шарқ ва ғарб мамлакатларини бир-бирига шеър билан яқинлаштирган, Арабистон, Ҳиндистон, Юнонистон каби мамлакатларни таъриф ва тавсиф этган жаҳонгашта шоир эканлиги учун ҳам кўп сонли мухлислари унинг асарларини, ҳаётбахш шеърларини қайта-қайта мутолаа қиладилар.

Умуман олганда, Фурқат лирикаси билан яқиндан танишсак, жуда кўплаб тарихий жойлар, тарихий шахсларнинг номлари, фольклор ҳамда классик адабиётида мавжуд бўлган образларга дуч келамиз. Айниқса, Искандарга ўхшатиш, нисбат бериш, тақлид қилиш приёми бошқа шоирлар ижодида учрамайди. Шунингдек, Юнонистон, Италия, Туркия, Миср таассуротлари асосида яратилган асарлари ҳам ўқувчига катта эстетик завқ бағишлайди. Бу жиҳатдан олиб қараганимизда Фурқатнинг кўпгина шеърлари ўзига хос тарихий аҳамият касб этади. Шоир ижодининг бундай тарихий илдиzlари ҳали чуқур ўрганилмаган.

МУНДАРИЖА

А. Қаюмов. Фурқат шеъриятидаги ижтимоий лавҳалардан	4
А. Қаюмов. Баъзи аниқликлар	7
Э. Шоднев. Фурқат Хўжандда	15
Холид Расул. Фурқат асарларининг йиғма илмий-танқидий матни ҳақида	25
Холид Расул. Фурқатнинг баъзи археологик ва ижтимоий фикрлари ҳақида	30
А. Абдуғафуров. Зокиржон Фурқат ҳақида янги маълумотлар	34
Ш. Юсупов. «Саргузаштнома»нинг яна бир боби	51
Ш. Юсупов. Фурқат фаолиятининг баъзи қирралари	54
Ш. Абдуллаева. Фурқат Тошкентда	66
Д. Расулова. Зокиржон Фурқат фонди	79
А. Ҳожнаҳмедов. Фурқат арузи	82
А. Ҳожнаҳмедов. Фурқат шеъриятида қофия	95
М. Хайруллаева. Фурқатнинг қўлэзма девони	109
А. Мадаминов. Фурқатнинг янги топилган шеърлари	112
М. Зиёвуддинова. Фурқатнинг «Марсиян таржибанд» асари	138
Г. Аҳророва. Фурқатнинг тожикча шеърлари	145
А. Турдалиев. Фурқатнинг бир тожикча ғазали ва унга жавоблар	150
Р. Қосимова. Фурқатнинг Еркентдаги ҳастига оид маълумотлар.	153
Ж. Усмонов. Шоирнинг табаррук хотираси	156
Ж. Усмонов. Тошкентда Фурқатга ўрнатилган ҳайкал	158
М. Мамажонова. Фурқат «Муҳаббатномаси»	162
Х. Солиҳова. Фурқат Еркентда	164
М. Каримов, Ф. Бойназаров. Шоир ижодига тарих тасвири	181

ТВОРЧЕСТВО ФУРКАТА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССР ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги Қўлғезмалар институти илмий совети ҳамда Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир *А. Комилова*
Мусаввир *Б. Хайбуллин*
Тех. муҳаррир *Н. Абдураҳмонова*
Корректор *А. Худойназаров*

ИБ № 5159

Теришга берилди 24.07.90. Босишга рухсат этилди 24.09.90. Формати 60×90^{1/16}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори Босма. Шартли Босма т. 12,25. Ҳисоб-нашриёт т. 11,9. 1000 нусха. Буюртма 200. Баҳоси 2 с. 70 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.